

ИСТОРИЯ
НА ФИНАНСИТЕ
И БАНКОВОТО ДЕЛО

ИЗСЛЕДВАНИЯ

ИСТОРИЯ НА ВЪНШНИЯ ДЪРЖАВЕН ДЪЛГ НА БЪЛГАРИЯ, 1878–1990

ВТОРА ЧАСТ

БЪЛГАРСКА
НАРОДНА
БАНКА

ИСТОРИЯ
НА ВЪНШНИЯ ДЪРЖАВЕН ДЪЛГ
НА БЪЛГАРИЯ

БЪЛГАРСКА НАРОДНА БАНКА

ПОРЕДИЦА
„ИСТОРИЯ НА ФИНАНСИТЕ И БАНКОВОТО ДЕЛО. ИЗСЛЕДВАНИЯ“

Издател БЪЛГАРСКА НАРОДНА БАНКА

Управител **ИВАН ИСКРОВ**

Издателски съвет

ДИМИТЪР КОСТОВ – председател

Членове: проф. ГАРАБЕД МИНАСЯН, ДАНИЕЛ ВАЧКОВ,

МАРТИН ИВАНОВ, проф. НИКОЛАЙ НЕНОВСКИ,

доц. РУМЕН АВРАМОВ, доц. СТАТИ СТАТЕВ

Секретар: ХРИСТО ЯНОВСКИ

Автори: МАРТИН ИВАНОВ

ЦВЕТАНА ТОДОРОВА

ДАНИЕЛ ВАЧКОВ

Редактори: НИНА ИВАНОВА (първа част),

ОГНЯНА МИНЕВА (втора част), ЛЮДМИЛА ДИМОВА (трета част)

Отговорността за подбора и коректното отразяване на фактите, както и за тяхното тълкуване, е изцяло на авторите на съответните части на този труд.

© ст.н.с. II ст., д-р Мартин Иванов, проф. дин Цветана Тодорова, ст.н.с. II ст., д-р Даниел Вачков, 2006 г.

© Център за икономическо развитие, 2006 г.

© Българска народна банка, художествено оформление, 2006 г.

© Българска народна банка, поредица, 2007 г.

ISBN 978–954–8579–19–3

JEL classification N00

МАРТИН ИВАНОВ ЦВЕТАНА ТОДОРОВА
ДАНИЕЛ ВАЧКОВ

ИСТОРИЯ НА ВЪНШНИЯ ДЪРЖАВЕН ДЪЛГ НА БЪЛГАРИЯ

1878–1990 г.

В ТРИ ЧАСТИ

БЪЛГАРСКА НАРОДНА БАНКА

София, 2008 г.

**ИСТОРИЯ
НА ВЪНШНИЯ ДЪРЖАВЕН ДЪЛГ
НА БЪЛГАРИЯ
(1878–1990 г.)**

Първа част

**Драматичното начало
(1878–1918 г.)**

Цветана Тодорова

Втора част

**Българският външен дълг между двете световни войни
(1919–1944 г.)**

Даниел Вачков, Мартин Иванов

Трета част

**Външният дълг на България през периода на комунизма
(1945–1990 г.)**

Даниел Вачков, Мартин Иванов

ДАНИЕЛ ВАЧКОВ

МАРТИН ИВАНОВ

Втора част

БЪЛГАРСКИЯТ ВЪНШЕН ДЪЛГ
МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ

1919–1944 г.

Съдържание

Четвърта глава

Дълговият проблем на България в годините след Първата световна война, 1918–1925 г. (Даниел Вачков)	9
--	---

Пета глава

Отношенията на България с международните финансови среди, 1926–1931 г. (Даниел Вачков)	60
--	----

Шеста глава

Българският външен дълг в периода на Голямата депресия (Мартин Иванов)	121
--	-----

Седма глава

Българският външен дълг през „второто златно десетилетие“, 1934–1939 г. (Даниел Вачков, Мартин Иванов)	157
--	-----

Осма глава

Българският външен дълг през Втората световна война, 1939–1944 г. (Даниел Вачков, Мартин Иванов)	188
--	-----

Съдържание на таблиците и диаграмите

Размер на лихвата, определена в проценти от номиналната златна стойност на предвоенните заеми (палие)	71
Банки емитенти на 7-процентния Бежански заем от 1926 г.	72
Разпределение по предназначение на получените суми по 7-процентния Бежански заем от 1926 г.	80
Предложение на Финансовия комитет за разпределение на Стабилизационния заем	90
Спогодба за обслужване дълга към Дисконто Гезелшафт	105
Части в лири стерлинги и щатски долари по 7.5-процентния Стабилизационен заем от 1928 г.	106
Разпределение произведението на 7.5-процентния Стабилизационен заем от 1928 г.	107
Разходи по приключване на Първата световна война	118
Разпределение на основните разходи по приключване на Първата световна война	120

Обезценяване на основните експортни селскостопански продукти между 1929 г. и 1934 г.	122
Резерв на България 1926–1934 г. в млн. лв.	123
Размер на дължимите репарационни вноски по Хагската спогодба	124
Разпределение на платимите и неплатимите части от репарационния ни дълг след решенията от Лондон и Атина	127
Стойност на нетрансферираните левове по службата на външните заеми за падежите между 1 април 1932 и 14 април 1934 г. в хил. левове	149
Договорен трансфер по външните дългове за периода 1 април 1935 – 31 март 1936 г. в млн. лв.	166
Реална трансферна лихва по консолидираните външни дългове през периода 1937–1938 г.	175
Количество на облигациите по някои предвоенни заеми, държани от български физически и юридически лица в номинални златни франкове	182
Държавен дълг към 1 януари 1943 г.	200
<i>Фотодокументи</i>	207
<i>Показалец на финансовите институции</i>	225
<i>Показалец на личните имена</i>	227

Четвърта глава

Дълговият проблем на България в годините след Първата световна война, 1918–1925 г.

Икономически и финансови последици от Първата световна война

Подписаното на 11 ноември 1918 г. примирие в Компьенската гора слага край не само на продължилия повече от четири години грандиозен въоръжен конфликт, но и бележи края на цяла една епоха, в която европейският континент има лидерско място в световната икономика. Като несъмнен обект на основните военни действия Европа понася най-тежките щети вследствие невиданата дотогава по своите мащаби война. Общо по фронтовете на воюващите европейски държави загиват близо 10 млн. мъже в активна възраст. Демографският срив се определя и от значителния спад на раждаемостта в периода 1914–1918 г. В резултат от продължителните лишения по време на войната и физическото изтощаване на голяма част от населението избухналата в началото на 1919 г. епидемия от испански грип отнема живота на още 10 млн. души.

Освен многобройните човешки жертви войната предизвиква и огромни разрушения. Опустошени са обширни територии в Северна Франция, Белгия, Източна Европа, Балканите. Над 5 млн. хектара плодородна земя е унищожена от артилерийските атаки, траншеите и минните полета¹. Хиляди къщи, стопански постройките и административни сгради са разрушени. Заводи и мини са наводнени и опустошени. Стотици километри пътища и железници са неизползваеми, а множество селища са превърнати в пепелища. По-късно изследователите определят стойността на нанесените щети на близо 340 млрд. долара по тогавашния курс на щатската валута².

Най-тежко е положението в селското стопанство, където липсата на работна сила и инвентар е най-чувствителна. В повечето воюващи европейски държави (Франция, Германия, Австро-Унгария) в края на войната засятата

¹ *Histoire d'une guerre a l'autre (1914–1939)*. Hachette, Paris, 1982, p. 54.

² Droz, B., A. Rowley. *Histoire générale du XX e siècle, Première partie. t. 1*, Paris, 1986, p. 66.

площ е с около 20–25% по-малко в сравнение с довоенните години. Лошата обработка на земята довежда до спад и в средните добиви от декар. По официални данни за 1917 г. в България (заедно с новоприсъединените земи, където и срывът е най-голям) намалението на производството на зърнени храни, този основен за селското стопанство на страната отрасъл, е с повече от 40%³. Тези резултати обясняват глада в някои райони, както и много лошото снабдяване с храни на българската армия. За преодоляването на проблема в началото на 1919 г. българското правителство на Т. Теодоров дори е принудено да внесе жито от САЩ срещу част от златния резерв на страната. Животновъдството също преживява сериозна криза, изразяваща се в цялостно намаляне броя на домашните животни. За България например намалението по този показател е с близо 15%. Вследствие на всичко това се появява остър недостиг на храни и продукти от първа необходимост, което предизвиква нарастващо недоволство сред населението и покачва градус на социалното напрежение в европейските страни.

Дълбоки промени настъпват и в индустриалното производство. За разлика обаче от тези в селското стопанство те не са еднозначни. Докато едни сфери преживяват дълбока криза, като текстилната, хранително-вкусовата промишленост и строителството, други, свързани пряко с нуждите на армиите и с държавните поръчки, отбелязват съществен прираст, например военното машиностроене и химическата промишленост. Условиата налагат също да се въведат съществени изменения в самото производство. Така, много заводи, произвеждали автомобили (например фирмата *Рено* във Франция), преустройват дейността си и преминават към производството на танкове. В България поради липса на суровини и капитали настъпва свиване на промишленото производство. Затрудненият внос на машини и резервни части, както и лошата организация на производствения процес не позволяват да се задоволят нуждите на армията и мирното население от индустриална продукция⁴. Характерна черта на стопанската политика в почти всички воюващи страни е наложеният силен държавен контрол върху промишления сектор.

Продължителните военни действия предизвикват дълбоко разстройство и в търговията на воюващите страни. Скоро след началото на конфликта в повечето държави се налагат различни ограничения във вътрешната търговия, въвеждат се купонни системи и дневни дажби, различни държавни органи контролират търговската дейност. Множеството административни бариери, съпроводени от дефицит на редица стоки, както и развиващата се скрита инфлация поражда почти навсякъде черни пазари – явление, което открива възможност за натрупване на значителни средства в ръцете на немалък брой спекуланти. Последиците са свързани както с нарушаване на естествения процес

³ Бочев, С. Нашето народно стопанство през 1917 г. В сб. *Бочев, Ст.* Капитализмът в България, С. 1998, с. 452–453. Изнесените сведения показват, че средният добив от зърнени храни на глава от населението в периода 1903–1912 г. е 5.25 кинтала, докато през 1917 г. той е едва 3.1 кинтала. Странно е, че въпреки това Ст. Бочев не прави извода за драстичен спад на производството.

⁴ *Кацаркова, В.* Производството – Във: България – XX век. С., 1999, с. 303–304.

на търговия и производство, така и с формирането в общественото съзнание на един като цяло негативен образ на търговското съсловие.

Особено силно е засегната външната търговия. Прекъснатите търговски отношения между воюващите държави водят до загубата на традиционни и стратегически пазари. Така например до началото на войната Русия осъществява близо половината от външнотърговския си обмен с Германия и Австро-Унгария, след което Петербург не успява да компенсира понесената загуба през годините на конфликта. Неизползваеми стават много от старите комуникационни системи. Организираната морска блокада, а по-късно и прогласената от Германия тотална война, хилядите километри фронтове, прорязващи европейския континент, правят изключително трудно свободното придвижване на стоки. Насочили изцяло усилията си към военните действия – повече от 4 години, европейските държави безвъзвратно губят водещите си позиции на световните пазари и отстъпват все по-голямо място на САЩ и Япония.

Международната търговия остава сериозно затруднена и след подписването на примирието от 11 ноември 1918 г., с което се слага край на войната. От една страна, на победените държави им се отнема и възможността да продължат стокообмена помежду си, а с победителите все още не са възстановени дипломатическите и стопанските контакти, на държавните и частните авоари продължава да е наложен секвестър, и, от друга страна, започналото масово и бързо девалвиране на повечето европейски валути предизвиква безпорядък, нестабилност, а оттам и спад в световната търговия.

Изключително тежки са последиците от войната върху държавните финанси на воюващите страни. Лавинообразно нараства държавният им вътрешен и външен дълг. Общо за страните от Антантата и от Централните сили той възлиза на 210 млрд. долара⁵. За България е трудно да се определят с точност направените от държавата разходи. За Балканските войни разходите, направени от държавния бюджет, са 551 млн. зл. лв. Много по-скъпо струва участието на страната в Първата световна война. За периода 1915–1918 г. гласуваните от Народното събрание военни кредити възлизат на 7.451 млрд. лв. и представляват само извънредни бюджетни разходи. Несъмнено обаче за нуждите на войната са използвани огромни суми и от редовните бюджети, така че похарчените средства определено надхвърлят 8 млрд. лв.⁶ През военните, а и през първите мирни години, държавните бюджети на воювалите страни завършват с колосални дефицити, които непрекъснато генерират инфлация. Изключително сложен международен проблем са натрупаните през войната огромни външни дългове. Системата на взаимни плащания превръща отделни страни едновременно в кредитори и длъжници. Така Великобритания дължи на САЩ близо 4 млрд. долара, но приблизително двойно по-голяма сума тя има да получава от европейските си съюзници. Франция има дълг към САЩ и Великобритания, а същевременно

⁵ Silverman, D. *Reconstructing Europe after the Great War*. London, 1982, p. 13.

⁶ Danaïllov, G. *Les effets de la Guerre en Bulgarie*. Paris, 1932, p. 699–700.

има вземания от Италия, Русия, Румъния, Сърбия и Белгия. Общата равностойност е, че сумата на междусъюзническите заеми възлиза на около 26.5 млрд. долара, като страните от Антантата дължат на САЩ почти 10 млрд. долара. От доскорошен кредитор на Северна Америка в хода на конфликта те са се превърнали в крупен длъжник на американските банки⁷. В резултат на този процес специалистите тогава изчисляват, че 3/4 от световните запаси на злато се оказват в САЩ⁸.

Въведеният от воюващите държави форсиран курс на книжните пари към златото запазва изкуствено в годините на войната старите равнища, но след края на войната започва бързото им обезценяване. Прекратяването на отпускане на американските кредити малко след примирието създава условия за неударим процес на девалвиране на съюзническите валути. Само за около година френският франк губи над 50% от предвоенната си стойност⁹. При победените страни сригът на националните парични знаци е още по-драстичен. В края на 1919 г. стойността на българския лев е едва 13 стотинки от тази от 1912 г.¹⁰

Като пряка последица от войната възниква огромен хуманитарен проблем, свързан с придвижването на значителни човешки маси, търсещи спасение от разрушенията, бойните действия и най-вече от репресиите на чужди за тях в етническо отношения власти. Стотици хиляди руски и арменски бежанци заливат Европа, две-три години по-късно близо 1.5 млн. гърци от Мала Азия бягат към гръцката държава. България е една от страните, които се сблъскват в особено големи размери с бежанския проблем. Още след Балканските войни, а по-късно и след Първата световна война, огромен брой българи от Македония, Одринска Тракия и Добруджа се установяват в пределите на България, оставяйки в родните си места цялото си имущество и разчитайки напълно на приелата ги държава за собственото си оцеляване. Отначало българската власт определя броя на бежанците на около 400 хил. души, но по-късно след официалното им преброяване през 1924 г. е уточнено, че те са 296 593¹¹. Грижата за бежанските семейства се очертава като значително бреме за и без друго оскъдня държавен бюджет.

Тоталната война не само изчерпва паричните ресурси на воюващите държави, но и предизвиква съществен дисбаланс в икономическата структура и налага непозната дотогава намеса на държавата в икономиката. Посредством различни институции властта контролира отблизо производствения процес и търговията. Наложени са съществени ограничения върху частната инициатива. На икономиките предстои труден процес на връщане към мирновременното производство. Настъпилите промени обаче правят абсолютно безперспективни очакванията за бързо връщане към „нормалното положение“ отпреди военния конфликт.

⁷ Moulton, H., L. Pasvolski. *War Debts and World Prosperity*. New York, 1932, p. 47.

⁸ Keynes, J. M. *Nouvelles considerations sur les consequences de la Paix*. Paris, 1922, p. 170–171.

⁹ Sauvy, A. *Histoire économique de la France entre les deux guerres*. vol. I, Paris, 1984, p. 27.

¹⁰ Финансовото положение на България и българският репарационен дълг. Доклад на българското Комисарство по репарациите. С., 1923 г., с. 8.

¹¹ БИА, ф. 361, а.е. 824, л. 107.

Изработване на мирните договори и определяне финансовите задължения на победените страни

Световната история не познава друг подобен случай, когато икономическите и финансовите въпроси са заемали толкова съществено и значимо място в работата на мирни конференции и те толкова детайлно да са били разглеждани в текстовете на мирните договори, както това става в Париж през 1919 г. Един от най-важните и същевременно най-сложни проблеми, пред които са изправени ръководителите на държавите победителки, е в какъв размер ще се изисква от победените да заплатят за нанесените от войната щети и доколко те ще са в състояние да изпълнят наложените им задължения. Заклеймени като единствени виновници за разпалването на войната, Германия и нейните бивши съюзници са осъдени да платят цялата цена на разрушителния конфликт. Острото икономическо и търговско съперничество между Великите сили във всички точки на света, разразило се през десетилетията, предхождащи войната, провокират стремеж у победителите в договорите не само да залегне сравнително оправданото изискване за обезщетяването им, но и да се заложат условия, които напълно биха елиминирали в бъдеще опасните конкуренти.

Така зад шумно прокламираните от победителите принципи на справедливо изграждане на мира всъщност ясно проличава желанието, ако не завинаги, поне задълго да обезсилят своите противници. На първо място за тази цел са отнети територии с важно стопанско значение за победените страни. Така например, без никакво етническо основание, от Германия е откъсната Саарската област и Франция получава правото да експлоатира богатите ѝ въглищни залежи. Също в противоречие с принципите, залегнали в „14-те точки“ на американския президент Удро Уилсън, от България отново са отнети Южна Добруджа и Западна Тракия (първата – осигуряваща зърненото производство на страната, а втората – откриваща възможности за развитието на нови земеделски култури и за по-активна външна търговия), въпреки че на самите автори на договора е пределно ясно, че румънското и гръцкото население от тези области, предадени съответно на Румъния и Гърция, представляват незначително малцинство¹². Още по-драстично е положението с границите на Австрия и Унгария. Сведени до жалки териториални остатъци от една империя, представлявала от векове единен стопански механизъм, те разполагат с икономическа структура, която ги обрича за дълги години на нищета и финансова зависимост от външния свят. Не по-различна е стопанската перспектива пред Турция в определените ѝ според Севърския мирен договор граници, които не са утвърдени единствено благодарение на революцията на Кемал паша и последвалата я успешна война с Гърция.

В мирните договори се отделя значително място на икономическите задължения на победените. Под формата на обезщетение за опустошените от военните действия райони на Франция и Източна Европа са определени фантас-

¹² На Парижката мирна конференция, на заседанията на подкомисията, разглеждаща въпроса за Западна Тракия става ясно, че проблемът пред участниците е дали българското или турското население е мнозинство, но със сигурност не е гръцкото: *The Frontiers of Bulgaria. Geneva. 1979, p. 94–95.*

тични по размерите си репарации, които значително надхвърлят стойността на нанесените щети. Показателни в това отношения са още първоначалните претенции, поставени на Парижката конференция. Френски политици като А. Тардийо и Л. Клоц споменават числа от порядъка на 400 млрд. зл. марки¹³. Балканските победители от своя страна издигат искания към България да изплати колосалната сума от 5 млрд. зл. фр.¹⁴ По същия произволен начин са уточняват стоките, които победените държави трябва да предадат или реституират. Така например, за да изпълни доставките си за въглища, Германия трябва поне двойно да увеличи тяхното производство в сравнение с довоенния период¹⁵. А изискваният от България добитък надхвърля общия брой на селскостопанските животни в Сърбия и Гърция отпреди конфликта¹⁶. Въпреки че впоследствие Репарационната комисия уточнява значително по-малки плащания в пари и натура, за Германия репарациите са определени на 132 млрд. зл. марки, които продължават да бъдат абсолютно непостижими.

По време на предизборните си речи видни френски и английски политици отговорно заявяват, че с мирните договори ще се сложи край на стопанската конкуренция от страна на Германия, с което ясно показват истинските цели на наложените репарации. Във връзка с това могат да бъдат разглеждани и множеството икономически ограничения, които се налагат на победените с мирните договори. Германия е принудена да предаде голяма част от търговския си флот, а заедно с бившите си съюзници и значителна част от локомотивния и вагонния си парк. В търговските си отношения тези държави са длъжни да прилагат към страните от Антантата статута на най-облагодетелствена нация, без да имат право в продължение на 5 години да налагат допълнителни митнически такси.

Разумните предупреждения на ограничен кръг експерти, че репарациите са опасни не само за икономическото възстановяване на Европа, но и за бъдещия мир, остават нечути или срещат яростната критика на френската и английската преса¹⁷, както и господстващите настроения Германия и нейните съюзници да заплатят цената на войната.

В условията на враждебна атмосфера през лятото на 1919 г. е изработен проектът за мирен договор и с България. На пристигналата в Париж българска делегация не са дадени никакви възможности да представи и защити своята позиция¹⁸. След връчването на проекта не са взети въобще под внимание основа-

¹³ Trachtenberg, M. *Reparation in World Politics. France and European Economic Diplomacy 1916–1923*. New York. 1980, p. 58–59.

¹⁴ Димитрова, С. Възстановяване ... репарации ... гаранции ... Франция и балканските славянски държави, септември 1918 – януари 1920. С., 1998, с. 208.

¹⁵ Keynes, J. M. *Nouvelles considerations*, p. 41.

¹⁶ Гръцкото и сръбското правителство, без да представят точна информация за липсващия добитък издигат искания, които и френските представители на окупационните власти в България намират за изключително преувеличени. Така например сърбите предявяват претенции към България за 400 000 вола: *Archives de Ministere des Affaires etrangers (AMAE), serie A, carton 1075, dossier 7*, p. 27.

¹⁷ Тук могат да се отбележат произведенията на някои политици и икономисти, които изразяват негативното си отношение към репарациите: Nitti, Fr. *L'Europe sans paix*. Paris, 1923; Keynes, J. M. *The Economic Consequence of the Peace*. London, 1919; Moulton, Pasvolski. *War Debts*; Blum, L. *Les Problemes de la Paix*. Paris, 1931.

¹⁸ Муравиев, К. Договорът за мир в Ньой. С., 1992, с. 77–78, 92–94.

телните български възражения по повечето от клаузите¹⁹. На 27 ноември 1919 г. в кметството на парижкото предградие Ньой сюр Сен е подписан мирният договор между сдружените сили от Антантата, от една страна, и България, от друга. Наред с тежките разпоредби, отнасящи се до загубата на територии, населени предимно с българи, и наложените строги ограничения във военната област, изключително съдбоносни за България са членовете, определящи финансовите и икономическите ѝ задължения.

Те са включени в част IV, V и най-вече в VII, VIII и IX²⁰. Несъмнено с огромни последици за стопанското развитие и за състоянието на държавните финанси е чл. 121, определящ размера на репарациите, които България трябва да изплати. Те възлизат на 2250 млн. зл. франка, платими за срок от 37 години при 5% годишна лихва. Тази колосална сума според изчисления на български икономисти, представлява около 1/4 от цялото национално богатство на страната²¹. Годишните вноски по дълга се равняват на 134 млн. зл. франка, възлизащи на почти цялата приходна част от държавния бюджет, което прави още от самото начало абсолютно невъзможно обслужването на този дълг²². Освен обезщетението в пари мирният договор налага на България да компенсира своите съседи Сърбо-хърватско-словенското кралство (СХСК, официално приело през 1929 г. името Югославия), Румъния и Гърция и в натура. Държавата трябва да предаде 70 825 глави добитък (чл. 127), 250 хил. тона въглища на СХСК (чл. 128), голяма част от локомотивния и вагонния си парк, железопътен материал и да реституира иззетите вещи от окупираните от българските войски територии (чл. 125–126). България е длъжна да отстъпи на страните победителки цялото си въоръжение и воененни материали, които надхвърлят определеното във военните клаузи на договора количество (чл. 80, 87 и 93). Страната се натоварва и да заплати направените окупационни разходи на Междусъюзническите сили след подписването на Солунското примирие от 29 септември 1918 г., по силата на което България излиза от войната (чл. 133). Предвижда се още да бъдат обезщетени всички частни лица и фирми от страните на Антантата, които са претърпели загуби на имущество и средства от българските власти по време на войната (чл. 176 и 177). Тук се включват и секвестрираните имоти на български поданици в страните от Антантата, чиято стойност българската държава е длъжна да изплати на техните притежатели (чл. 177, т. Б). Наред с всичко това правителството трябва да изпълнява обслужването на външните заеми. Управлението и уреждането на задълженията на България към бившите ѝ съюзници Германия, Австрия и Унгария, формирали се в периода на войната, преминават под ръководството на съвместни органи на силите на Съглашението (чл. 124).

В редица разпоредби се определят също търговските отношения на България със страните победителки, митническото и данъчното облагане на

¹⁹ *The Frontiers of Bulgaria*. Geneva. 1979, p. 186–274.

²⁰ В представянето на членовете е използван наскоро публикуваният пълен текст на договора. Ньойският мирен договор. С., 2000.

²¹ *Понов, К.* Стопанска България и финансовите и икономическите клаузи на проектодоговора за мир с България. – СпБИД, 1919, XVIII, № 3–4–5, с. 147.

²² ЦДА, ф. 378, оп. 1, а.е. 171, л. 19.

техните стоки, като им се признава привилегирован статут.

Освен произтичащите от Ньойския договор задължения подписаната на същия ден – 27 ноември 1919 г., Българо-гръцка конвенция за доброволна размяна на малцинствата поставя началото и на друг тип финансови задължения, чийто размер ще се определи в бъдеще. В нея се предвижда на изявилите желание да се преселят съответно в Гърция и в България гърци и българи да им бъдат заплатени имотите и цялата недвижима собственост от държавата, която напускат.

Така наред с разорената от войната икономика и изчерпаните държавни финанси като победена страна България е натоварена на Парижката конференция с непосилно за възможностите ѝ дългово бреме. От този момент благоприятното разрешаване на проблема не само за финансовите задължения, произтичащи от мирния договор, но и за цялостното обслужване на външните заеми става първостепенна задача на стопанската и външната политика на всички български правителства, управлявали в периода между двете световни войни. Неотклонно се следва тезата, че от успехите в тази насока ще зависи в голяма степен цялостното икономическо и социално развитие на страната, нейното бъдеще.

Исправено пред мрачни перспективи, българското общество таи надеждата, че именно абсурдният размер на репарациите ще ги направи неизпълними и ще наложи тяхното преразглеждане, че с времето чувствата на омраза и мъст сред победителите ще отшумят и Европа ще погледне по-трезво и справедливо върху изработените мирни договори. Основание за подобни очаквания дава и създадената на мирната конференция първа по рода си световна организация, наречена Общество на народите (ОН). Идеята за нейното основаване е представена и отстоявана от президента на САЩ Т. Удро Уилсън. Основната ѝ цел е да съхрани световния мир и да направи в бъдеще войната невъзможна. Наред с политическите задачи, които ОН трябва да решава, се предвижда също да съдейства за стопанското и финансовото възстановяване на Европа след разрушителната война. Правилно се отчита, че постигането на траен мир е възможно само при успешно икономическо развитие, а оттам и социално стабилизиране. За победените страни ОН открива също възможности, макар и минимални, да търсят мирно преразглеждане на условията на мира. В чл. 19 от Пакта на организацията се предвижда да бъдат променени или отменени клаузите на договорите, които са станали вече неизпълними. Тази формулировка трудно би се възприела за границите, но за икономическите и финансовите разпоредби изглежда възможна. В планове за осъществяване на главната външнополитическа цел на България след Първата световна война – мирна ревизия на Ньойския договор, включително и репарационните задължения, ОН заема съществено място.

Начало на изпълнението на военните задължения и възстановяване обслужването на външните заеми

Още в деня, в който България излиза от Първата световна война, когато на 29 септември 1918 г. правителствени представители подписват в Солун примирието, тя е принудена да поеме изпълнението на редица задължения, костващи значителни материални и финансови средства. Според чл. 1 на документа се предвижда с изтеглянето си от окупираните територии на Гърция и Сърбия (Вардарска и Егейска Македония – бел. авт.) българската армия да остави на място всичкия добитък, зърнени храни и хранителни продукти. Чл. 3, 4 и 5 изискват оттеглящите се или пленени войски да предадат всичките си боеприпаси, както и да върнат на Гърция изтезото по време на военните действия въоръжение²³.

През първите дни на октомври българските военни власти, в изпълнение на примирието, започват на самия фронт да предават на съглашенските органи значително количество материали, включващи оръдия, пушки, боеприпаси, както и военни стоки с небойно предназначение като облекло, конско снаряжение, коли, храни, фуражи и др. По-късно стойността на тези материали е оценена на сумата от 274 млн. зл. фр. По заповед на командващия Източните войски на Антантата френския генерал Франше Д'Епре на Гърция веднага е предаден голям брой добитък (коне, волове, мулета, овце, свине и др.) на стойност 84 млн. зл. фр. Към всичко това трябва да се прибави и стойността на постройките, направени от българската администрация и военно командване през трите години българско управление на тези области, включващи сгради, шосета, железници, мостове, телефонни и телеграфни линии, както и немалко количество материал за тях – всичко в размер 177 млн. зл. фр.²⁴ Така общата сума на движимото и на недвижимото имущество, което Антантата получава от България непосредствено след примирието, възлиза на значителната сума от 535 млн. зл. фр. Разбира се, тази тежест не се отразява пряко и изцяло върху текущия държавен бюджет, тъй като повечето от разходите по стоките са осъществени в предишни години, но независимо от това отнемането на такива крупни количества материал лишава, от една страна, националното стопанство от добитък, транспортни средства и храни, а от друга, залага бъдещи покупки на въоръжение, много от които иначе държавата не би било нужно да прави.

От Централните сили България първа излиза от войната, което определя в примирието клаузата за преминаване на основните източни съглашенски войски през България по посока Австро-Унгария и Османската империя, които капитулират месец по-късно, в края на октомври. Дотогава България поема разходите по транспортирането на армиите и отчасти тяхната прехрана и снабдяване. Това се отнася и до подразделенията, осъществяващи частична окупация на страната – някои стратегически места, железопътни линии, гари, пристанища, както и град Варна. Разходите на българската държава по издръжката на

²³ Георгиев, В., С. Трифонов. История на българите в документи. Т. II 1912–1918. С., 1996 г., с. 733–734.

²⁴ Финансовото положение на България и българският репарационен дълг, с. 23, 35.

съглашенските сили възлизат на 65 млн. зл. фр.²⁵

През този период България съвестно изпълнява наложените ѝ ангажименти въпреки тежките условия. Ръководителите на държавата си дават сметка, че нямат никакви възможности на този етап да променят или да се противопоставят на исканията на победителите. Страната е разгромена, на територията ѝ се намират противникови войски, вътрешното ѝ положение е крайно нестабилно, армията ѝ е обхваната от мащабен бунт, който заплашва да взриви цялата държава. Освен това освобождаването на значителен брой български пленници, останали след края на военните действия в съседните държави, зависи в голяма степен и от това как българските власти изпълняват клаузите на примирието. Коалиционните кабинети на Ал. Малинов, а след това на Т. Теодоров, в които влизат всички партии, без либералните формации, участващи в правителството на В. Радославов и носещи отговорност за ориентирането на България към Централните сили, както и отказалите да влязат във изпълнителната власт БРСДП (т.с.), се стремят да спечелят благоразположението на победителите като докажат, че България изпълнява лоялно ангажиментите си. По този начин правителствата се стремят да осигурят едно по-снисходително отношение към страната на предстоящата мирна конференция.

Отново с цел да подобри външнополитическите позиции на държавата, кабинетът на Т. Теодоров заявява готовността си да започне да обслужва задълженията по външните заеми въпреки засилващата се стопанска криза в България, тежкото състояние на държавните финанси и нарастващия отрицателен външно-търговски баланс. Тази политика продължава да бъде следвана и от коалиционното и по-късно от самостоятелното правителство на БЗНС с министър-председател Ал. Стамболийски. Още през януари 1919 г. в София пристига французинът Шарло, с което е възстановена службата на представителя на френските носители на български облигации. През март 1919 г. са преведени първите следвоенни вноски на българската държава по падежите на облигациите и лихвените купони. По тази линия за малко повече от година до средата на 1920 г. България изплаща над 84 млн. фр. фр., което допълнително изтощава държавните финанси²⁶.

В този период е отбелязано значително обезценяване на френския франк по отношение на други европейски валути и по тази причина *Банк дьо Пари е де Пеи-Ба* иска от българското правителство плащанията да стават в най-скъпата валута, обозначена върху облигациите. За България е невъзможно да изпълни това изискване поради силно девалвирания лев и сериозния недостиг на стабилни чужди девизи. На започналите през юли 1920 г. преговори с френските носители на български ценни книжа е представено тежкото финансово положение на страната. След продължителни и трудни преговори, в които участват представители на френското Министерство на финансите и на парижката банка, на 6 август е подписано споразумение, предвиждащо плащанията да се извършват в книжни френски франкове (в този период книжният франк се равнява на 42 сантима от 1914 г.). На срещата са решени и някои други важни въпроси, отнасящи

²⁵ Пак там, с. 37.

²⁶ ЦДА, ф. 258к, оп. 1, а.е. 1946, л. 99.

се до нормализирането на външноикономическите отношения между двете страни. По молба на Н. Стоянов министърът на финансите Пол Думер се съгласява да бъде вдигнат секвестър на българските имоти и капитали във Франция²⁷. Сравнително благоприятният за България завършек на преговорите се дължи най-вече на убеждението на френските финансови среди, че франкът бързо ще се валоризира и по този начин скоро ще се възстанови нормалното обслужване на дълга.

Постигнатото споразумение с френските портъори става основа за уреждане на отношенията и с английските. Възприет е принципът за равноправно третиране на френските и британските носители на облигации. Споразумението е подписано в Лондон на 8 март 1921 г.²⁸ В него се предвижда най-силната валута, в която България ще извършва обслужването на заемите, да бъде френският франк, като за страните, чиито валути са с по-нисък курс от франка, ще се заплаща в националните им девизи, а за тези с по-ниски и от лева, те могат да ги получават в български пари. По същия начин е уреден и проблемът с белгийските портъори. Единствено холандците отказват да приемат изработената схема и Амстердамската фондова борса преустановява търговията с български ценни книжа. Нещо повече, холандската асоциация възбужда в Международния съд в Хага процес срещу делегата на носителите на облигации по българските заеми Шарло за недостатъчна защита на интересите на портъорите, с големи шансове да го спечели, което би се отразило крайно неблагоприятно върху престижа на България сред международните финансови кръгове (процесът е прекратен едва през 1926 г., когато България подписва окончателно споразумение за постепенно валоризиране на плащанията по предвоенните заеми)²⁹.

Независимо от факта, че обслужването на външни заеми се осъществява в книжни френски франкове, бремето върху държавните финанси е твърде голямо и заедно с разходите по непосредствените задължения, произтичащи от примирието и от самия мирен договор, представлява една от главните причини бюджет 1919–1920 г. да завърши с огромен дефицит от 1 млрд. лв. при приходна част от около 2.5 млрд. лв.³⁰

Българските финансови проблеми и Обществото на народите

Следвоенната икономическа криза в страната продължава да се задълбочава, което намира израз в нарастване на инфлацията, на бюджетния дефицит и в натрупване на значително отрицателно салдо във външната търговия. Наред с мероприятията от вътрешнополитически характер за излизане от кризисното положение правителството насочва усилията си към външната политика за постигане на следните по-важни цели:

²⁷ Стоянов, Н. Репарации и междусъюзни дългове. Български държавни дългове. С., 1933 г., с. 110–111.

²⁸ ЦДА, ф. 381к, оп. 1, а.е. 87, л. 60. За продължителните разговори, водени по тази тема в Лондон от февруари 1921 г., министърът на търговията Р. Даскалов подробно информира Народното събрание и аргументира ползата за България от споразумението. Стенографски дневници на XIX ОНС, I р., с. 73 з., 14 април 1921, с. 2607–2608.

²⁹ Стоянов, Н. Репарации..., с. 118–119.

³⁰ ЦДА, ф. 378к, оп. 1, а.е. 171, л. 18.

1. Сключване на споразумение с портърите на облигации от външните ни заеми за по-облекчено изплащане на купоните и титрите;
2. Договаряне на нов заем в чужбина за стопански нужди; и
3. Отсрочване и редуциране на плащанията по репарациите.

Основните надежди на българското правителство се свързват с дейността на ОН. Още с първите си действия органите на международната институция показват, че отдават голямо значение на търсенето на пътища за преодоляването на възникналите сериозни трудности в световната икономика. На 13 февруари 1920 г. на заседание на Съвета на ОН в Лондон е взето решение организацията да свика международна конференция с цел проучване на финансовата криза и да потърси средства за прекратяването ѝ. Две са основните теми, които се предвижда да бъдат обсъждани: икономическото възстановяване на Европа и стабилизирането на националните валути³¹.

Подготовката на конференцията, която е определено да се проведе в Брюксел, се сблъсква със сериозни трудности, свързани най-вече с все още неуточнения размер на германския репарационен дълг. Организаторите с основание смятат, че без заседаващата в Париж Репарационна комисия да се е произнесла по този важен за европейските финанси въпрос, конференцията не би стигнала до съществени резултати в своята работа. По тази причина се налага Съветът на ОН на два пъти да отлага датата на откриване на международния икономически форум. Началото на заседанията става възможно едва след провеждането на срещата на страните, победителки от 5 до 16 юли в Спа, където точно са определени репарациите на Германия. Макар да са изчакани решенията на Репарационната комисия, изрично е заявено, че те трябва да бъдат взети единствено за сведение, тъй като проблемът за репарациите не е в компетенциите на конференцията и не може да бъде поставен за обсъждане³². Съюзническите държави, които всъщност са главните фактори и в Съвета на ОН, показват категорично, че отдават първостепенно значение на обезщетението, дължимо от победените страни, и няма да го обвържат с решаването на общите финансово-икономически проблеми на Европа. Тази позиция силно ограничава възможностите за намиране на ефективни средства за преодоляване на финансовата и стопанската криза.

Веднага след като става известно предстоящото свикване на конференцията в Брюксел, правителството на Ал. Стамболийски изяснява желанието си България да вземе участие в нея³³. На заседанието на Съвета на ОН от 5 август е решено на форума в белгийската столица да се включат и победените страни, които все още не са приети в организацията: Германия, Австрия, Унгария и България³⁴.

Конференцията в Брюксел е открита на 24 септември и заседанията ѝ продължават до 8 октомври. На нея са представени 39 държави от цял свят. За пред-

³¹ *Documents on British Foreign Policy, Serie I, vol. XIX, London, 1974, p. 237.*

³² ЦДА, ф. 258к, оп. 1, а.е. 1946, л. 56.

³³ Пак там, л. 2.

³⁴ Пак там, л. 50.

седател е определен бившият президент на Швейцария Густав Адор. Обсъжданията на проблемите на следвоенното финансово-икономическо възстановяване протичат в четири отделни комисии: за държавните финанси, за паричното обращение, за международната търговия и за външните кредити³⁵. От българска страна в първата комисия взема участие Д. Страширимиров, а в останалите три – Н. Стоянов.

В центъра на дискусиите е поставена бюджетната политика на правителствата, като е отчетена голямата ѝ роля за стабилизирането на държавните финанси. Американски, британски и холандски финансисти смятат, че основно средство за ограничаване на инфлацията и на непрекъснатото девалвиране на националните валути е изработването на балансиран бюджет без дефицит, което би спряло натрупването на вътрешния дълг и увеличаването на паричната маса в обращение. Важно място се отделя и на централните банки като основни регулатори на паричната циркулация и органи, следящи за стабилността на банковата система³⁶. Докладчиците подчертават, че за да изпълняват тези си функции, емисионните институти трябва да бъдат напълно освободени от всякакво политическо влияние.

Обсъждат се и въпросите, свързани с възстановяването на транспортните комуникации и активизирането на външнотърговските връзки между държавите, определени като главно средство за съживяване на световното производство. Препоръчва се да се прекрати установеният по време на войната в повечето страни държавен контрол върху външната търговия и да се осигури възможност на частните лица със своята инициативност и опитност да повдигнат равнището на световния обмен на стоки и капитали³⁷. Икономическият форум отрежда важно място и на проблемите, отнасящи се до отпускането на международни кредити за страните, които се нуждаят от външно финансиране. Белгийският министър-председател Леон Дьолакроа предлага да се образува с участието на всички държави международен емисионен и контролен институт, който да осигурява търговски кредит с умерена лихва срещу предоставени от правителствата реални гаранции. В подкрепа на тази идея е и изказването на холандския финансист Тер Мьолен, който уточнява системата за отпускането на подобен вид кредити. От своя страна американският представител заявява, че банките в САЩ не са склонни да дават заеми на европейски държави, докато не се постигне истинско умиротворяване на континента³⁸.

На 1 и 2 октомври Н. Стоянов представя пред конференцията финансовото и икономическото състояние на България и позицията на страната по организирането и отпускането на международен кредит. В доклада си българският представител се спира на голямото обезценяване на лева, което силно затруднява търговските връзки на страната с чужбина и изключително много увеличава бремето на външните дългове на държавата. Въпреки усилията на правителст-

³⁵ Walters, F. P. *A History of the League of Nations*. Oxford, 1969, p. 425–427.

³⁶ Silverman, D. *Reconstructing Europe after the Great War*. London, 1982, p. 277.

³⁷ ЦДА, ф. 258к, оп. 1, а.е. 1946, л. 30.

³⁸ Пак там, л. 27.

вото за строги икономии поради стопанската разруха от войната, намаленото производство и нарасналите държавни нужди бюджетният дефицит остава висок и непрекъснато нараства банкнотната емисия. Н. Стоянов припомня, че до войните България редовно е изплащала анюитетите по външните заеми. Ето защо, за да се постигне подобряване курса на лева, да се възстанови икономическият живот в страната и да се увеличи производството, в изложението се препоръчва да бъдат приети следните мерки: на България да ѝ се даде отсрочка по плащанията на изтеклите лихвени купони и облигации от дълга ѝ в чужбина; и също да ѝ се даде отсрочка по плащанията, произтичащи от Ньойския мирен договор. Ако не се възприемат тези мерки държавните финанси неминуемо ще рухнат³⁹.

Н. Стоянов се изказва в подкрепа на идеята за създаване на международен кредитен институт. Представяйки финансовата политика на българското правителство, той подчертава, че в нея се предвижда емитирането на един принудителен вътрешен заем, както и сключването на външен заем. Първият не би помогнал много за финансовото положение на страната, докато външният заем би засилил националната валута и би осигурил средства на държавата да достави от чужбина материали и машини за българското производство⁴⁰.

В края на своята работа конференцията приема поредица от решения, имащи за цел стабилизирането на финансите, увеличаването на производството и нормализирането на международната търговия. В областта на бюджета се предлага държавите да въведат строга политика на икономии, силно да намалят непроизводителните разходи и, ако е необходимо, да повишат данъците. Във връзка с нарасналата задлъжнялост на държавите се препоръчва летящите дългове към банките да се консолидират в най-кратък срок. Емисионните институти в някои страни трябва да се реформират, като се освободят от нехарактерните си функции и съсредоточат дейността си единствено върху банкнотната циркулация и стабилността на банковата система. Взето е решение Обществото на народите да изисква от страните, участвали в конференцията, да изпращат на всеки три месеца сведения за държавните си приходи и разходи, а също и за данъчната си политика.

В документите на конференцията се заявява, че връщането към активни търговски контакти между държавите е едно от главните условия за установяването на траен и сигурен мир в света. За тази цел се изисква във възможни за изпълнение срокове да се премахнат ограниченията, наложени по време на войната, и да се възстанови свободната търговия. Непостоянният курс на валутите пречи на нормалния обмен на стоки и капитали и затова страните, чиито монети са се отклонили от златния еталон, трябва да се върнат към него. Необходимо е също така да се подобри състоянието на транспортните средства и комуникациите⁴¹. Гласувана е резолюция за създаването на международен институт, който да осигурява кредити на нуждаещите се страни. В текста изрично е под-

³⁹ Vatchkov, D. *Des essais de retablissement financier et economique de la Bulgarie apres la Premiere guerre mondiale (1920–1923)*, *Bulgarian Historical Review (BHR)*, 33 (2000): 1–2, p. 63.

⁴⁰ ЦДА, ф. 258к, оп. 1, а.е. 1946, л. 113.

⁴¹ Пак там, л. 28–31.

чертано, че кредитите трябва да бъдат добре гарантирани.

С участието на българска делегация на Брюкселската конференция се поставя началото на сътрудничество в стопанската и финансовата област с ОН. Но, за да може да се използват пълноценно възможностите, е необходимо България да бъде приета в организацията. През есента на 1920 г. правителството на Ал. Стамболийски развива активна дипломатическа дейност в тази насока, и въпреки пречките, създавани от българските съседи Югославия, Румъния и Гърция, Общото събрание на ОН на 16 декември 1920 г. приема България за член на организацията⁴². За положителния вот важно значение има мнението на Съюзническите военноконтролни комисии в България, които потвърждават, че правителството лоялно изпълнява задълженията по предаване на въоръжението и добитъка, произтичащи от Солунското примирие и Ньоския договор⁴³.

В тези условия на засилваща се парична и стопанска криза Обществото на народите излиза с финансова инициатива, целяща да осъществи приетите на Брюкселската конференция решения по възстановяването на Европа. В началото на 1921 г. холандският banker Тер Мьолен изработва схема за създаване на един международен кредитен институт, който да осигурява средства за нуждаещите се от кредити държави. В нея се предвижда да се състави Централна комисия от финансови експерти, назначени от ОН, които да проучат какъв вид държавни приходи може да представи като гаранции страната, желаеща външно финансиране, най-вече за извършване на някакъв внос. Комисията ще направи оценка на гаранциите и на нейна основа ще определи размера на кредита. Срокът на изпълнение ще е от 5 до 10 години, като в някои случаи е възможен и по-дълъг срок. Изплащането на боновете и купоните ще се извършва или във валутата на страната-кредитор, или по споразумение в друга валута. Изложението уточнява всички останали условия и подробности по отпускането на кредита⁴⁴.

За организатор на международния кредитен институт е натоварен от ОН британският финансист сър Дръмънд Фрейзър. Той развива активна дейност за популяризиране на идеята и за привличане към участие в нея на световните банкови среди. Наред с това експертът запознава с инициативата правителствата на държавите, които биха кандидатствали за външна финансова помощ⁴⁵.

В писмо до българския министър на търговията, промишлеността и обществените работи от 6 юни Д. Фрейзър представя *Схемата Тер Мьолен*. На 15 юли той провежда разговор със секретаря в българската легация в Лондон Д. Марчев, комуто заявява, че задачата, възложена от ОН, е да се подпомогне със съвети и действия всяка финансово и икономически затруднена страна. Но за целта е необходимо кабинетът да излезе с покана за проучване на въпросите. Пример е даден с австрийското правителство, което иска от ОН да бъде проуче-

⁴² *League of Nations Archives (LNA) 28/9907/6543.*

⁴³ Топалов, В. Приемането на България в Обществото на народите. Известия на института по история. Т. XXVI, 1983 г., с. 102–109; Dimitrov, T. *La Bulgarie et la Societe des Nations. L'experience de la protection internationale des minorites nationales (1920–1939).* Geneve, 1994, p. 32–33.

⁴⁴ *Documents on British Foreign...*, p. 239.

⁴⁵ ЦДА, ф.381к, оп.1, а.е. 88, л.45–46.

но финансовото положение на страната и да се изготви становище за подобряването му. Вследствие на това е назначена комисия, която обстойно се запознава със ситуацията и изготвя доклад, поставящ като първо и основно условие да се спре изплащането на всякакви репарации и обезщетения от Австрия за срок най-малко 20–30 години. Това предложение е представено на ОН и Д. Фрейзър заявява на българския дипломат, че смята австрийските репарации за отложени. Освен това уверява, че като експертно, мнението на Финансовия комитет винаги ще се зачита и приема от ОН. На въпроса на Д. Мамарчев, при подобен случай спрямо България дали работата на Комитета би имала същия успех, Фрейзър отговаря, че докладът му, веднъж възприет от Главните сили на Антантата, в което той не се съмнява, чрез политически постъпки ще може да се осигури и за България необходимото за подобряването на стопанското ѝ благосъстояние⁴⁶.

На 2 ноември министърът на финансите и директорът на държавните дългове изпращат официално становище, в което очертават затрудненията на България да се ползва от услугите на международния кредит. На първо място се припомня, че по чл. 130 и 131 на Ньойския договор приходите в бюджета са заложи за изплащане на репарационния дълг и са под контрола на Междусъюзническата комисия. Отбелязана е невъзможността да се изплатят репарациите в определения им размер, като е посочено, че годишните вноски възлизат на 4 млрд. лв., при положение че всички приходи в бюджета, взети заедно, едва надхвърлят 3 млрд. лв. Още веднъж се иска плащанията по мирния договор да бъдат отложени. В края на изложението се заявява, че *Схемата Тер Мьолен* е много добра за индустриалните страни, които се нуждаят от внос на суровини за промишлеността си и могат да се задоволят с краткосрочен заем. Но за аграрна държава, каквато е България, която трябва да развие природните си богатства, да разшири железопътната си мрежа, да въведе машинното производство в промишлеността и обществения сектор, са ѝ необходими по-значителни и главно дългосрочни заеми⁴⁷.

На 23 ноември Д. Фрейзър уведомява българското правителство, че на последното си заседание Съветът на ОН е взел решение проектът на Т. Мьолен да се прилага и за отпускане на кредити, предназначени за възстановяване на транспортните връзки, и в някои специални случаи – за интензифициране на селскостопанското производство. Така че българските искания влизат в кръга на поощряваните от международния кредит операции. Д. Фрейзър заявява, че е готов да изучи подробно нуждите на страната и средствата за даване на подходящи гаранции. Във връзка с това призовава правителството да изпрати пълна програма за мероприятията по икономическото възстановяване на България, като даде подробни финансови предвиждания за всяка част от програмата. В края на писмото експертът на ОН се спира и на проблемите, произтичащи от финансовите клаузи на Ньойския договор. За разлика от разговора с Д. Мамарчев в Лондон на 15 юли, сега британският финансист е значително по-сдържан в очакванията си, като заявява, че не може да се ангажира какво решение ще бъ-

⁴⁶ ЦДА, ф.258к, оп. 1, а.е. 2261, л. 43.

⁴⁷ Пак там, л. 4–5.

де взето в тази област, но предполага, че Междусъюзническата комисия в София ще участва в евентуалните дискусии между българското правителство и представителя на ОН⁴⁸.

На заседание на кабинета от 4 януари 1922 г. е одобрено участието на България в международния кредитен институт⁴⁹. В следващите няколко дни на икономическите министерства е разпоредено да подготвят сведения за нуждите на поверените им ведомства във връзка със стопанското възстановяване на страната. На 2 февруари българският финансов министър изпраща изложение до Д. Фрейзър, в което декларира желанието на правителството да сключи външен заем за производствени цели. За реконструкцията на жп мрежата и за строеж на нови линии и пристанища, както и за снабдяването им с необходимите материали, е определена сума от 3 793 600 лири стерлинги, платими за 40 години. За разработване на подземните богатства, за изграждане на мини, металургични обекти и електроцентрали се изискват 400 хил. лири стерлинги, също платими в срок от 40 години. Като гаранции по заема са предложени самите предприятия, предвидени в програмата и, ако са необходими допълнителни, – някои от държавните монополи⁵⁰. Заявено е и съгласието на правителството в преговорите да участва и представител на Междусъюзническата комисия. Седмица по-късно Д. Фрейзър уведомява М. Турлаков, че ще представи във Финансовия комитет на ОН молбата на българското правителство⁵¹.

Скоро обаче настъпват промени в международната обстановка, които блокират дейността на международния кредитен институт.

Усилия на земеделското правителство да сключи външен заем

Макар през 1920–1921 г. правителството да успява да постигне уреждане на отношенията си с носителите на български облигации при облекчени условия на плащане в злато, а не в книжни пари, състоянието на държавните финанси и на икономиката остават все така нестабилни. Пред кабинета се налага необходимостта да потърси външен заем за растеж на стопанството и за стабилизиране на лева.

Още в началото на 1920 г. започва проучване на възможностите за емитиране на заем в чужбина. Естествено погледът е насочен най-вече към паричните пазари в САЩ, като се има предвид, че финансовото положение на Стария континент е далеч по-тежко. След войната много от големите европейски банки ограничават операциите си, свързани с отпускането на дългосрочни държавни заеми⁵². На запитването през януари на финансовия министър Ст. Данев дали има изгледи за сключване на държавен заем в размер от 50 до 100 млн. долара

⁴⁸ Пак там, л. 22.

⁴⁹ Пак там, л. 26.

⁵⁰ Пак там, л. 44.

⁵¹ Пак там, л. 47.

⁵² Особено характерна в това отношение е политиката на една от водещите френски банки *Banque de Paris et des Pays Bas*, която след войната насочва голяма част от инвестициите си към модерните индустриални отрасли. *Bussiere, E. Paribas 1872–1992. L'Europe et le monde. Paris, 1992, p. 122–123.*

сведенията, които изпраща българската легация във Вашингтон, са твърде обезсърчителни. Американските банкови среди не са предразположени да отпускат нови заеми на европейските държави, които през войната и без друго са натрупали огромен дълг и съществуват съмнения, че той ще бъде обслужван редовно и в пълния си размер. Освен това девалвирането на валутите на повечето европейски държави силно е разклатило доверието към тях и затова тенденцията е американските финансови ресурси да бъдат насочвани за покриване нуждите от финансиране на вътрешния си пазар⁵³.

През февруари същата година, чрез легацията в Берн, българското правителство получава офертата на Лео Вулфсон за кредитиране от швейцарски банки на Чехословакия, Румъния, България и Югославия. Идеята е да се отпусне кредит на тези страни от общо 2 млрд. шв. фр., с които да се закупуват промишлени стоки от Швейцария, а да се внасят вълна, коприна и тютюн⁵⁴. Това, което прави предложението неприемливо за България, е системата за кредитиране. Тя предвижда кредиторът да внесе примерно 50 франка и 50 лева и срещу тях на 5-ата година да има право да получи по избор или 100 франка, или 500 лева. При ниския курс на лева това означава за пет години кредитът да се олихви със сложна годишна лихва от 13%⁵⁵. След като не успява да промени това изключително тежко условие, правителството се отказва от по-нататъшни преговори.

Опити да сключи външен заем правителството прави и в Лондон. Надежди в тази насока дава гласуваният от британския парламент на 13 април 1920 г. извънреден кредит от 26 млн. лири стерлинги, предвиден да се отпуска на частни лица и държави за закупуване на английска продукция. В закона са определени страните, които могат да се ползват от кредита: Финландия, Литва, Естония, Латвия, Полша, Чехословакия, Сръбско-хърватско-словенското кралство, Румъния, Грузия и Армения. Първоначалната идея е да не се включват в кредита бившите неприятели от войната⁵⁶.

При посещението на българския министър-председател във Великобритания през октомври сред многото проблеми, които се дискутират е поставен и този за включването на страната в 26 млн. лири стерлинги кредит. След срещите на Ал. Стамболийски с британския външен министър лорд Кързон и с директора за задморска търговия Кларк е изразена готовността на английското правителство да включи и България в кредита⁵⁷. В българската делегация участва като икономически и финансов експерт директорът на Софийската банка Стоян Милошев. Неговото мнение е, че определените технически условия ще направят кредита труден за ползване както от българското правителство, така и от частните вносители. Първо, защото се предвижда с него да се покрива 80% от костюемата стойност на закупените стоки, второ, лихвата е уточнено да бъде с 1% по-

⁵³ ЦДА, ф. 258к, оп. 1, а.е. 1949, л. 45; пак там, а.е. 2092, л. 13.

⁵⁴ Пак там, а.е. 1949, л. 12–16.

⁵⁵ В специална докладна записка Н. Стоянов посочва всички неблагоприятни страни на предложението и препоръчва на Министерството на финансите да не го приема в този му вид. ЦДА, ф. 258к, оп. 1, а.е. 1949, л. 19.

⁵⁶ ЦДА, ф. 381к, оп. 1, а.е. 56, л. 16.

⁵⁷ ЦДА, ф. 381к, оп. 1, а.е. 90, л. 3

висока от тази на *Bank of England* (в този период тя е 6%) като кредитът се отпуска за срок до 3 години и не на последно място заради високия курс на лирата, която прави британската продукция твърде скъпа за българския пазар⁵⁸. В разговор с Кларк Ст. Милошев изтъква българските резерви и предлага аванса да покрива до 100% от стоките, лихвата да не надхвърля процента, определен от централната банка и за по-крупните поръчки срокът за погасяване да се удължи. След няколко дена на българския делегат е съобщено, че парламентът е гласувал България да бъде включена в кредита с размер от 3 млн. лири стерлинги и авансът върху износните стоки ще е 100%, а що се отнася до другите условия, те остават същите⁵⁹. Направените отстъпки не са в състояние да отстранят българските резерви, поради което кредитът с основание остава да се разглежда като неизгоден за България. Целите на правителството са да се сключи един дългосрочен заем и не за търговски, а за производствени нужди. Всъщност предложената от Велокобритания система за кредитиране се оказва неподходяща не само за България, но и за останалите страни от Централна и Източна Европа. Красноречив е фактът, че близо година след въвеждането ѝ от общата сума от 26 млн. лири стерлинги са използвани единствено около 700 хил. лири стерлинги.

В началото на 1921 г. продължава да се чувства силна необходимост от външно финансиране за българската икономика. Кризисните явления, проявили се по време и след войната все още не са преодолени и общите тенденции на стопанското развитие не предвещават скорошно подобрене. Инфлацията отбелязва ново значително нарастване, съпроводено с поредното обезценяване на лева и увеличаване на вътрешния дълг към БНБ. Ниско остава равнището на селскостопанското и промишленото производство, а външната търговия отново отбелязва огромен отрицателен баланс. Започнатите от земеделското правителство мащабни реформи в стопанската сфера не са довели до никакви положителни резултати. Допълнително икономическата картина се очертава мрачна и от обстоятелството, че през 1921 г. според мирния договор се предвижда да започнат първите плащания по репарациите. Ако предаването на добитък, въглища и вагонен парк е, макар и тежко, все пак изпълнимо, то изтичането на огромно количество злато или стабилна валута би означавало абсолютно сриване на държавните финанси и пълно парализиране на стопанския живот в страната. Пред българската външна политика се налага бързо да постигне отсрочване на репарационните вноски и емитиране на значителен външен заем.

На 25 февруари 1921 г. на заседание на Народното събрание по приемане на бюджета за годината министърът на финансите Марко Турлаков заявява, че за развитието на комуникационната система в страната, за повдигане на производството, за засилване на българския износ и за стабилизиране на лева, наред с цялата икономическа и данъчна политика на правителството, ще се разчита и на чужда помощ, изразяваща се в увеличаване на инвестициите в българското стопанство и в сключването на външни заеми⁶⁰. На репликата на народния пред-

⁵⁸ Пак там, л. 5.

⁵⁹ Пак там, л. 5–6.

⁶⁰ Стенографски дневници на XIX ОНС, I р. с., 48 з., 25 февруари 1921, с. 1541.

ставител Теодор Теодоров, че земеделското правителство никъде няма да намери тези пари, финансовият министър уверява депутатите, че България ще сключи заем и то при сравнително благоприятни условия⁶¹.

Още от втората половина на 1920 г. кабинетът води преговори с различни банки с цел сключване на външен заем, което дава увереност на М. Турлаков да обяви пред Народното събрание, че ще бъде постигнат успех в тази насока. Особено активни са контактите с британската компания *Балфур д'Орнеле*, свързана с френско-белгийски капитали, за отпускане на заем, предназначен за железопътно строителство. През пролетта на 1921 г. са уточнени общите условия по сделката и е изготвен проектодоговор. Размерът на заема е определен на 2 млн. лири стерлинги за период от 50 години при номинална годишна лихва от 7.5%. Погасяването на главницата се предвижда да започне 12 години след осъществяване на заема. Планира се с получените средствата да се изградят жп линии, възлизащи на над 300 км в присъединените към българската държава територии след 1913 г. Освен за железопътно строителство, е прието до 1/3 от цялата сума да се използва и за други обществени работи. За гаранция по заема са оределени самите жп линии и доходите от тях, заедно с подвижния и неподвижния им материал, както и акцизите на солта и напитките, и налозите върху газта и електричеството⁶².

На 17 ноември 1921 г. Н. Стоянов изпраща до министъра на железниците, пощите и телеграфите Александър Димитров мнението си по проекта, в което предлага да се намали номиналната лихва поне на 7%, тъй като се предвижда българското правителство да поеме всички разходи по емисията на заема, както и произтичащите от това данъци и напомня, че английските данъци са твърде високи, и по този начин реалната лихва ще достигне близо 10% – едно много тежко условие⁶³. Без да са постигнати исканите изменения от директора на държавните дългове Ал. Димитров подписва договора⁶⁴.

По разпоредбите на Ньойския мирен договор в края на февруари 1921 г. в София се установява Междусъюзническа комисия (МСК), имаща за задача да следи за редовното изплащане от българска страна на репарационните вноски⁶⁵. Под неин контрол са поставени повечето от приходите на държавната хазна, върху които е наложена първа ипотека за нуждите на репарационния дълг. За да се осигурят гаранции за новите външни задължения на България, е необходимо комисията да освободи някои от бюджетните приходи. След проучване на документите членовете ѝ не разрешават сключването на заема. Мотивът, който посочва председателят на комисията граф Шеризе е, че условията на заема са твърде тежки и че по този начин допълнително се натоварва и бездруго дефицитният държавен бюджет⁶⁶. Освен това на Министерския съвет е заявено, че може да се одобри външен заем само, при условие че част от производението му

⁶¹ Пак там, с. 1545–1546.

⁶² ЦДА, ф. 258к, оп. 1, а.е. 2094, л. 1–13.

⁶³ Пак там, л. 46.

⁶⁴ Пак там, л. 34.

⁶⁵ *Ташев, Д.* Райко Даскалов и репарационният въпрос (1921–1923). Исторически преглед, 1986, XLII, № 12, 4.

⁶⁶ Утро, № 3692, XII, 11 ноември 1921 г..

бъде предназначено за плащанията по репарациите.

Примерът с провала на заема с *Балфур д'Орнеле* отново показва, че след Парижката мирна конференция на България е наложена система на ограничен държавен суверенитет, изразяващ се най-вече в невъзможността напълно самостоятелно да определя икономическата и финансовата си политика и произтичащите от това контакти с външния свят. Още веднъж се доказват огромните права, с които се ползва съюзническият контролен орган в София не само при определяне на рамките на бюджета, но и в отношенията на страната със световните финансови среди. Става ясно, че в условията на остра финансова криза никоя банка не би сключила заем, без да получи солидни гаранции чрез залагане на някои от държавните приходи, а за това е необходимо изричното разрешение на Междусъюзническата комисия. В този момент страните от Антантата продължават да отдават първостепенно значение на репарациите пред всички останали финансови въпроси.

Отношенията с Междусъюзническата комисия и въпросът за българските репарации

Търсенето на благоприятно решение на проблема с репарациите заема едно от централните места във външната политика на правителството. С него се цели както осигуряване на нормални условия за възстановяване на българската икономика след войната, облекчаване тежкото материално положение на народа, така и постигане на част от глобалната политика на мирна ревизия на Ньойския договор. През стодневната си обиколка из Европа от края на 1920 и началото на 1921 г. Ал. Стамболийски нееднократно повдига в Лондон, Париж, Брюксел темата за репарациите и невъзможността България да ги изплаща⁶⁷.

В началото на септември 1920 г. към Министерския съвет е сформирано Комисарство по репарациите, начело на което е назначен д-р Райко Даскалов. Задачите му са да осъществява контакти с съюзническите органи по изпълнението на мирния договор. Съобразно характера на задълженията, наложени на България, Комисарството се състои от четири отдела: финансов, външен, военен и държавно-правосъден⁶⁸. Привлечени са експерти в отделните области, които започват тълкуването на клаузите на договора и изготвянето на сведения за положението на финансите, икономиката, разоръжаването и изграждането на професионална армия. За съветници са назначени ген. М. Савов, директорът на Държавните дългове Н. Стоянов и директорът на Статистиката К. Попов. По-късно ген. Савов е заменен от проф. Йосиф Фаденхехт. През февруари 1921 г. е изработена позицията, която ще отстоява българската страна и исканията в началния етап, а именно, намаляване на общата сума на репарациите и освобожда-

⁶⁷ При посещенията си в европейските столици българският министър-председател се опитва основно да убеди победителите, че нова България е скъсала с прогерманската политика на цар Фердинанд и не заслужава присъда, произнесена в Ньой сюр Сен. Вж. Външната политика на БЗНС, ноември 1919 – юни 1923 г. Александър Стамболийски документално наследство. С., 1989 г., с. 76–77, 99, 103, 108.

⁶⁸ ЦДА, ф. 378к, оп. 1, а.е. 16, л. 10.

ването ѝ от всякакви лихви⁶⁹.

Съгласно чл. 131 на Ньойския договор в края на 1920 г. започва конституирането на Междусъюзническата комисия, чиято главна задача е да следи за изпълнението на финансово-икономическите клуази на договора от страна на българското правителство. В състава на комисията влизат по един представител на Франция, Великобритания и Италия. Председателството се изпълнява от всеки представител в рамките на една година на ротационен принцип⁷⁰. Към официалните членове е аташиран голям брой помощен персонал – съветници, секретари, експерти, което определя значителните разходи по издръжката на комисията, поета изцяло от българския държавен бюджет.

Установяването на Междусъюзническата комисия в София в края на февруари 1921 г. поставя началото на по-активни контакти за разглеждането на проблема с репарациите. На 21 април Р. Даскалов представя на комисията подробно изложение, отнасящо се до реалното състояние на българското стопанство – девалвиране на националната монета, спад на производството и търговията, голям външен и вътрешен държавен дълг, данъчната събираемост. На основата на изнесените икономически и финансови данни е отправено искането да бъде даден на България период от поне три години, през които да не извършва вноски по репарациите, за да осъществи стопанското си възстановяване. Очакваният мораториум има за цел да успокои политическата, както и икономическата обстановка в страната и да създаде по-благоприятни психологически условия за укрепването на лева. Отговорът на комисията е, че е необходимо да се проведе допълнително проучване на положението, да се ревизира текущият бюджет и едва тогава да се докладва на Репарационната комисия в Париж⁷¹. Изказано е мнението, че на този етап единствено е възможно да се отложат двете закъснели плащания от първата вноска за периода юли 1920 г. – юли 1921 г. МСК изисква от Българското комисарство по репарациите, в духа на правомощията, които ѝ дава мирния договор, да ѝ бъде представян всеки законопроект, отнасящ се до финансовата, икономическата и данъчната материя още преди внасянето му в Народното събрание⁷². Същото важи, дори в по-голяма степен, при изработването на държавния бюджет, определянето на приходната и разходната му част⁷³.

С цел да получи отсрочка на репарационните плащания от три до четири години българското правителство решава да се обърне директно за политическа подкрепа към европейските държави, имащи решаващ глас и основно влияние над Репарационната комисия. В началото на август министърът на финансите М. Турлаков и директорът на държавните дългове Н. Стоянов посещават Великобритания. В центъра на техните разговори с представители на британския ка-

⁶⁹ Пак там 258к, оп. 1, а.е. 1944, л. 17.

⁷⁰ Панайотов, П. Борбата на самостоятелното правителство на БЗНС за по-справедливо разрешаване на материалните и финансовите санкции на Ньойския мирен договор (1920–1923). В сб. Проблемът за мира в международните отношения 1919–1980. С., 1987 г., с. 17.

⁷¹ ЦДА, ф. 378к, оп. 1, а.е. 171, л. 11.

⁷² Пак там, а.е. 123, л. 2.

⁷³ Петрова, Д. Самостоятелно управление на БЗНС. С., 1988 г., с. 196.

бинет и финансови среди е проблема за предстоящите плащания на България по репарациите. Отбелязано е, че всички усилия на българската държава да постигне уравновесен бюджет ще бъдат абсолютно напразни, ако трябва да се трансферира суми от порядъка на 134 млн. зл. фр., равни на над 2 млрд. лв., или почти цялата приходна част в хазната. В изложение до външния министър лорд Кързон е поискано съдействието на Англия пред репарационните органи за мораториум от поне 3 години, като е отбелязано, че не е в политически и икономически интерес за целия Балкански регион България да изпадне в тотален финансов фалит⁷⁴.

На 23 август Репарационната комисия в Париж определя само едногодишна отсрочка и то, отнасяща се до закъснелите плащания⁷⁵. С направената отстъпка проблемът за репарациите не намира трайно решение, а единствено временно се отлага. Необходимо е усилията на българската външна политика в тази насока да продължат.

Същевременно, за да потвърди уверенията си пред държавите победители, че е готов да изпълнява мирния договор, в тази част, в която това е възможно, кабинетът извършва и през тази година предаването на предвидените доставки в натура. В присъствието на представители на Междусъюзническата комисия се изготвят предавателни протоколи за огромно количество боен материал, оценен на 373 млн. зл. франка. Освен него за армиите на белогвардейските генерали Деникин и Врангел, както и за Грузия и Украйна е предадено въоръжение на стойност 74 млн. зл. фр. Иззет е и военен материал за небойна употреба, възлизащ на 45 млн. зл. фр.⁷⁶ Въпреки някои възражения на контролните съюзнически органи, че на места се укрива или унищожава въоръжение, като цяло изпълнението на тези задължения се осъществява безпроблемно⁷⁷.

Държавата продължава да реституира на съседите си Румъния, СХСК и Гърция част от предявените от тях за връщане вагонен и локомотивен парк. До края на годината общо са предадени 98 локомотива и 2358 вагона, въпреки острият недостиг, който изпитват българските железници от такива съоръжения⁷⁸. Нарасналият още по време на войната обем на въгледобива прави възможно предаването на въглища към СХСК. За малко повече от година са издължени близо половината от определените в договора 250 хил. тона⁷⁹. На моменти транспортирането на значителни количества се възпрепятства единствено от липсата на достатъчно товарни вагони. Факт, който признава самата Междусъюзническа комисия. Независимо от съвестното изпълнение на тези задължения от мирния договор Белград се опитва да злепостави българското правителство пред репарационните органи, като често протестира, че предаваните от България въглища са с лошо качество. Земеделският кабинет усърдно изпълнява и разпоредбите на чл. 127, отнасящ се до предаването на 70 825 глави добитък. За

⁷⁴ ЦДА, ф. 378, оп. 1, а.е. 179, л. 3–6.

⁷⁵ Финансовото положение на България..., с. 14.

⁷⁶ Пак там, с. 23.

⁷⁷ АМАЕ, Europe, 1918–1929, Bulgarie, vol. 22, serie Z, carton 162, dossier 6, p. 144, 150.

⁷⁸ Стенографски дневници на XIX ОНС, III и. с., 10 з., 15 юни 1922 г.

⁷⁹ ЦДА, ф. 378к, оп. 1, а.е. 30, л. 129.

целта дори Народното събрание гласува закон за 20 безмесни дни през април и май 1921 г., който забранява клането на добитък и консумацията на месо. В резултат още същата година е предаден почти целият брой животни. Тези действия струват значителни средства на бюджета и селското стопанство. Изплащането на добитъка предизвиква разход в бюджета в размер на 170 млн. лв., равни на над 6 млн. зл. франка. Несравнимо по-голяма е стойността на загубите за селскостопанското производство от намаления работен добитък⁸⁰.

През 1921 г. започва и изпълнението на чл.187 и 188 от Ньойския мирен договор, отнасящи се до обезщетяването на фирми и граждани на страните победителки, чието имущество или производство е понесло щети от действията на българската държава и армия през Първата световна война. Още по време на мирната конференция в Париж срещу България са отправени значителен брой искове и рекламации. Предвижда се те да бъдат разгледани от смесени арбитражни съдилища, които да определят тяхната основателност и размера на обезщетенията. И в тази област земеделското правителство проявява готовност да съдейства за разрешаване на споровете. Дори преди ратифицирането на Ньойския договор кабинетът влиза в контакти с някои от засегнатите фирми и се договаря да удовлетвори рекламациите им, които преценява за безспорни. За повечето случаи обаче се налага тяхното решаване да стане по съдебен път. Така през зимата и пролетта на 1921 г. се учредяват първите смесени българо-френски и българо-гръцки арбитражни съдилища. В рамките на година се създават подобни съдилища с Великобритания, Белгия и СХСК. По-късно, едва през септември 1922 г. е формиран българо-италиански арбитражен съд, а с Румъния въобще не е конституиран, поради липсата на желание от страна на Букурещ. Броят на разглежданите дела се оказва значителен, общо 147, като само в края на 1921 г. рекламираната сума към България за обезщетения и вземания е на стойност от над 98 млн. зл. фр.⁸¹ Несъмнено най-значимо и най-сложно е делото *Деклозиер*, където и искът е най-крупен. То се разглежда едновременно и от българо-френския и от българо-английския арбитражен съд. Работата на съдилищата се проточва и по този начин предизвиква сериозни разходи на държавния бюджет, тъй като половината от издръжката на смесените съдилища се поема от българската държава⁸².

Но най-сериозният проблем, който продължава да тревожи българското общество е за предстоящите плащания на вноските по репарациите. С изтичането на едногодишния срок за отлагане на репарациите отново се налага проучване на възможностите на българската държава да започне обслужването им. На 10 януари 1922 г. Българското комисарство по репарациите представя ново изложение върху финансово-икономическото положение на страната. След като се отбелязва, че в сравнение с април 1921 г. то не само не се е подобрило, но даже има влошаване на състоянието на държавните финанси и допълнително девал-

⁸⁰ Финансовото положение на България..., с. 28.

⁸¹ Пак там, с. 33.

⁸² Само за първата година разходите за заплати и хонорари на членове на съда и експерти струват на България близо 2 млн. лв. равни на около 87 хиляди зл. фр.: ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 1371, л. 1.

виране на лева, пак е поискано на България да ѝ се даде тригодишен мораториум върху плащанията по репарациите⁸³. Българското правителство се надява, че за успешното разрешаване на проблема ще съдейства и забелязващата се промяна в позициите на Великите сили към репарациите.

Две години по-късно от подписването на мирните договори все повече представители на политическите и финансовите среди в Европа и Америка заявяват, че е невъзможно репарационният дълг на победените държави да се изпълнява в определените размери. Освен България в окаяно икономическо положение е Германия, чиято валута се обезценява със застрашителни темпове. Високата инфлация прави политическата обстановка изключително нестабилна и обществото податливо към крайни социални теории и политически движения. Подобна ситуация в началото на 1920 г. в Унгария довежда до установяване на режим от болшевишки тип, последван от румънска военна окупация – събития с много тежки последици за стопанството⁸⁴. Но като че ли най-критично е положението на Австрия. Държавните финанси са почти рухнали, а стопанският живот напълно замрял. В обществото се засилват настроенията за обединение с Германия⁸⁵.

Тази картина е причина в английския парламент често да се изказва идеята, че репарациите представляват пречка за следвоенното възстановяване на Стария континент. Отчита се, че мизерията и ниската покупателна способност на страните от Централна и Източна Европа влияе крайно отрицателно на британската външна търговия, поражда криза в производството и е една от причините за твърде високата безработица на острова (около 2.5 млн. души)⁸⁶.

Във Франция се оформят две линии в политиката спрямо Германия и нейните бивши съюзници. Едната представяна от външния министър А. Бриан, изразяваща се в приемането на някои компромиси и отстъпки, с цел подобряване на взаимоотношенията, и другата, противоположна, защитавана от президента Александър Милеран и от политици като Раймон Поанкаре, изискваща точното и интегрално изпълнение на мирните договори⁸⁷. Като цяло Франция, Италия и най-вече малките победители Румъния, СХСК и Гърция са против облекчаване на репарационните задължения.

В началото на 1922 г. във френския град Кан се открива конференция с участието на Франция, Великобритания, Италия, Белгия и Япония. Основните въпроси, поставени на обсъждане са репарационните плащания и подготовката за провеждането на международна конференция по проблемите на световното икономическо възстановяване. Френската делегация, водена от министър-председателя А. Бриан, се стреми да разшири съюзническите отношения с Великобритания и да постигне сближаване с Германия, като за тази цел проявява готовност да приеме британската позиция за отстъпки по въпроса за репарациите. Но

⁸³ Финансовото положение на България..., с. 15.

⁸⁴ Hantos, E. *L'Europe centrale. Une nouvelle organization economique*. Paris, 1932, pp. 63–64.

⁸⁵ Duroselle, J. B. op. cit., p. 28.

⁸⁶ ЦДА, ф. 381, оп. 1, а.е. 88, л. 45–46.

⁸⁷ Trachtenberg, *Reparation*, p. 237.

тази линия на поведение на А. Бриан среща ожесточена съпротива както от президента А. Милеран, така и от управляващото мнозинство във френския парламент. На 12 януари, след бурни дебати в Камарата, премиер-министърът подава оставка⁸⁸. Два дни по-късно на негово място е назначен и одобрен от депутатите Р. Поанкаре. Главната задача на новия шеф на изпълнителната власт е да се накарат победените държави стриктно да спазват мирните договори. Все пак е потвърдено взетото в Кан решение да се проведе през март (по-късно отложена за април) в Генуа международна икономическа конференция. Но, както информира на 2 февруари българският пълномощен министър в Париж ген. Михаил Савов, предвижда се да се избягват в бъдеще всякакви отсрочки по репарациите⁸⁹.

В духа на новия курс на френското правителство, на 3 март 1922 г., Междусъюзническата комисия в София с писмо до земеделския кабинет иска в бюджета за 1922–1923 г. да бъдат вписани 300 млн. лв. (около 10 млн. зл. фр.) за плащанията по мирния договор⁹⁰. На искането на българската страна за отсрочка от три години на репарациите, съюзническият контролен орган представя на 28-ия същия месец конвенция, в която определя условията за отлагането на анюитетите. Прелага се плащанията да започнат от 1925 г., но дотогава България да изплати 2% лихва върху целия репарационен дълг, възлизаща на 45 млн. зл. фр. Наред с това Междусъюзническата комисия да поеме разпределянето на преките и косвените данъци, както и пропорционалното им разхвърляне между градското и селското население, да се въведе съюзнически контрол върху митническите приходи и администрацията на държавните мини и кариери, Комисията да участва в изработването на държавния бюджет и да внася в него поправките, които намери за необходими, както и Народното събрание до един месец да приеме закон за ограничаване на банкнотната емисия и намаляне на дълга към БНБ. Към всичко това правителството се задължава да не дава никакви монополи или концесии, както и да не сключва външни заеми без съгласието и одобрението на Комисията⁹¹. С право условията са определени от българската страна като изключително тежки, а цялостно конвенцията като едно унижение за българската държава. Същата оценка, дори със значително по-крайни квалификации, е направена и в опозиционния печат⁹². Кабинетът отказва да подпише Конвенцията и по този начин се навлиза в продължителен период на трудни, често открито враждебни отношения с Междусъюзническата комисия.

В обтегната атмосфера се осъществява участието на България в конференцията в Генуа⁹³. Делегацията, водена от министър председателя и финансовия министър заминава за Италия на 5 април. В нея са включени още Н. Стоянов, управителят на Българска земеделска банка А. Гечев, секретарят на Варненската търговска камара Д. Влахов, директорът на Българските държавни железни-

⁸⁸ Becker, J. J., S. Berstein, *Victoire et frustrations (1914–1929)*. Paris, 1990, p. 214.

⁸⁹ ЦДА, ф. 258к, оп. 1, а.е. 2274, л. 4.

⁹⁰ Петрова, Д. Самостоятелно управление..., с. 260.

⁹¹ ЦДА, ф. 258к, оп. 1, а.е. 2274, л. 68–69.

⁹² Независимост, II, № 293, 3 април 1922 г.; Радикал, XVII, № 74, 3 април 1922 г.; Народ, год., № 72, 3 април 1922 г.

⁹³ Подробно тази тема е разглеждана от В. Божинов. *Божинов, В.* България на конференциите в Генуа и Лозана (1922–1923). В сб. Сборник в чест на акад. Христо Христов. С., 1976.

ци Владимир Каракашев, а по-късно към тях се присъединяват и някои български дипломати⁹⁴.

Икономическата конференция се провежда от 10 април до 19 май 1922 г. В работата ѝ вземат участие 28 страни, а с британските доминиони – 34. Близко четири години след края на войната и две години от Брюкселската финансово-икономическа конференция, светът все още не е постигнал стопанското си възстановяване и надеждите на обществата за бързо връщане към нормален икономически живот не са се оправдали. Налага се отново необходимостта да се търсят общи, международни решения за излизане от кризата. Особено остро продължават да стоят проблемите на обезценяването на националните валути, което създава безпорядък в международните финанси, и на спада в равнището на световната търговия. Очакванията за успех се свързват с участието на САЩ в конференцията, най-големият световен кредитор, от чиято финансова политика зависи в голяма степен, дали ще се постигне някакво разрешение на проблемите с огромния дълг на европейските държави, и оттам евентуално за облекчаване на военните репарации.

В Генуа се предвижда още да се накара правителството на Съветска Русия да признае външните заеми на стария режим, които възлизат на близо 13 млрд. зл. фр., дължими най-вече към френски банки и да възстанови правата на чуждестранните предприятия, конфискувани от болшевишката власт, в много от които са инвестирани големи капитали⁹⁵.

Първото голямо разочарование е свързано отново с отказа на САЩ да участва пълноправно в международния икономически форум, като Вашингтон се задоволява да изпрати само наблюдатели. Американската страна дава да се разбере, че не е склонна да опрости междусъюзническите дългове, което пък прави позицията на Франция по репарациите още по-непреклонна. Що се отнася до проблемите със Съветска Русия, делегацията, водена от Чечерин заявява, че страната ще признае външните си заеми, при условие че ѝ бъдат изплатени 30 млрд. зл. фр. обезщетение за нанесените щети от чуждестранната интервенция в гражданската война. Направената декларация ликвидира всички изгледи за постигане на споразумение⁹⁶.

Българските делегати вземат участие в работата на всички сформирани след откриването на конференцията комисии. На 21 април във финансовата комисия министър М. Турлаков декларира, че България се стреми да уравни бюджетта си и да спре увеличението на банкнотите в обръщение, но за да започне възстановяването на монетата и на стопанството е необходимо тя да получи пълна и продължителна отсрочка на произтичащите от мирния договор парични задължения, в противен случай страната няма да успее да си осигури международни заеми, предназначени за възобновяването на селскостопанския инвен-

⁹⁴ Външната политика на БЗНС..., с. 199.

⁹⁵ За историята на международните заеми до Първата световна война, в това число и руските външни заеми, интерес представлява сборникът с документи: Renouvin, P. *Finances et relations internationales (1887–1914)*. Paris, 1970, pp. 60–73.

⁹⁶ J.-B. Duroselle, op. cit., p. 67–68.

тар, машинния парк и транспортните средства, както и за ликвидирането на бързо растящия държавен дълг⁹⁷. Изложенията на българските представители и в икономическата, търговската и транспортната комисии, също отбелязват негативните последици от приложението на Ньойския договор. Неравностойното положение, в което разпоредбите я поставят по отношение на другите външноикономически партньори, пречат на нормалните търговски контакти на страната и на цялостното укрепване на доверието между държавите. Като пример в тази насока са дадени неуредените въпроси със секвестъра върху българските имоти във Великобритания и Румъния⁹⁸.

Наред с чисто стопанските проблеми на България, с които са запознати участниците в конференцията, българската делегация поставя и един друг тип въпроси, от чието разрешаване зависи в голяма степен и подобряването на икономическото състояние на страната. На 16 май министър-председателят Ал. Стамболийски произнася реч, с която аргументира стопанското значение за България да ѝ бъде осигурен, предвиденият в чл. 48 от мирния договор, излаз на Егейско море. За разширяването на търговските връзки на България с държавите от Западна Европа е наложително страната да получи достъп до свободно и открито море, още повече че Егея е естественият изход за продукцията от южните български райони. Ал. Стамболийски заявява, че ако съюзническите сили желаят България да изпълнява външните си плащания, трябва да ѝ дадат възможност нормално да се развива⁹⁹. В речта отново е изложена категоричната българска позиция, че излаз през гръцка територия е абсолютно неефективен и неприемлив.

Друг сериозен проблем, който е представен на конференцията е въпросът с българските бежанци. Припомнено е, че от 1903 г. до момента в страната са намерили убежище от насилията и преследванията на чуждите режими около 400 хил. българи от Македония, Тракия и Добруджа (според някои по-късни данни на българската статистика броят им е около 300 хил., но тази разлика така или иначе не променя същността на проблема), чието настаняване и осигуряване с най-елементарни средства за живот, представлява огромно бреме за разкластените държавни финанси. В експозето се призовават съседните на България държави да гласуват амнистия, която да позволи на бежанците да се завърнат по родните си места, и същевременно да започне изпълняването на клаузите от мирните договори, гарантиращи правата на малцинствата¹⁰⁰.

Една от най-често засяганите теми в разговорите на българските делегати с представителите на държавите от Съглашението е решаването на проблема с репарациите. Още от самото си пристигане в Генуа Ал. Стамболийски, М. Турлаков и Н. Стоянов имат ежедневни срещи с италианските, английските и френските министри. Главното искане е отлагане на репарационните плащания, като едновременно с това се заявява готовността на правителството да приеме усло-

⁹⁷ ЦДА, ф. 176, оп. 4, а.е. 2302, л. 7.

⁹⁸ ЦДА, ф. 258к, оп. 1, а.е. 2274, л. 34–41.

⁹⁹ LNA 40A/21197/21197.

¹⁰⁰ *Ibid.*

вието за ограничаване на държавния дълг към БНБ, намаляване на банкнотната емисия и уравнивяване на бюджета¹⁰¹.

Докато българските политици и финансисти полагат усилия да постигнат задоволителни за страната резултати, от София идват тревожни телеграми, известяващи че Междусъюзническата комисия засилва натиска върху кабинета да подпише конвенцията. На 27 април председателят ѝ граф Ливио Боргезе провежда бурен разговор с министър Р. Даскалов, в който обявява, че въпреки твърденията на А. Стамболийски, че в Генуа е осигурил подкрепата на италианското правителство, Междусъюзническата комисия всеки ден получава заповеди „да екзекутира България“. Л. Боргезе отправя следната реплика: „Ако правителството откаже да подпише, да си отиде!“¹⁰². Въпреки самоувереността, която проявява в публичното си поведение по този въпрос, всъщност министър-председателят изпитва сериозни колебания как да отговори на ултиматума на МСК. Едва след като получава експертното мнение на Н. Стоянов решава да отхвърли поставените исканията¹⁰³. По този повод А. Стамболийски изпраща официални писма до министър-председателите на Италия Факта и на Франция Р. Поанкаре, в които обръща внимание за грубото поведение на членовете на Комисията в София и отново припомня абсолютната невъзможност от финансова гледна точка България да изплати предвидените в конвенцията суми, възлизащи на близо 1/4 от цялата приходна част на бюджета. Българският премиер предлага в продължение на 5 години страната да плаща по 10 млн. зл. франка и след изтичането на този срок финансови експерти пак да проучат състоянието на държавата и тогава да вземат решение¹⁰⁴.

Въпреки множеството проведени срещи българската делегация в Генуа не успява да осигури значителни резултати, а единствено отсрочва уреждането на въпроса за плащанията по мирния договор за есента. Противоречията в отношенията с Междусъюзническата комисия в София продължават да се изострят, макар кабинетът да се съгласява да изпълни някои от поставените условия. През юни 1922 г. на извънредна сесия на Народното събрание е приет Законът за ограничаване на банкнотното обръщение и за намаляване на държавния дълг към БНБ¹⁰⁵. На практика с него е прекратена възможността БНБ да отпуска аванси на правителството като по този начин се спира нарастването на паричната маса и се създават условия за бързо прекратяване на нестихващата след войната инфлацията¹⁰⁶. Въвежда се строга политика върху осъществяваните от властта разходи. Определена е схема за постепенно погасяване на натрупалия се колосален вътрешен дълг от 4700 хил. лв. Освен това Междусъюзническата комисия получава сериозни права за контрол върху дейността на БНБ. Силно рестриктивният закон става добра основа за постепенното стабилизиране на лева на равнище 3.6 стотинки от златния лев през 1912 г.

¹⁰¹ ЦДА, ф. 176к, оп. 4, а.е. 2302, л. 5.

¹⁰² Пак там, а.е. 2308, л. 112.

¹⁰³ Аврамов, Р. Комуналният капитализъм. Из българското стопанско минало. Т. 1, С., 2007, с. 404.

¹⁰⁴ ЦДА, ф. 176к, а.е. 2308, л. 105.

¹⁰⁵ Държавен вестник, XLIV, № 70 от 30 юни 1922 г.

¹⁰⁶ Koszul, J. P. *Les efforts de restauration financière de la Bulgarie 1922–1931*. Paris, 1932, p. 22–23.

И през септември в работата на третото общо събрание на Обществото на народите в Женева, проблемът за репарациите е централна тема в разговорите на българския министър-председател с представители на съюзническите държави. На 21 септември британският финансист, отговарящ за репарационните плащания Базил Блекет съветва Ал. Стамболийски още през октомври българското правителство да подготви необходимите сведения и да излезе с конкретни предложения за сумите, които ще може да изплаща, и на тази основа да се започнат преговори с Репарационната комисия, като отбелязва, че основните усилия трябва да се направят в Париж¹⁰⁷.

Всъщност централно място в работата на годишното събрание на ОН е стартиралата програма на специализираните органи на организацията за преодоляване на финансовите проблеми на една от страните-членки – Австрия.

След серия проучвания на стопанското и монетното положение на Австрийската република, започнали още през 1921 г. и продължили повече от година, държавите от Съглашението приемат да се отложат австрийските плащанията по репарациите за срок от 40 г., което означава опрощаването им. Следващата стъпка е осигуряване на значителна външна финансова помощ за спирането на огромната инфлация и стабилизирането на кроната¹⁰⁸. На 4 октомври Съветът на ОН одобрява и подписва Протокол за финансовото възстановяване на Австрия под гаранцията на международната организация¹⁰⁹. Политическите мотиви на това дело са съвсем категорично заявени в преамбюла на документа, а именно – укрепването на независимостта на страната, т.е. да не се допусне обединението ѝ с Германия. В Протокола са застъпени общите аспекти и условия на схемата за финансова стабилизация. Максималната сума, която може да бъде отпусната под формата на външен дългосрочен заем е 650 млн. зл. крони. Произведението от заема се поставя под контрола на специално назначения за случая Комисар на ОН. Към централната банка е аташиран технически съветник, който да следи за дейността ѝ по укрепването на банковата и финансовата система в държавата. Австрийската централна банка губи правото си на емисия на книжни пари, а бюджетната политика на страната почти изцяло се определя от Финансовия комитет на ОН. Наложени са стопански и административни реформи, целящи провеждането на строги финансови икономии: нерентабилните държавни предприятия да бъдат или закрити или управлявани по търговски начин, т.е. да носят печалби, и значително да се съкрати броят на чиновниците¹¹⁰.

Следваната от френския премиер политика на точно изпълнение на Версайския договор придобива все по-заплашителни насоки. На искането на Германия за мораториум върху репарационните плащания, породено от новото голямо обезценяване на марката, Париж отговаря с отказ, като заявява, че ще търси да си осигури т.нар. „производствени гаранции“. На 11 януари 1923 г. френско-белгийски войски, въпреки неодобрението на британския министър-председател

¹⁰⁷ ЦДА, ф. 378к, оп. 2, а.е. 780, л. 243.

¹⁰⁸ Walters, *History of the League*, p. 206.

¹⁰⁹ ЦДА, ф. 258к, оп. 1, а.е. 2252, л. 37.

¹¹⁰ Пак там, л. 38.

Бонар Лоу, окупира Рурската област и поставят под контрол заводите и мини-те¹¹¹. От този момент по репарационния проблем открито избухва тежка и продължителна политическа международна криза.

В условия на изключително обтегнати отношения в края на февруари най-после се постига съгласие между българското правителство и Междусъюзническата комисия да се започнат преговори по уреждане на репарационните плащания. Дискусиите протичат на ниво експерти, като българските представители са водени от Н. Стоянов. Целите на българската страна са осигуряване на възможно най-силно редуциране на репарационния дълг, като плащанията за първите десет години да се сведат до минимални размери. Убеждението е, че с времето и с променените обстоятелства проблемът постепенно ще отпадне.

Първото българско предложение е дългът да се намали на 300 млн. зл. фр., платими за 37 години без лихва. Малко по-късно е представен втори план, в който сумата е увеличена на 400 млн. зл. фр., при същите условия и с прогресивно нарастване на годишните вноски, като за първите пет години се започне с 5 млн. зл. фр. И двата плана са категорично отхвърлени от съюзническия орган¹¹². Неотстъпчивостта на комисията се гради върху заявената готовност от А. Стамболийски на Генуезката конференция, България да изплаща анюитети до 10 млн. зл. фр.

След трудни преговори на 21 март 1923 г. е подписан Протокол между правителството и Междусъюзническата комисия. Репарационният дълг е разделен на две части. Част А се състои от 550 млн. зл. фр., платими за срок от 60 години с 5% лихва. Първата вноска започва от 1 октомври 1923 г. и е определена на 5 млн. зл. фр. Размерът на анюитетите нараства през следващите години, като сумите рязко се увеличават към началото на 30-те години: за 32/33 – 20 млн.; 33/34 – 33 млн.; 34/35 – 43 млн. и т.н. Част Б включва останалите 1700 млн. зл. фр. и началото на погасяването им е отложено за след 30 години, като през този период те не се олихвяват¹¹³.

Предвид избухналата наскоро Рурска криза, да се иска от българска страна ликвидиране на репарациите или тяхното цялостно отлагане за продължителен период, е абсолютно неосъществимо. В този смисъл Протоколът от 21 март 1923 г. представлява сравнително благоприятно временно разрешение на репарационния проблем. Съществуването на част Б, съставляваща по-големите задължения, се възприема от българското общество като чиста формалност и всъщност никой не мисли сериозно, че тя може да бъде изискуема. Уточняването на сравнително малки годишни плащания поне през първите години дава надежда за стабилизиране на платежния баланс на страната. Тези очаквания се отразяват благоприятно и на курса на лева към чуждестранните валути. Веднага след подписването на споразумението се забелязва повишаване на стойността на лева. С преодоляването на психологическия ефект, който имат дотогава репарационните плащания върху развитието на валутния курс на лева, се постига едно от главните условия на фактическата стабилизация. През тези години не малко

¹¹¹ Recouly, R. *De Bismark a Poincare*. Paris, 1932, p. 491.

¹¹² Стоянов, Н. Репарации..., с. 7.

¹¹³ Държавен вестник, XLV, № 82, 13 юли 1923 г.

български икономисти приемат тезата на Албер Афталион, че съществува пряка връзка между валутния курс и размера на инфлацията в дадена страната¹¹⁴.

Скоро българското правителство предприема стъпки за разрешаването и на един друг финансов проблем, произтичащ от Ньойския мирен договор. За да се уредят вземанията на частни лица, поданици на Франция и Белгия, от българската държава, по влезли в сила решения на смесените арбитражни съдилища на 14 април 1923 г. е подписан договор. Тъй като българското правителство е затруднено да изплати определените обезщетения веднага е възприет принципа изплащането им да стане под формата на емитиране на 6,5% облигации на българската държава от 1923 г. Частните лица и фирмите, получаващи тези облигации, се обединяват в т.нар. „Гражданско дружество“, за чийто председател е избран френският полк. Ено. На негово име е наречен и самият заем. Понеже към датата на подписването на договора все още не са приключили всички дела е решено първоначално да се емитират облигации за около 50 млн. лв., като впоследствие сумата може да нарасне. По късно към Спогодбата Ено се присъединяват италиански и гръцки граждани, имащи вземания от българската държава¹¹⁵.

Когато на 9 юни 1923 г. земеделското правителство е свалено с преврат, извършен от Военния съюз, политиката му по уреждане на външните финансови задължения на България допринася за стопанско и монетно стабилизиране на страната, като в някои аспекти постига добри резултати, а в други – не успява. Спогодбите от 1920–21 г. с портъборите на облигации по българските довоенни заеми за облекчено плащане не в златни, а в книжни франкове, имат временен характер и подлежат на скорошно преразглеждане. Показателно за спадналото след Първата световна война доверие към България в международните финансови среди са ниските цени, по които се котират българските титри на вторичния пазар¹¹⁶. Тези обстоятелства правят труден достъпа на страната до световните банки. Но неуспехът на правителството да сключи външен заем се дължи най-вече на наложените репарации, за чиито вноски са заложени голяма част от бюджетните приходи, както и на големите права на Междусъюзническата комисия в София да следи и контролира финансовите контакти на България с външния свят. Без да е постигнато трайно решение на репарационния въпрос Протоколът от 21 март осигурява за близките 7–8 г. значително намаление на това тежко за държавата бreme.

Като цяло в стопанското положение на страната не се забелязва съществено подобрение. Въпреки успехите по отношение на спирането на инфлацията, дължащи се основно на приетия през 1922 г. Закон за ограничаване на дълга към БНБ и намаляване на банкнотното обращение, както и на сравнително благоприятната международна конюнктура за износа на български тютюн (поради

¹¹⁴ Проблемът е подробно изследван от *Неновски, Н.* Валутният курс и инфлацията: Франция и България между двете световни войни. Приносът на Албер Афталион (1874–1956 г.). С., 2006 г., с. 38–39.

¹¹⁵ ЦДА, ф. 258, оп. 2, а.е. 3843, л. 13.

¹¹⁶ *Чакалов, А.* Форми, размер и дейност на чуждия капитал в България 1878–1944. С., 1962 г., с. 127.

войната между Гърция и Турция – основни конкуренти за този вид стока на световните пазари), преодоляването на следвоенната криза в България се забавя. Някои ограничения, въведени в търговската дейност, високите данъци, с които се облагат капиталът и промишленото производство, както и други стопански реформи, са причина за намаляването на вътрешните и външните инвестиции в българската икономиката и не позволяват увеличаването на ръста на производство¹¹⁷. За разлика от повечето европейски, в т.ч. и балкански държави, чието възстановяване започва още през втората половина на 1922 г., началото на стопанско оживление в България се отбелязва едва през 1924 г.¹¹⁸

Външният държавен дълг при управлението на Ал. Цанков

Месец след завземането на властта, на 8 юли 1923 г., министър председателя Ал. Цанков в публична реч развива основните положения в правителствената програма¹¹⁹. Представените идеите са силно заимствани от модерните за времето икономически теории и отново се акцентира върху активната роля, която се определя на държавата в стопанския живот на страната. Именно този нов тип икономическа политика ще се опита да прилага кабинетът на деветоюнци.

Протичащите процеси на стабилизация и подем в световната икономика се отразяват благоприятно и за стопанската конюнктура в България. Особено през 1925 г. съществено се увеличава промишленото и селскостопанското производство, нараства обемът на търговските операции, повишават се доходите на населението. Независимо от тези положителни тенденции правителството на Демократическия сговор продължава да среща сериозни финансови затруднения. Политиката на осигуряване на по-достъпни кредити за производителите, намаляването на данъците за кооперациите, гарантирането на по-високи изкупни цени на селскостопанската продукция, както и нарастването на заплатите на държавните чиновници и подпомагането им за строеж на жилища, натоварва разходната част на бюджета. В борбата срещу скъпотията държавата поддържа по-ниски цени от изкупните стоки от първа необходимост, като получаващата се разлика води до значителни загуби за хазната¹²⁰. В тази връзка са въведени и някои ограничения за българския износ, което пък определя отрицателното външнотърговско салдо на страната. Твърде зле на държавните финанси се отразява и слабата реколта от зърнени храни през 1924 г. поради тежката суша в Южна България. Всички тези фактори довеждат до ново обезценяване на лева, нарастване на инфлацията и на вътрешния дълг на държавата.

С цел да укрепи разклатеното състояние на финансите и да спре изтичането на чужда валута от страната, чието количество и без друго не е голямо, каби-

¹¹⁷ Попов, И. Значението на чуждите капитали за икономическия подем на България. СпБИД, XXVI, 1925 г., № 1, с. 75. За намаляването на инвестициите в България от значение се оказва и недоверието на френското правителство към земеделския режим: Dimitrov, I. *La France et le regime agrarien en Bulgarie in La France et les Balkans dans les annees 20 du XXe siecle*. Paris, 1983, p. 49.

¹¹⁸ Икономиката на България до социалистическата... с. 432.

¹¹⁹ Радикал, XVIII, № 151, 9 юли 1923 г.

¹²⁰ Колев, В. Продоволствената криза в България през 1924–1925 г. Минало, 1994 г., I, № 4, с. 56.

нетът предприема политика на строг контрол върху външната търговия. През първата половина на 1924 г. са приети серия от закони, чрез които се налагат редица ограничения и забрани. Такива са Законът за запрещение вноса на стоките, които не са от първа необходимост, Законът за тарифите на износните стоки и най-вече Законът за търговията с външни платежни средства (девизи и банкноти)¹²¹. С новите разпоредби БНБ придобива изключителни права да следи и да одобрява всяка валутна операция¹²². Закупуването на чужди девизи от страна на търговците става само след като удостоверят уговорена сделка за внос на стоки и получат за това разрешение от Централната банка, а износителите са задължени да обменят валутата, с която разполагат, по официално обявения курс. Що се отнася до гражданите, те могат да купуват чужди парични средства единствено, ако заминават в чужбина, като количеството също се определя от БНБ. По този начин е премахната свободната търговия на валута.

Предприетите мерки дават някои положителни резултати, вследствие на които е укрепено финансовото положение на държавата и са осигурени необходимите количества чуждестрани девизи. Тази стабилизация, която е постигната основно чрез държавна намеса, а не чрез значимо подобряване на стопанските показатели, не прави положението стабилно и трайно. Освен това сериозните ограничения в търговската дейност имат и задържащ за развитието на производството ефект, както и не стимулират привличането на чужди инвестиции в България. В крайна сметка тези действия на правителството не се оказват достатъчни, за да подобрят платежния баланс на страната основно поради започналите плащания по репарациите (първата вноска от 5 млн. зл. фр. е трансферирана през октомври 1923 г.), както и поемането от страна на кабинета на нови външни финансови задължения.

Идвайки на власт, след преврата от 9 юни 1923 г. новият кабинет, за да получи международно признание и да опровергае обвиненията на съседните държави, че зад него стоят най-националистичните кръгове в българското общество, заявява, че страната ще продължи лоялното изпълнение на мирния договор¹²³.

Дори с цел да се потърси подобряване на отношенията със западната съседка през есента на 1923 г. е сформирана и започва работа една българо-югославска смесена комисия, която трябва да уреди задълженията на България към СХСК, произтичащи от Ньойския договор. Преговорите приключват на 26 ноември с подписването на два документа: Протокол по въпроса за изплащането на реквизициите и изземванията, извършени от българските окупационни власти през войната на територията на Сърбия и Протокол по въпроса за реституцията на предметите и ценостите, отнети от Сърбия по време на войната и по вдигане на секвестъра от имотите на българските поданици¹²⁴. По силата на първия

¹²¹ Държавен вестник, XLIV, № 234, 17 януари 1924 г.; Пак там, № 275, 8 март 1924 г.; Пак там, № 24 от 2 май 1924 г.; Vassilev, V. *Le commerce franco-bulgare pendant les dix ans qui ont suivi la Première guerre mondiale (d'après les sources bulgares)*, La France et les Balkans... p. 124.

¹²² Купов, Ю. Реформата на БНБ. СпБИД, 1924, XXIII, № 10, с. 540–542.

¹²³ Damjanov, S. *La France et les événements bulgares de 1923, La France et les Balkans...* p. 57.

¹²⁴ Държавен вестник, XLIV, № 270, 1 март 1924 г.

протокол България се задължава да изплати на СХСК глобалната сума от 300 млн. лв., приблизително равни на около 14 700 000 зл. фр., като половината от стойността ще изплати до 1 май 1927 г. във валута, а останалата част в натура под формата на зърнени храни (пшеница и царевица) за 75 млн. лв. и въглища за 75 млн. лв. Зърнените храни трябва да се предадат до април 1925 г., а въглищата до юни 1927 г. Слабата реколта от 1924 г. обаче налага сключването на ново споразумение със СХСК на 28 юли като непредадените количества зърно са изплатени в чуждестранни девизи на стойност към 1 200 000 зл. фр.¹²⁵

Като сериозен проблем за правителството се очертават преговорите с носителите на облигации на българските довоенни заеми. Срокът на подписаното през 1920 г. споразумение купоните да се изплащат в книжни френски франкове изтича през април 1924 г. и се налага да се пристъпи към ново уреждане на дълга. За разговори с портъорите в Париж и Лондон заминават видните български икономисти Андрей Ляпчев и Атанас Буров, членове и на парламентарната група на Демократическия сговор. Както във френската, така и в британската столица, представителите на банковите среди са категорично против продължаването на Спогодбата, най-вече поради новото девалвиране на френската валута и настояват България постепенно да започне да изплаща довоенните си задължения в златни франкове или в лири стерлинги¹²⁶. Българските пратеници отстояват тезата, че в момента страната не е в състояние да приеме валоризирането и изплащането в пълен размер на държавните дългове отпреди войните.

В Лондон Ляпчев и Буров се срещат с депутатите от английския парламент Ноел Бъкстон и лорд Томсън, известни със симпатиите си към България, търсейки подкрепа за българската позиция. В тази връзка те провеждат неофициални разговори и с представители на външното министерство. В отговор на направените постъпки от Форин офис британското финансово министерство категорично заявява, че при старите условия е невъзможно да се поднови споразумението¹²⁷. Накрая след напрегнати преговори, не и без намесата на политическите кръгове, се решава да се запази до 1926 г. следваният досега начин на изплащане на купоните¹²⁸. Липсата на трайно уреждане на проблема с довоенните заеми продължава да поставя бариери пред страната за улеснен достъп до световните финансови пазари. Израз на всичко това са все така ниските цени, на които се котира по международните борси българските ценни книжа.

Наред с тези нови задължения още по-неблагоприятно за държавните финанси се оказва определянето и обслужването на окупационния дълг на България към Антантата. Той е свързан с извършените разходи на съглашенските войски, преминали или настанени в България по силата на Солунското примирие за времето от 29 септември 1918 г. до 9 август 1920 г. В чл. 133 на Ньойския договор е отразен окупационният режим в България, без да са уточнени неговия срок и обхват, както и не е конкретизирана сумата, която страната трябва да

¹²⁵ Приложение към Стенографските дневници на XXI ОНС, II р. с., т. 3, с. 112.

¹²⁶ PRO FO 371/9668, р. 123.

¹²⁷ Ibid, р. 158.

¹²⁸ Стоянов, Н. Репарации..., с. 123.

заплати по тази клауза. По въпроса Междусъюзническата комисия провежда разговори още с правителството на Ал. Стамболийски, но окончателното му разрешаване е отложено за след уреждането на репарационните плащания. Последвалите събития в България през лятото на 1923 г. допълнително забавят подписването на спогодбата.

През пролетта на 1924 г. се подновяват преговорите, като се водят продължителни спорове по определянето на глобалната сума. В началото позициите на двете страни са коренно противоположни. Българската теза е, че окупационни задължения на държавата не следва да се налагат, тъй като Солунското примирие не третира България като окупирана страна, а предвижда съгласенски войски да завземат само отделни стратегически точки, както и град Варна. Още повече, че в никое от тези места не е въведен официален статут на окупирана зона. Освен това е заявено, че за издръжката на съгласенските войски, под формата на реквизиции, превоз на хора и техника по БДЖ, наеми и др., държавата е похарчила около 140 млн. лв., равни на 65,6 млн. зл. фр., които е справедливо да бъдат приспаднати от репарационния дълг¹²⁹. Без да са правени точни и ясни разчети за направените разходи, победителките определят твърде произволно изискваните от тях парични обезщетения. Дори в един момент Междусъюзническата комисия издига напълно абсурдни цифри от порядъка на 250 млн. зл. фр.¹³⁰ Накрая е постигнат компромис съюзените сили да сведат претенциите си по окупационните разходи на 25 млн. зл. фр., при условие че България се откаже от своите контрарекламации¹³¹. На 28 март 1924 г. е подписан протокол от външния министър Христо Калфов и от ръководителите на Междусъюзническата комисия, според който окупационният дълг от 25 млн. зл. фр. трябва да се изплати в срок от 10 години при годишна лихва 5%. Споразумението, за разлика от Спогодбата за репарациите от 1923 г., определя погасяването на дълга да започне с високи вноски още през първите години. Така, за 1924 и 1925 г. България трябва да изплати по 2 500 000 зл. фр.¹³²

Несъмнено, в сравнение с репарациите, окупационният дълг е далеч по-малък по размер, но за ограничените възможности на България в този момент да поема външни финансови задължения и той представлява тежко бреме. При ратифицирането на протокола от Народното събрание на 9 май 1924 г. почти всички, изказали се депутати както от опозицията, така и от мнозинството, изразяват своя протест към наложеното от Междусъюзническата комисия ново финансово задължение¹³³. Критиките на опозицията са, че правителството е капитулирало под натиска на победителите с цел да укрепи външното- и вътрешното си политическо положение. Неблагоприятна за българската външна политика е констатацията, че шест години след преключването на войната, вместо да се постигне по-справедливо третиране на България и да се възнаградят макар и частично усилията ѝ да изпълнява лоялно мирния договор, страната е притис-

¹²⁹ Финансовото положение на България..., с. 29.

¹³⁰ Стенографски дневници на XXI ОНС, I р. с., 76 з., 9 май 1924 г., с. 1724.

¹³¹ ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 3843, л. 3.

¹³² Държавен вестник, XLIV, № 36, 15 май 1924 г.

¹³³ Стенографски дневници на XXI ОНС, I р. с., 76 з., 9 май 1924 г., с. 1725–1727.

ната от допълнителни финансови тежести¹³⁴.

Атаките, отправени срещу управляващите обаче не са съвсем справедливи, защото в този период България не може да възприеме по-твърда политика, отказваща да признае и изпълнява дълга по Ньойския договор, като се има предвид липсата на съюзници сред великите сили-победителки и крайно враждебното отношение на съседните държави. Напротив българското правителство следва една разумна линия в контактите с репарационните органи и се опитва убедително да доказва, че плащанията не могат да се осъществяват в определения на мирната конференция размер, не защото няма политическа воля, а заради обективната невъзможност държавните финанси да понесат подобно бреме. Тази искрена позиция все пак дава резултати. Отбелязва се значително подобряване на отношенията с Междусъюзническата комисия, което се изразява в готовността ѝ още през 1924 г. да намали състава си. По този начин и разходите на българския бюджет за нейната издръжка значително спадат – от 33 000 лири стерлинги на 16 000 лири стерлинги за 1924 г.¹³⁵ На следващата година комисията приема нови икономии, които свеждат разходите ѝ на 12 000 лири стерлинги, а в началото на 1926 г. посланическата конференция в Париж взема решение бюджетът на МСК в София да се редуцира на 7400 лири стерлинги¹³⁶.

Произтичащите от Първата световна война българо-германски финансови вземания

В този период между правителството и репарационните органи се обсъжда и един друг важен въпрос, пряко свързан с външния дълг на България. Според чл. 124 и чл. 145 на Ньойския договор военните кредити и всякакви външни финансови операции, извършвани по време на войната между България и нейните бивши съюзници, преминават под управлението на специализираните комисии на Антантата. Става дума за уреждането на сложна система от взаимни задължнялости, създадена в условията на специфичните външноикономически и финансови отношения в период на военен конфликт. За първи път въпросът за българския военен дълг към Германия е повдигнат на 18 април 1922 г. в комюнике на Междусъюзническата комисия по повод на обществените нападки, че размерът на българските репарации е непосилен. В комюникето се отбелязва, че при определянето на репарациите се е отчитал фактът, че България за по-голямата част от времето, когато участва във войната, е получила от Германия кредити на стойност от 1350 млн. зл. фр. Изводът е, че благодарение на тези суми България е успяла да съхрани финансовите си ресурси и следователно правителство може да обслужва репарационния си дълг¹³⁷.

¹³⁴ Видният български икономист К. Попов смята, че усилията, както на земеделското, така и на совористкото правителство, да изпълняват финансовите задължения по договора са погрешни. Тази политика не е умилостивила победителите, а напротив, създава е илюзията, че България може да плаща репарациите. *Попов, К.* Финансовите тежести на България по изпълнението на Ньойския договор. СпБИД, 1925 г., XXIV, № 6–7. с. 219.

¹³⁵ АМАЕ, Europe 1918–1929, Bulgarie, vol. 24, serie, Z, carton 162, dos. 8, p. 148.

¹³⁶ *Ibid.*, л. р. 173, 223.

¹³⁷ БИА, ф. 361, а.е. 827, л. 36.

В отговор на изразената от МСК позиция, българското правителство през февруари 1923 г. представя подробно историята около военния дълг на България. Наистина по договора от 6 септември 1915 г., когато България се присъединява към Централните сили, е предвидено всеки месец, докато трае войната, да получава аванси от Германия и Австро-Унгария по 50 млн. зл. фр. По този въпрос впоследствие, на 20 ноември 1915 г., е подписан специален договор в Берлин. Първата вноска е още през септември 1915 г., а последната е през януари 1918 г. Парите се превеждат на специална сметка на БНБ в Райхсбанк в марки, по тогавашния курс – 81 марки за 100 франка. Срещу месечните вноски държавата издава съкровищни бонове с 5.5% годишна лихва. Така се формира авоар на БНБ от 1093 млн. марки. Но германското правителство не разрешава тази сума да се изнесе или да се конвертира в друга валута. Единствено е разрешено БНБ да тегли ограничени средства от сметката, главно за закупуване на стоки от Германия. По тази линия до 29 септември 1918 г. БНБ е използвала само 299 млн. марки, които при започналата вече девалвация на германската валута се равняват на 256 млн. зл. фр., като в края на войната са останали неизползвани 795 млн. марки¹³⁸.

В последвалите години след конфликта започналото бързо обезценяване на марката на практика стопява авоарите на БНБ в германските банки. Едва през 1921 г., след 33-месечно блокиране на сметките ѝ, БНБ с много усилия успява да получи разрешение от германското министерство на финансите да изтегли част от авоарите си, но с ограничение до 300 000 марки седмично. В продължение на 15 месеца по този начин са изтеглени 170 млн. марки, равни само на 5 млн. зл. фр., и към края на септември 1922 г. остатъкът от сумата е 626 млн. марки, струващи едва около 2 млн. зл. фр. Всичко това доказва, че в действителност България не е получила 1350 млн. зл. фр., а 261 млн. зл. фр.¹³⁹

Проблемът значително се усложнява, когато на 19 юни 1923 г. Междусъюзническата комисия връчва на българското правителство официален списък на германските, австрийските, унгарските и турските рекламации, които България трябва да признае и да прехвърли под управлението на силите от Антантата. Несъмнено най-крупни са германските. Освен вече споменатите български съкровищни бонове за 1350 млн. зл. фр., издадени срещу месечните аванси, другата голяма ревандикация е свързана с предаване на въоръжение, боеприпаси и небойни материали на стойност от 1074 млн. марки. Австрийските и унгарските претенции се свеждат основно до българските съкровищни бонове съответно за Австрия – 178 млн. марки, а за Унгария – 99.5 млн. марки, всички те на обща стойност около 337 млн. зл. фр. по тогавашния курс на марката¹⁴⁰.

Българското правителство е сериозно разтревожено, тъй като става дума за искане България да признае огромен дълг, в резултат на което допълнително биха се усложнили неимоверно много отношенията ѝ с международните финансови среди. Предприета е усилена подготовка за изработване на българските кон-

¹³⁸ Финансовото положение на България..., с. 25.

¹³⁹ Пак там, с. 26.

¹⁴⁰ БИА, ф. 361, а.е. 827, л. 138.

трарекламации. От министерства и дирекции се събират документи, представляващи разходите на България през войната, свързани с нуждите или пък извършени от германските и другите съюзнически войски. На 19 септември 1923 г. са изложени българските ревандации към Германия и останалите бивши съюзници. Те са класифицирани в няколко групи. Първата се отнася до отпуснатата през 1918 г. от БНБ сума на Райхсбанк и Дисконто Гезелшафт под формата на 240 млн. лв. в съкровищни бонове и 90 млн. лв. в банкноти за нуждите на снабдяването на германските войски в България. Общата сума по тази сметка от 330 млн. лв. е равна на 202.5 млн. зл. фр. по курса на лева през 1918 г. Втората е свързана с предаването на предмети, материали, стоки, храни, облекло и парични аванси за нуждите на германските военни части на Балканите, както и съответните транспортни разходи. Рекламациите по тази част са определени на 141.7 млн. зл. фр. Следващите две групи включват изнесените от оттеглящите се германски войски след Солунското примирие стоки, материали и др., без да остават документ в размер от 294 млн. зл. фр., както и иззети предмети от български граждани за 16 млн. зл. фр.¹⁴¹ Най-колосалната сума е заявена в последната (петата група) и тя се определя от неизпълнението от страна на Германия на задължението ѝ по договора от 6 септември 1915 г. да участва на балканския фронт с минимум 6 дивизии. След края на сръбската кампания на Балканите остават 4 германски дивизии, а в края на войната само една. Всичко това е наложило да се използват повече български войски, което пък е довело до значително нарастване на разходите в държавната хазна. Така за три години издръжката на допълнителните български дивизии струва 1470 млн. зл. фр. Общо по всички точки българските рекламации към Германия възлизат на 2124 млн. зл. фр.

Претенциите към Австро-Унгария и Турция са значително по-малки и са предимно за разходи около снабдяването на техните войски – съответно 9.7 млн. зл. фр. и 15 млн. зл. фр. По този начин глобалната сума, която България изисква да ѝ бъде призната от бившите съюзници е 2148 млн. зл. фр.¹⁴²

За разлика обаче от претенциите на Германия и другите държави от Централните сили, които се основават на съкровищни бонове и всякакви официални документи, то повечето от българските не са много убедителни. Това проличава веднага, когато Междусъюзническата комисия изисква от българското правителство да подкрепи рекламациите си с фактури и квитанции. Поставя още и въпроса на каква основа са определени цените в левове на доставките и реквизираните стоки. Преценявайки слабостите на позицията си, кабинетът приема предложението на МСК да започне преки преговори с правителствата на Германия, Австрия, Унгария и Турция във връзка с взаимните задължения от време на войната. През декември 1923 г. и януари 1924 г. Н. Стоянов и Й. Фаденхехт провеждат в Берлин разговори с представители на германското министерство на финансите и на банковите среди. До конкретни резултати не се стига поради острата Рурска криза, ангажирала изцяло грижите на германските политици и финансисти, както и по причина на сериозните различия в позициите на двете

¹⁴¹ Пак там, л. 139.

¹⁴² БИА, ф. 361, а.е. 827, л. 140.

страни. Все пак е обсъждана възможността взаимните задължения да се уредят в марки, което при тоталната девалвация на тази валута на практика означава военните дългове да се анулират¹⁴³.

Проблемът продължава да се обсъжда в Съвета към Българското комисарство, който се събира на няколко пъти през 1924 г. и през 1925 г., за да изработи по-ясно становище. Освен съветниците К. Попов, Н. Стоянов и Ф. Попов на заседанието от 29 май 1925 г. участват и политиците А. Ляпчев, Ат. Буров и Й. Фаденхехт. Отбелязано е, че от всичките български искания са аргументирани само тези от т. 1 и 2, които възлизат на около 344 млн. зл. фр., но срещу тях Германия може лесно да докаже вземания за близо 1670 млн. зл. фр. А. Ляпчев и Ат. Буров смятат, че трябва да се изчака във времето и да се потърси политическо решение на военните задължения и те да се обвържат с решенията за репарациите, като препоръчват да се търси съдействието на Междусъюзническата комисия¹⁴⁴. Така разрешаването на проблема е временно отложено за по-подходящ момент, когато ще се търси цялостно преразглеждане на финансовите клаузи на мирните договори.

Опити за постигане на финансова стабилизация посредством външна помощ

Същевременно в международен план се предприемат нови инициативи за укрепване политическото и финансовото положение в Европа. След Австрия подкрепата е насочена към стопанското възстановяване на Германия и Унгария, две от победените държави през войната. С цел да се прекрати икономическата катастрофа за Германия и чудовищното девалвиране на марката, вследствие на Рурската криза и на обявената от Берлин пасивна съпротива на френско-белгийската окупация, в края на 1923 г., с разрешението на Репарационния комитет в Париж, е сформирана специална комисия, начело с американския банкер Чарлз Доус, за преразглеждане на проблема за германските репарации. През август 1924 г. международната група от финансови експерти предлага план за облекчено изплащане на германските следвоенни задължения, който е свързан с отпускането на големи кредити за страната от американски банки и с прекратяването на окупацията на Рурската област¹⁴⁵. Планът Доус има временен характер, тъй като е определен да действа само пет години. В него се предвижда германските държавни финанси да бъдат поставени под строг контрол от страна на съюзниците, а като гаранции да бъдат заложили държавните железници и част от индустриалните предприятия.

С особен интерес в България се следи предприетата нова инициатива на Обществото на народите по икономическото и финансовото възстановяване на Унгария – поредната от групата на победените, която претърпява истинска финансова катастрофа. Освен огромните разходи, направени по време на войната,

¹⁴³ Пак там, л. 160.

¹⁴⁴ Пак там, л. 185–186.

¹⁴⁵ *Sauvy, Histoire économique*, vol. III, Paris, 1984, p. 45–47.

за окаяното ѝ положение допринасят териториалните клаузи на Трианонския договор, според които 2/3 от земите ѝ преминават в границите на СХСК, Румъния и Чехословакия, както и болшевишкият режим на Бела Кун от 1919 г. и най-вече последвалата го румънска окупация. На 3 май 1923 г. унгарският министър-председател иска от Репарационната комисия разрешение държавата да сключи стабилизационен заем¹⁴⁶. Положителният отговор се блокира както от условията, поставени от Репарационната комисия – част от заема да бъде определен за репарационните плащания, така и от натиска на Малката Антанта (Чехословакия, Румъния и СХСК) за уреждане на спорните въпроси с Унгария. Бързо влошаващото се положение на унгарските финанси налага необходимостта да се осигури спешна и крупна финансова помощ отвън. След проучване на ситуацията в страната от специализираните икономически органи на Обществото на народите на 10 и 15 март 1924 г. в Женева са подписани два протокола за сключване на стабилизационен заем под егидата на ОН¹⁴⁷. Разработеният от Финансовия комитет план в общите си постановки и принципи до голяма степен повтаря схемата за възстановяването на Австрия. И тук наред с чисто икономическите изисквания за спиране на инфлацията, за уравнивяване на бюджета и за създаване на независима емисионна банка се поставят и политически условия като подобряване на отношенията със съседните държави. Предвижда се да се установи от световната организация строг контрол върху произведението от заема и върху цялостното управление на държавните финанси. Заедно с емитирането на заема, в който вземат участие банки от няколко държави, е изработена и нова облекчена схема за плащанията по репарациите¹⁴⁸.

Сред управляващите кръгове в София сериозно се обмисля възможността и България да последва примера на Австрия и Унгария, като потърси съдействието на ОН за стабилизиране на лева и укрепване на стопанството. Правителството разбира, че прилаганата от Финансовия комитет система на саниране на икономиката на страните, потърсили помощта на организацията, е болезнен процес, свързан с драстичното намаляване на бюджетните разходи, големи съкращения в държавния сектор и значително увеличаване на данъчното бреме. Друга съществена причина, която дълго време поражда колебания у ръководителите на държавата е въвеждането на строг контрол от международните органи върху стопанската политика както на правителството, така и на Централната банка. През 1924 г. кабинетът все още се надява да постигне икономическото възстановяване на страната, без да предприема подобни мерки¹⁴⁹.

Но и през следващата година, макар да се отбелязват положителни тенденции в стопанското развитие на България и вследствие на рестриктивната политика на правителството да е ограничена инфлацията и спряна девалвацията на лева, положението на държавните финанси продължава да бъде крайно нестабилно. Като особено тежък проблем със значими социални последици се

¹⁴⁶ ЦДА, ф. 258к, оп. 1, а.е. 3559, л. 16.

¹⁴⁷ Пак там, л. 17.

¹⁴⁸ ЦДА, ф. 258к, оп. а.е. 1559, л. 17–20.

¹⁴⁹ Стоянов, В., В. Тепавичаров. Политическата алтернатива на България. С., 1992 г., с. 333–337.

очертава настаняването на българските бежанци. Решаването на въпроса налага да се търси и външна финансова помощ. Критична е и вътрешнополитическата обстановка в страната. Терористичните действия на нелегалната комунистическа партия и на земеделската емиграция, както и ответните жестоки мерки на властите, изправят обществото пред страшната опасност от гражданска война. Изключително напрегнати са отношенията на България със съседните ѝ държави. Политиката на преследване на българското население, водена от Атина, Белград и Букурещ и четническата дейност на ВМРО засилват напрежението в района. Цялящи да постигнат умиротворение на Балканите, на основата на съществуващото статукво, чрез което да запазят силните си позиции в европейския Югоизток, Франция и Великобритания все повече са заинтересовани политическата обстановка в България да се нормализира. Важна стъпка в тази насока се отдава на икономическата реконструкция на страната.

В духа на предприетите международни стъпки по укрепване на държавните финанси в победените страни (Австрия, Германия, Унгария) през февруари 1925 г. българският banker и крупен търговец А. Куюмджийски издига идеята за отпускане на България на значителен външен заем. Целта е чрез него едновременно да се консолидират българските задължения по репарациите и предвоенните заеми, както и да се укрепят златните резерви на БНБ. С произведението на заема България трябва да покрие плащанията по част А от репарационния дълг и вследствие на това да бъде освободена от ипотеката по репарационните плащания, което пък от своя страна ще ѝ възвърне свободата на действие в областта на държавните финанси. Планът Куюмджийски е политически подкрепен от А. Ляпчев, Х. Калфов и други. За разлика от Великобритания обаче, която е склонна да приеме българското предложение, позицията на Франция е твърдо против. В Париж оценяват като неприемлива идеята да се подменят старите кредитори на България (Комитетът на портъорите по предвоенните заеми, Репарационният комитет) с нови (предимно англо-американски банки). Франция се опасява, не толкова че може да бъде лишена от съмнителните вземания по част Б на репарациите, колкото че ще загуби главните си инструменти за финансов и политически натиск над българското правителство¹⁵⁰.

При това отношение на Ке д'Орсе българската държава насочва вниманието си към Лондон. През февруари 1925 г. в София пристига пратеникът на британското външно министерство Томас Ривет-Карнак. След като се запознава с обстановката в страната, той изпраща доклад до Форин офис, в който заявява, че положението на Балканите е твърде взривоопасно, дължащо се до голяма степен на тежкото икономическо състояние на държавите в района¹⁵¹. Ако за Румъния и Югославия нещата изглеждат малко по-добре, според автора, Гърция и особено България са изправени на ръба на пропастта. За да се избегне опасността тези две държави да попаднат във водовъртежа на анархията и хаоса, е необходимо подобряване на съществуващите тежки условия на живот, което може да се постигне единствено чрез спешна работа по следвоенното им стопанско възста-

¹⁵⁰ Аврамов, Р. Комуналният капитализъм..., т. 1, с. 384–386.

¹⁵¹ PRO FO 371/10667, p. 18.

новяване. В тази връзка Ривет-Карнак предлага Великобритания да осигури значителна финансова помощ на балканските държави под гаранцията на ОН.

Няколко седмици преди да замине за София британският дипломат се среща с управителя на *Банк ъф Ингланд* Монтегю Норман и с председателя на Финансово-икономическата секция към Секретариата на ОН Артър Солтър¹⁵². И двамата заявяват, че са склонни да отпуснат парични средства на България, ако правителството ѝ излезе с предложение и Финансовият комитет го одобри. В този смисъл са и препоръките на лорд Робърт Сесил, оказал важна подкрепа на България през 1920 г. за влизането ѝ в световната организация. В разговор с външния министър Хр. Калфов Ривет-Карнак успява да го убеди българският кабинет да се обърне към ОН за съдействие при сключване на заем на лондонския паричен пазар¹⁵³. В центъра на дискусията се поставя проблемът за настаняването на българските бежанци, но не се изключва и емитирането на един по-голям заем, предназначен за икономическо развитие на страната. На 5 март 1925 г. Хр. Калфов заминава за Женева, натоварен да започне преговорите. В Швейцария разговорите обаче не са много обнадеждаващи. Председателят на Финансовия комитет Ото Нимайер не проявява склонност Обществото на народите да се обвърже с нов крупен заем.

Въпреки това по време на визитата си в Лондон, на 19 май, българският външен министър запознава Р. Макнейл от Форин офис с искането на правителството за сключване на заем под гаранцията на ОН. В отговор на направените постъпки О. Нимайер в писмо до британското външно министерство отново изразява сериозните си възражения по въпроса. Той припомня, че досега ОН се е ангажирало със заеми само при изключителни случаи, каквито са били валутното стабилизиране на Австрия и Унгария и при крайно тежкия бежански проблем на Гърция. Тези прецеденти нямат нищо общо с обикновените заеми за развитие. Според Нимайер е нежелателно за ОН да оказва съдействие във всеки момент, да се намесва в работата на комитетите на бонхолдерите и на банкерите със своите схеми – тенденция, която ако се наложи ще подрони престижа на Финансовия комитет. Изказва се сериозно съмнение, че българското правителство ще се съгласи да приеме контрола, установен в Германия, Австрия и Унгария. Не на последно място финансистът обръща внимание и върху бурните събития в България, които въобще не вдъхват доверие у инвеститорите да рискуват капиталите си в страната¹⁵⁴.

Всъщност изострената да крайност вътрешнополитическа обстановка и невъзможността на режима в София да постигне социален мир и сигурност стават основният мотив през лятото на 1925 г. все по-открито да се отказва сключването на заем с кабинета на Ал. Цанков. Въпреки че не отрича необходимостта България да получи външна финансова подкрепа, в докладите си до Външното министерство, британският пълномощен министър в София У. Ърскин категорично настоява, че при условията на жестоки преследвания срещу опонентите

¹⁵² Ibid, p. 16.

¹⁵³ Ibid, p. 34.

¹⁵⁴ Ibid, p. 31.

на режима, с това правителство не бива да се уговаря заем¹⁵⁵. Невъзможността на кабинета да осигури външно финансиране за настаняването на бежанците и за стабилизирането на икономиката, показва твърде ниското доверие, с което се ползва в международните политически среди.

Когато на 4 януари 1926 г. правителството на Ал. Цанков е заменено с ново, оглавно от представителя на партийните среди в Демократическия сговор А. Ляпчев, преговорите с органите на Обществото на народите и с британското външно министерство не са доведени до положителен край. Тепърва на новия кабинет предстои да търси благоприятно разрешение на проблемите за външната подкрепа на българската икономика.

Бежанският проблем

Несъмнено, че една от най-тежките последици от участието на България в Балканските и в Първата световна война е огромният поток бежанци от Македония, Тракия и Южна Добруджа, който залива страната. Към 1918–1919 г. техния брой е близо 250 000 души, а през следващите 5–6 години нараства до 300 000. През този период в България намират убежище и около 40 000 руснаци и 20 000 арменци. Повечето от тези хора са били принудени да напуснат родните си домове, изоставяйки цялото си движимо и недвижимо имущество и пристигайки в България, да разчитат единствено на държавата за оцеляването си¹⁵⁶. Изтощена икономически от продължителните и напрегнати войни тя обаче не е в състояние да отдели необходимите значителни средства за едно прилично настаняване на хилядите бежански семейства. Освен икономически и политически, проблемът придобива и много остри социални измерения. Поставена при тежки условия на живот, огромната маса бежанци става лесно податлива на пропагандата на крайни политически движения, като Българската комунистическа партия. От средите на бежанците се привличат основно и участниците в четите на ВМРО. Всичко това често ги превръща в сериозен източник на вътрешно и външнополитическо напрежение.

Българските правителства, както след Балканските, така и след Първата световна война, полагат усилия, доколкото финансовите възможности на страната позволяват да подобрят съдбата на бежанците. Основната цел на кабинета на Ал. Стамболийски е да се постигне политическо разрешение на проблема, като съседните държави, предимно СХСК и Гърция, позволят на македонските българи да се завърнат по домовете си. По тази причина в началото са предприети някои временни мерки, ограничаващи се в отпускането на няколко държавни кредити, които да покрият най-спешните и належащи нужди на бежанците.

Скоро земеделското правителство решава да предприеме и по-дългосрочни законови действия. През ноември 1920 г. Народното събрание гласува Закон за заселване на бежанците и обезпечаване поминъка им¹⁵⁷. В него се предвижда

¹⁵⁵ Ibid, p. 47.

¹⁵⁶ Бежанците и условията на труда в България. С., 1926, с. 6.

¹⁵⁷ Държавен вестник, XLII, № 214, 21 декември 1920 г.

селските бежански семейства да се осигурят с обработваема земя, жилища и работен инвентар, а тези които са градски жители – с дом и парични средства за упражняване на определен занаят. Изпълнението на закона се сблъсква с изключително големи трудности, предизвикани от липсата на достатъчно обработваема земя и налични финансови средства в държавата¹⁵⁸. Неуспехите се дължат и на некомпетентната и понякога недобронамерена дейност на натоварените с разглеждането на бежанските молби комисии¹⁵⁹. Така, за половин година след приемането на закона, нищожно малка част от бежанците получават в собственост някаква земя.

На следващата година настъпват съществени неблагоприятни промени в перспективите за решаване на бежанския проблем. Сега той е включен в общата политика по осъществяването на аграрната реформа. В гласувания Закон за трудовата поземлена собственост бежанците са включени в последната категория на лицата, подлежащи на оземляване. Всичко това на практика ликвидира и най-малките възможности за бързо и ефективно оземляване на бежанците. В резултат на непоследователната политика на БЗНС по този въпрос до лятото на 1923 г., въпреки че са похарчени около 150 млн. лв., положението на бежанците в България продължава да бъде критично.

В тези години българската дипломация многократно представя на различни международни форуми и двустранни срещи бежанския въпрос. На икономическите конференции в Брюксел, през септември 1920, и в Генуя, през април 1922 г., в докладите на българските участници са изложени тежките икономически и финансови последици от наличието на огромен брой бежанци. Отбелязано е, че докато не се уреди тяхното положение, България трудно би постигнала стопанска стабилизация¹⁶⁰. В този период земеделското правителство не се насочва към търсене на външна финансова подкрепа за настаняване на бежанците, а подчинява проблема главно на усилията си за получаване на отсрочки по репарациите. Другата основна цел е да се принудят съседните държави, владеещи земите, от които са родом бежанците, да признаят статут на българско малцинство на местното население, да спазват клаузите, отнасящи се до тази материя в мирните договори и да позволят завръщането на бежанците. Обаче всички външнополитически усилия на българското правителство се сблъскват с категоричния отказ на балаканските държави да приемат съществуването на българско население на тяхна територия.

След Първата световна война възниква още един проблем, сходен на бежанския, който през следващите години пряко се отразява върху състоянието на външния държавен дълг и финансовите отношения с южната съседка – Гърция. Той се свързва с изпълнението на подписаната на 27 ноември 1919 г. Конвенция за доброволна размяна на малцинствата. Влизането в сила на документа става с

¹⁵⁸ Косатев, Т. Политиката на Българския земеделски народен съюз по бежанския въпрос 1919–1923 г. Известия на института по история, т. XXVI, С., 1983 г., с. 65.

¹⁵⁹ Димитров, Г. В. Настаняване и оземляване на българските бежанци 1919–1939. Благоевград, 1985 г., с. 58; Константинов, Н. Българските бежанци. СпБИД, XXV, 1926 г., № 8, с. 313.

¹⁶⁰ ЦДА, ф. 258к, оп. 1, а.е. 1946 г., л. 95.; Dimitrov, *La Bulgarie*, p. 402.

ратификацията на мирния договор, а през декември 1920 г. за целта се конституира Смесена българо-гръцка комисия. Тя се състои от двама представители, назначени от Обществото на народите, които се редуват на председателския пост за срок от шест месеца и от по един представител на България и Гърция. Първоначалният ѝ състав е: делегатите на ОН – полк. А. Корф от Нова Зеландия, Марсел де Рувър от Белгия, Владимир Робев от България и Гергиос Цорбадзоглу от Гърция¹⁶¹. Към Комисията са създадени и помощни органи с голям брой специалисти.

В началото основните ѝ задачи са да се даде точно тълкуване на Конвенцията, да събира и разглежда декларациите на желаещите българи и гърци да емигрират, както и на тези, които вече са напуснали родните си места. Тази разпоредба на документа (чл.12) дава възможност на голям брой български бежанци да получат обезщетение за изоставените от тях имоти. По предварителни данни броят на българите, които могат да се възползват от чл. 12 на Конвенцията е около 200 000 души, а този на гърците, напуснали България в периода 1905–1907, според гръцката статистика, е 80 000, като 25 000 от тях все още имат собственост в България¹⁶². Крайният срок за подаване на емигрантски декларации е 15 декември 1922 г., т.е. до две години след ратифицирането на спогодбата. Като установи националната принадлежност на кандидат-емигрантите и се потвърди правото им да се ползват от Конвенцията, Смесената комисия трябва да пристъпи към оценка на тяхното имущество и да определи сумата, която държавата ще изплати на емигранта.

За да се осъществи основният принцип на спогодбата, а именно доброволността, Комисията се обръща през лятото на 1921 г. към българския и гръцкия парламент да приемат съответни закони, определящи статута на собствеността на малцинствата и премахващи всякакви ограничения, наложени върху нея. Българската страна реагира незабавено и през юли Народното събрание гласува Закон за недвижимата собственост в новите земи¹⁶³. Гръцката държава обаче създава постоянни трудности и умишлено забавя прилагането на това изискване. След многократни настоявания от неутралните членове на Комисията, гръцкото Национално събрание гласува закона едва на 9 май 1922 г.

Следващата важна задача, с която се заема Комисията е да определи начина, по който ще се извърши финансовото обезщетяване на собствеността на емигрантите. Основният проблем е как да се защитят интересите на желаещите да се ползват от Конвенцията, имайки предвид затрудненото финансово положение и на двете държави. През януари 1922 г. М. де Рувър пристига в София, за да се осведоми приблизително на каква сума възлизат имотите на българските бежанци в Македония, преминали в гръцко владение, да провери, представените от гръцкото правителство списъци и оценки на собствеността на изселилите се от България гърци и да уговори с българските власти схема за плащанията. На

¹⁶¹ *Commission mixte d'émigration greco-bulgare. Rapport des membres nommés par le Conseil de la SDN sur la mission et les travaux de la Commission.* Athenes, 1932, p. 10.

¹⁶² Dimitrov, *La Bulgarie*, p. 361.

¹⁶³ Държавен вестник, XLI, № 92, 27 юли 1921 г.

заседание от 2 февруари 1922 г. в Дирекцията на държавните дългове, на което присъства и М. де Рувър е констатирано, че нито България, нито Гърция могат да изплатят наведнъж емигрантските имоти. Възприета е идеята, че най-подходящо е кандидат-емигрантите сами да продават собствеността си на частни лица при спазване на доброволността. За тези, които пожелаят имотите им да се ликвидират от Смесената комисия и да се откупят от държавата, това да стане като им бъде изплатена 10% от стойността, а срещу остатъка от 90% да получат облигации, погасяеми в определен срок, например 20 години, придружени с лихвени купони¹⁶⁴. Преговорите по този въпрос продължават с двете правителства през почти цялата 1922 г. и накрая, на 8 декември, е приет планът за плащанията. Той е оформен в България и в Гърция като 6% държавен заем от 1923 г., погасяем за срок от 12 години¹⁶⁵.

Като цяло не се отбелязва усилено подаване на молби за емигриране. Българските бежанци най-вече настояват да се завърнат в Македония и Тракия и това им желание открито се подкрепя както от правителството на БЗНС, така и от емигрантските организации. От конвенцията решават да се ползват предимно разделените семейства, които искат по-скоро да се съберат. Останалите в Гърция българи до този момент не заявяват стремеж да емигрират в България. Така до края на 1922 г. декларации до Смесената комисия изпращат 1450 семейства с 6877 члена¹⁶⁶. Малко по-изявено е желанието на гърците да емигрират от България, главно гръцкото население от районите на Василико (Царево), Ортакой (Ивайловград), Станима (Асеновград), Мелник. Действията им са продиктувани предимно от желанието да се установят в една държава – победителка от Първата световна война. Не са малко и случаите, при които се цели да се избегнат ударите на аграрните и жилищните закони, въведени от управлението на БЗНС¹⁶⁷.

Но скоро настъпват събития, които радикално променят положението на българското население в гръцка Македония и Западна Тракия. Започналата през 1920 г. гръцко-турска война през втората половина на 1922 г. се превръща в истинска катастрофа за гръцките войски в Мала Азия. Турската армия, водена от Кемал Ататюрк и Исмет Инюню принуждава гърците да опразнят заетия порано от тях Смирненски снаджак. Заедно с отеглящата се гръцка войска население от близо милион и половина йонийски гърци напуска завинаги Мала Азия¹⁶⁸. Тази огромна бежанска маса е настанена из цялата територия на Гърция, но най-многобройна част е разположена в Македония и Западна Тракия. Местното българско население е подложено на систематичен тормоз от гръцките власти и бежанци с намерението да се изсели в България. През зимата на 1922 г. започва насилствено депортиране на българи по гръцките острови, където са поставени при изключително тежки условия на живот¹⁶⁹. Това е причина и

¹⁶⁴ ЦДА, ф. 258к, оп. 1, а.е. 2246, л. 1.

¹⁶⁵ БИА, ф. 361, а.е. 824, л. 347–348.

¹⁶⁶ Димитров, Г. В. Малцинствено-бежанският въпрос в българо-гръцките отношения (1919–1939). Благоевград, 1982 г., с. 241.

¹⁶⁷ *Commission mixte d'émigration greco-bulgare...*, p. 11.

¹⁶⁸ Алтънов, И. Източният въпрос и нова Турция с особен оглед към интересите на България. С., 1926 г., с. 209.

¹⁶⁹ БИА, ф. 361, а.е. 824, л. 419.

за смъртта на мнозина. Когато, няколко месеца по-късно се завръщат, те заварват къщите и земите си заети от гръцки бежанци. Нетърпимото положение създадено за българите в Гърция става причина за нова значителна бежанска вълна към България.

Рязко нараства и броят на декларациите за емигриране, отправени към Смесената комисия. Нейните данни сочат, че до края на 1924 г. близо 50 000 българи обявяват намеренията си да пристъпят към ликвидация на имотите си и да напуснат Гърция. От тях около 30 000 души вече са намерили убежище в България и очакват да получат обезщетение за имуществото си¹⁷⁰. Обратно, след разгрома на Гърция във войната и с прииждането на бежанци от Мала Азия съществено намалява подаването на декларации за емигация от гърците, живеещи в България. Така от края на 1922 г. до средата на следващата са подадени от гърците само 197 декларации¹⁷¹.

Новото българско правителство на проф. Ал. Цанков известява периодично Съвета на Обществото на народите с критичното положение, в което се намират пристигащите от Гърция нови български бежанци. Вниманието на световната организация е привлечено и от насилията, на които е подложено българското население в Македония и Западна Тракия. През лятото на 1924 г. една гръцка войскова част разстрелва 17 българи от с. Търлис (Македония)¹⁷². Този и други подобни кървави инциденти стават причина неутралните членове на Смесената комисия да излязат със специален доклад пред Съвета на ОН за многобройни нарушения на правата на българите и да настояват гръцкото правителство да приложи договорите за малцинствата¹⁷³. В този смисъл натиск над гръцката дипломация оказва лично генералният секретар на Обществото на народите сър Ерик Дръмънд. Като резултат на тези усилия на 29 септември 1924 г. в Лозана е подписан от българския и гръцкия външни министри, Христо Калфов и Никола Политис, Протокол за взаимна защита на малцинствата.

Но надеждите, че положението на българите в Гърция ще се нормализира, и че бежанците ще получат възможност да се завърнат по родните си домове, не се оправдават. Гръцкият парламент отказва да ратифицира Протокола и въпреки настояванията на световната организация правителството не го прилага¹⁷⁴. Тази политика на Атина среща откритата подкрепа на Сърбо-хърватско-словенското кралство.

След като става пределно ясно, че Гърция няма намерение да изпълнява Протокола за малцинствата пред българското правителство остава единствената възможност да предприеме мерки за трайното настаняване и оземляване на българските бежанци, чиито брой е нараснал с още над 70 000 души през годините 1923–1925. Натрупаният до този момент опит за решаване на бежанския въпрос показва, че за целта са необходими значителни финансови средства, с които държавата не разполага. По тази причина кабинетът сериозно обмисля идеята

¹⁷⁰ Пак там, л. 424–425.

¹⁷¹ Пак там, л. 418.

¹⁷² Пак там, л. 436, 438.

¹⁷³ *Commission mixte d'emigration greco-bulgare...* p. 23.

¹⁷⁴ PRO FO 371/10664, p. 98.

да се потърси външен заем за нуждите по настаняването на бежанците. Още повече, че такъв заем, под гаранцията на Обществото на народите, на стойност от 10 млн. лири стерлинги е уговорен през септември 1924 г. в Женева с гръцката държава¹⁷⁵. Освен това управляващите кръгове в България очакват, че един външнополитически успех ще укрепи разклатеното им положение в страната.

Надежди в София, че и за българските бежанци може да се окаже външна финансова помощ, дават и някои изказвания на видни британски политици, сред които на първо място е лорд Р. Сесил, както и материали, публикувани в авторитетни английски всекидневници¹⁷⁶. В тях се отбелязва, че България не е в състояние сама да се справи с тежкия проблем, който заплашва да предизвика размирици, анархия и засилване на комунистическото влияние в обществото и най-вече сред бежанците. Отчита се, че моментът е много подходящ да се намеси ОН и с решаването на един хуманитарен проблем да издигне международния си престиж.

Правителството първо прави постъпки в Лондон, където през май 1925 г. на посещение е външният министър Хр. Калфов. Въпросът за заем е обсъждан със секретаря на Форин офис Р. Макнейл, но становището на английската страна е твърде сдържано. По-късно в Камарата на общините Р. Макнейл го аргументира с това, че сегашният български кабинет не предизвиква доверие и трябва да бъде сменен с друг, който по-добре да се приема в Европа¹⁷⁷. Разговори за заема се водят и през юни в София. На среща с временно управляващия британската легация Хенри Брус А. Ляпчев заявява, че минимум 150 000 души се нуждаят от оземляване, осигуряване с поминък и жилища. Необходимата за тази цел сума той определя на около 1 млн. лири стерлинги¹⁷⁸. С парите ще се набави работният инвентар и ще се подготви поземленият фонд за бежанците, като се отводнят блата и се усвоят нови обработваеми площи. Предвижда се също да се построят и железопътни линии в районите, където основно ще бъдат настанявани бежанските семейства. В доклада до Форин офис се казва, че Ляпчев, който е компетентен финансист и евентуален бъдещ заместник на Ал. Цанков, оценява, че размерът от 1 млн. лири стерлинги е недостатъчен, но искайки малка сума в София се надяват по този начин да избегнат строгия международен контрол над държавните финанси, а след това в близките години България да сключи по-голям заем за цялостно развитие. В рапорта си британският пълномощен министър отново препоръчва да не се подкрепя това правителство. В същия дух е и отговорът от 29 юни на външния министър О. Чембърлейн¹⁷⁹.

Въпреки категорично изразеното от английската дипломация мнение по въпроса, на 6-ото Общо събрание на Обществото на народите българската делегация, водена от външния министър Хр. Калфов, депозира в Секретариата молба за сключване на Бежански заем под егидата на световната организация¹⁸⁰.

¹⁷⁵ Стоянов, Н. Настаняване на бежанците ни и гръцкия Бежански заем. СпБИД, XXV, 1926, № 9–10, с. 387.

¹⁷⁶ PRO FO 371/10667, р. 18.

¹⁷⁷ Ibid, р. 48.

¹⁷⁸ Ibid, р. 47.

¹⁷⁹ Ibid, р. 49.

¹⁸⁰ ЦДА, ф. 258к, оп. 1, а.е. 2804, л. 1.

Представени са подробен план за настаняването на бежанците, пълно изложение върху плащанията на страната по външния дълг, състоянието на бюджета, какви приходи България може да предложи като гаранции за новия заем, финансовото положение на БДЖ и други стопански данни¹⁸¹. За да подкрепи усилията на външния министър, на 13 септември за Женева заминава и министър-председателят Ал. Цанков. Този ход не прави по-благоприятна международната обстановка за българското искане, което е взето само за сведение от специализираните органи на ОН, без да му е даден някакъв положителен отговор. Чуждите финансови експерти имат намерение да обсъждат проблема след октомври, когато в България се свиква от 29 юни Народното събрание и се очаква да бъде свалено правителството¹⁸².

През октомври 1925 г. обаче на Балканите възникват събития, които отново привличат вниманието на международната общественост върху проблема с българските бежанци и доказват неотложната нужда той да бъде окончателно разрешен. Началото започва на 19 октомври с един кратък въоръжен инцидент на българо-гръцката граница при поста на Демир капия. Неочаквано два дни по-късно по заповед на министър-председателя ген. Пангалос гръцки военни части нахлуват в Петрички окръг. Българското правителство незабавно се обръща към Съвета на ОН с молба световната организация да се намеси и да спре гръцката агресия. Висшият орган на Обществото на народите се свиква по спешност на 23 октомври и енергично настоява за незабавно изтегляне на всички войски, навлезли на чужда територия¹⁸³. Решено е още на мястото на конфликта да бъдат изпратени офицери от Франция, Великобритания и Италия, които да контролират прекратяването на агресията¹⁸⁴. На 28 октомври гръцките войски се изтеглят от България. Всъщност тази намеса на Обществото на народите е единствената му успешна акция по опазването на мира за целия период между двете световни войни.

На следващия ден Съветът на ОН назначава анкетна комисия, начело с английския посланик в Мадрид Хорас Ръмболд, в която влизат представители на Франция, Италия, Швейцария и Холандия. Комисията трябва да проучи положението в засегнатите от нападението райони, да определи стойността на обезщетението и да излезе с препоръки пред Обществото на народите и пред двете правителства¹⁸⁵. Междувременно българските власти предприемат енергични действия да подпомогнат населението на няколко гранични села, които основно са понесли щети от гръцкото нахлуване. Отпуснати са им храни, семена за посев, одеяла, дрехи и обувки. Сформирана е правителствена комисия, ръководена от полк. Пенчо Златев, която предприема оценка на нанесените материални загуби. Заключение на Комисията е, че сумата възлиза на около 30 млн. лв., без да се включват разходите по съсредоточаването на българските войски в

¹⁸¹ Пак там, л. 2–15.

¹⁸² PRO FO 371/10666, p. 97.

¹⁸³ Dimitrov, *La Bulgarie*, p. 273.

¹⁸⁴ Генов, Г. П. България и Обществото на народите. С., 1938 г., с. 156–157.

¹⁸⁵ Пак там, с. 160–161.

Петричко¹⁸⁶. До подобни изводи стига и международната анкетна комисия на Ръмболд. След три седмици проучване на положението и обиколка из района на инцидента е подготвен доклад от 15 страници, който е представен на Съвета на ОН. Предложено е гръцкото правителство да изплати 20 млн. лв. на постардалото население и 10 млн. лв. за убитите 12 и ранените 19 български войници и мирни граждани. В доклада се препоръчва да се приключи в най-скоро време с прилагането на Конвенцията за българо-гръцката емиграция, а Смесената комисия и гръцката държава да побързат да обезщетят българските бежанци от Гърция за техните имоти. Предлага се Обществото на народите да съдейства с необходимите средства за настаняването на бежанските семейства в България¹⁸⁷.

На 14 декември 1925 г. Съветът на ОН приема доклада и направените в него препоръки, като решава изтеклия в края на 1924 г. срок за подаване на декларации до Смесената комисия да се удължи за българите до 15 декември 1926 г.¹⁸⁸ Гърция е задължена да изплати на България обещетение в размер на 30 млн. лв. Общите изводи, които са направени от петричкия инцидент са, че за подържането на мира и стабилността на Балканите важно място заема решаването на проблема с българските бежанци, но за тази цел е необходима по-ефективна подкрепа на Обществото на народите и най-вече осигуряване на финансови средства чрез сключване на външен заем.

¹⁸⁶ ЦДА, ф. 159к, оп. 2, а.е. 804, л. 2–4.

¹⁸⁷ Генов, Г. П. България..., с. 167–168.

¹⁸⁸ БИА, ф. 361, а.е. 824, л. 173.

*Пета глава***Отношенията на България с международните финансови среди, 1926–1931 г.****Преговори с Обществото на народите за сключване на Бежански заем**

На 4 януари 1926 г. е сформирано ново правителство на Демократическия сговор с министър председател А. Ляпчев. От този момент водеща роля в кабинета започват да изпълняват представителите на партийните среди в управляващото мнозинство. Възловите министерства, включващи това на вътрешните работи и народното здраве, на външните работи и изповеданията и на финансите са заети съответно от А. Ляпчев, Ат. Буров и Вл. Моллов. Макар че деветоюнци все още запазват сериозни позиции в управлението, най-вече чрез военния министър ген. Иван Вълков, министъра на железниците, пощите и телеграфите – Кимон Георгиев и председателя на Народното събрание Ал. Цанков, определено на преден план излизат политици, които са привърженици на по-умерените действия и на конституционните методи на управление. Сформирането на правителството от 4 януари 1926 г. не е обикновена кабинетна рокада в управляващата партия, а представлява промяна на следвания до момента политически курс.

В декларацията, направена пред Народното събрание при приемането на премиерския пост, А. Ляпчев набелязва като основна задача на правителството да осигури действителен социален мир, който е първостепенно условие за гарантиране стопанското благоденствие на народа¹⁸⁹.

Промени се забелязват и в управлението на стопанския живот в страната. За разлика от предшествениците си, водещите министри в новия кабинет са привърженици на традиционната политика в икономиката, чрез която се дава по-значителна свобода в действията и отношенията между стопанските субекти, като се ограничава намесата на държавата и администрацията. Но подобно на всички български режими след войните те също не следват крайните форми на икономически либерализъм.

Правителствената промяна в София е приета твърде добре в повечето канцеларии на европейските държави. Отстраняването на Ал. Цанков от управлението на страната се оценява като начало за нормализиране на политическата обстановка в България. Британската и френската дипломация, целящи осигуряване на стабилността и мира на Балканите на базата на утвърденото след войната статукво, проявяват по-голяма готовност да подкрепят усилията на управляващите в България за решаването на някои важни вътрешно- и външнополитически проблеми, които биха подобрили цялостно климата в европейския Югоизток. Още през 1925 г. във Форин офис гледат със симпатии на Ляпчев и Буров като евентуални заместници на Ал. Цанков¹⁹⁰. От своя страна очертаващите се

¹⁸⁹ Първанова, Р. Демократическият сговор и неговото управление (1926–1931). Исторически преглед, LI, 1994–1995, № 3, с. 31.

¹⁹⁰ PRO FO 371/10667, р. 47.

благоприятни тенденции в Париж и Лондон оказват пряко въздействие за активизиране на контактите на Обществото на народите с България по възникналият в предходните години въпроси.

Началото на управлението на кабинета на А. Ляпчев съвпада със започналния процес на подобряване на отношенията между победителите и победените от Първата световна война, намерил израз в подписването на Спогодбите от Локарно през октомври 1925 г. и обвързан с решението Германия да влезе в Обществото на народите, получавайки място на постоянен член на Съвета на организацията. Заявеното в швейцарския град желание да се внесе в международните отношения дух на разбирателство и равноправие и да се обединят усилията на всички европейски държави за постигането на траен мир, допринася за засилване на позициите и ролята на Обществото на народите в световната политика. Първите успехи в осъществяването на хуманитарното дело по настаняване на гръцките бежанци и на финансовото стабилизиране на Австрия и Унгария допълнително издигат авторитета на ОН пред международната общественост¹⁹¹.

Така вследствие на политическите промени в България, както и на взетите решения на заседанията на Съвета на ОН през декември 1925 г., се създават подходящи условия за поставяне на проблема за българските бежанци пред международната общност. Израз на това ново отношение е посещението на Тиксие и Проктър в България през януари и февруари 1926 г.¹⁹². Те са натоварени от Международното бюро по труда да проучат условията на работа и живот в страната и да проверят дали правителството спазва поетите международни ангажменти в социалната сфера. Централно място в мисията на делегатите е да изследват положението на бежанците и да излезят с предложения за подобряването му. Тиксие и Проктър посещават някои от градовете и районите, където временно са настанени бежанските семейства, срещат се с представители на централната и местната власт, запознават се конкретно с проблемите по осигуряване на бежанците с подслон и работа. След преключване на визитата си пратениците на Международното бюро по труда изготвят подробен доклад за социалната обстановка в България¹⁹³. В него се отбелязва, че по отношение на трудовото законодателство страната отговаря на международните изисквания, но на практика се констатира често нарушаване на заложените в законите принципи. В голяма степен този факт се дължи на крайно тежкото положение на бежанците, които, за да осигурят прехраната на семействата си, са съгласни да бъдат наети на работа при далеч по-неизгодни условия, а големият им брой се отразява цялостно върху пазара на работна ръка, с което се влошава общото състояние на работниците. По тази причина се препоръчва по пътя на един външен заем да се окаже съдействие на България за настаняване и оземляване на бежанците, като основната част от тях да станат собственици, можещи сами да се грижат за съществуването си и така да се намали сериозният натиск върху пазара на труда.

Паралелно с направените от органите на ОН проучвания на проблема бъл-

¹⁹¹ Birn, D. *The League of Nations Union 1918–1945*. Oxford, 1985, p. 52.

¹⁹² БИА, ф. 361, а.е. 824, л. 851.

¹⁹³ Докладът е преведен на български език още същата година: Бежанците и условията на труда в България. С., 1926 г.

гарската дипломация също предприема постъпки за осигуряване на подкрепа от Великите сили с решаващ глас в световната организация. През март 1926 г. на редовната сесия на Съвета на ОН външният министър Ат. Буров провежда поредица от срещи с представители на международните политически и финансови среди, поставяйки искането на страната за сключване на заем под гаранцията на Обществото на народите. Впечатленията от тях са, че страните членки на Съвета няма да се противопоставят на българската молба¹⁹⁴.

За постигане на успех по въпроса за емитиране на външен заем за нуждите на българските бежанци, важна роля се определя и на спечелването подкрепата на политическите и финансовите среди в САЩ. Правителството в София си дава ясна сметка, че част от заема ще бъде отпуснат от нюйоркски банки и по тази причина пълномощният министър С. Радев е натоварен със задачата да запознае меродавните кръгове в страната с проблема за бежанците и нуждата на България да получи външна финансова помощ за тяхното настаняване. На 24 март той провежда разговор с един от директорите на „Ню Йорк Таймс“ Джон Финлей, запознавайки го с положението на бежанците и политиката на българската държава по въпроса¹⁹⁵. През април се среща с ръководители на благотворителната организация Ниър Йист Релийф, както и с представители на Карнегиевата фондация, към които се обръща с молба за оказване на материална помощ на българските бежанци. Като цяло мисията на С. Радев по въпроса за бежанците дава добри резултати, като предизвиква съчувствие към съдбата им и спечелва доверие към българската външна политика.

Официално молбата за външен заем е връчена на генералния секретар на ОН Е. Дръмънд на 3 май 1926 г. от името на българското правителство чрез пълномощния министър Д. Миков. В изложението се проследява възникването и развитието на проблема с българските бежанци, обосновава се необходимостта от устройването на около 24 000 семейства, чието материално положение е критично и се представя общ план за предстоящите дейности, свързани с оземляването им. Сумата, от която се нуждае държавата за изпълнението на тази задача се определя на 3 млн. лири стерлинги. Тъй като се отчита, че проблемът не търпи повече никакво отлагане, се предлага ОН да изпрати в България специален пратеник, който да го изследва на място, за да може да се обсъдят решенията още на юнската сесия на Съвета на ОН¹⁹⁶. На другия ден Жорж Авенол отговаря на българското писмо, като известява, че е одобрена идеята въпросът за заема да се обсъжда през юни и че Секретариатът е натоварил икономическия си експерт Рене Шарон да посети възможно най-скоро България и да изготви доклад, който да бъде разгледан от Финансовия комитет и представен пред Съвета на ОН¹⁹⁷.

Делегатът на Обществото на народите Р. Шарон заминава за София още на 8 май. Тук за много кратък период той събира необходимата информация за

¹⁹⁴ ЦДА, ф. 176к, оп. 5, а.е. 344, л. 1.

¹⁹⁵ БИА, ф. 361, а.е. 824, л. 130.

¹⁹⁶ ЦДА, ф. 176к, оп. 5, а.е. 479, л. 5–6.

¹⁹⁷ Косев, Д. Външната политика на България при управлението на Андрей Ляпчев (1926–1931). С., 1995, с. 22.

състоянието на бежанците, запознава се със съществуващото законодателство по въпроса, с особеностите и възможностите на банковата система в страната¹⁹⁸. Подробни сведения получава от Главната дирекция на трудовите поземлени стопанства за извършената до този момент дейност по настаняването на бежанците, броят на оземлените и изразходваните за това средства. Разгледан и обсъден е планът за по-нататъшната работа. Отчита се, че основните трудности идват от факта, че повече от една трета от желаещите, над 200 000 души, да бъдат оземлени, не притежават никакво жилище и работен инвентар. Заедно с българските специалисти е изчислена сумата от 1 700 000 лири стерлинги, нужна за построяването на къщи и за осигуряването на инвентар.

Другият голям проблем, свързан с изпълнението на плана, е предизвикан от липсата на достатъчно обработваема земя, на която да бъдат настанени бежанците. Тази пречка може да се преодолее единствено по пътя на разораването на целини и горски райони, както и с пресушаване на блатата в Бургаско, Варненско и Дунавските области. Средствата, необходими за целта, са определени на 320 000 лири стерлинги. Най-накрая в плана се предвижда за построяването на железници в районите, където ще се настаняват бежанците, с оглед гарантирането на нормалното им стопанско развитие, да се отделят още 520 000 лири стерлинги. Така общата сума на външния заем, отнасяща се само до техническата страна на въпроса, се определя на 2 540 000 лири стерлинги¹⁹⁹. Р. Шарон изказва убеждението си, че България ще успее да уговори заем под егидата на ОН за около 3 млн. лири стерлинги при емисионен курс не по-малък от 90%.

В доклада си, представен на 31 май на заседание на Финансовия комитет, Р. Шарон излага цялостно разработената програма и заявява, че българското правителство има пълната готовност като организация и законодателна основа да започне делото по настаняването на бежанците. В рапорта точно е предадено бедственото положение на бежанците, като е обърнато внимание на факта, че много от тях в момента нямат никакъв покрив, страдат от болести и лишения, а детската смъртност достига на места ужасяващи размери. В заключение се настоява час по-скоро да се осигурят средствата за настаняване на бежанците, като най-спешните мероприятия трябва да започнат още преди началото на зимата²⁰⁰.

Българското искане за заем под гаранцията на Обществото на народите е разгледано от Съвета на 10 юни. Делегацията от България е водена от външния министър Ат. Буров и включва още министъра на финансите Вл. Моллов, директора на държавните дългове Н. Стоянов и управителя на БНБ А. Иванов²⁰¹. След като се запознава с доклада на Финансовия комитет, изработен въз основа на анкетите на Международното бюро по труда и на Р. Шарон и изслушва изложението, направено от Ат. Буров, Съветът на ОН одобрява проекта за настаняване на българските бежанци с помощта на външен заем. Възприето е предло-

¹⁹⁸ Цветков, Ж. Атанас Буров. Живот за България. С., 1992 г., с. 101.

¹⁹⁹ БИА, ф. 361, а.е. 824, л. 847–850.

²⁰⁰ Journal officiel de la SDN, VII année, 1926, p. 923.

²⁰¹ БИА, ф. 361, а.е. 824, л. 144.

жението на Финансовия комитет сумата, необходима за бежанците, да не надхвърля 2 250 000 лири стерлинги и тя да се използва единствено за селскостопанското им настаняване, докато устройването на бежанците по градовете да се осъществи изцяло с финансовите средства на държавата²⁰².

Най-сериозна съпротива срещу проекта на Финансовия комитет за настаняване на българските бежанци оказват СХСК, Гърция и Румъния. В Белград, Атина и Букурещ се опасават, че отпускането на Бежански заем за България под егидата на ОН не само ще укрепи и стабилизира вътрешното ѝ положение, но би означавало косвена подкрепа на българската външна политика, спечелване на позиции пред международната общественост и може би начало на сближаване на София със страните победителки²⁰³. Съседните държави се опитват да представят заема, като заплаха за националната им сигурност и за мира на полуострова. Заявявайки, че неговото произведение ще послужи не толкова за решаване на бежанския проблем, колкото за тайното превъоръжаване на България и за подкрепата на четническите акции в Македония и Добруджа. СХСК, Гърция и Румъния декларират желанието си да участват в контролна комисия, която да следи как се използват средствата и дали София спазва точно военните клаузи на мирния договор. Целта е те да наблюдават всяко действие на българското правителство не само в политическата, но и в икономическата сфера²⁰⁴. По тяхно настояване, в приетия от Съвета на ОН план се добавя условието да не се настаняват бежанци в районите, отстоящи на 50 км от границите на България.

Тезата се подкрепя с аргумента, че наличието на множество бежанци в близост до родните им места ще стане причина за постоянни въоръжени набези в съседните страни. Това изискване залага редица трудности в бъдещата работа на органите, натоварени с оземляването на бежанците, тъй като ограничава фонда от обработваеми площи, чието количество по принцип не е достатъчно. Освен това съседите на България се обявяват и срещу строителството на железници в района на Източните Родопи и в Пиринския край, както се предвижда в проекта, протестирайки че жп линиите ще имат военно предназначение и могат да бъдат използвани за нападение от страна на България. Съветът на ОН отлага окончателното приемане на текста за железницата Раковски-Мастанли за по-късна дата, след като въпросът бъде специално проучен.

Намиращите се в Лондон български представители категорично заявяват, че ако бъдат удовлетворени сръбските искания, които представляват ограничаване суверенитета на страната, то България ще се откаже от заема²⁰⁵. Българската позиция намира пълна подкрепа от влиятелните експерти на Финансовия комитет и икономическата секция – О. Нимайер и А. Солтър, и от управителя на *Банк ъф Ингланд* М. Норман, които окачествяват претенциите за контрол, като безмислени. Със задоволство е констатирано, че те не се споделят и от британското Външно министерство. Становището е ясно изразено още на 29 юни в

²⁰² Димитров, Г. В. Настаняване и оземляване..., с. 136.

²⁰³ Извори за българската история, т. XXVII, С. 1987 г., Чехословашки извори за българската история, с. 34.

²⁰⁴ PRO FO 371/11221, р. 203.

²⁰⁵ БИА, ф. 361, а.е. 825, л. 45.

разговор между О. Чембърлейн и Вл. Моллов²⁰⁶. Ръководителят на Форин офис дава уверения, че Англия няма да допусне никоя съседна страна да доминира политически над България.

През юли постъпките на Белград, Атина и Букурещ пред органите на световната организация и пред дипломатията на великите сили се активизират. За да придадат повече тежест на претенциите си, отново е подета темата за навлизания на български чети на чужда територия. Действията съвпадат със силно влошаване на отношенията между България и Румъния във връзка с кървавия инцидент от началото на месеца в Старо село – Южна Добруджа. За кратко селото е завзето от група бежанци, а един румънски полицаи е убит. Драмата се разиграва малко по-късно, когато пристигналата румънска жандармерийска част избива без съд 26 невинни български селяни. Въпреки проявената жестокост от страна на властите, Букурещ приписва вината за жертвите на българска банда²⁰⁷. Тезата е подкрепена от Белград и Атина и съпроводена с яростна антибългарска кампания в пресата. На 11 юли трите балкански държави връчват на българското правителство протестна колективна нота²⁰⁸.

В доклада си до Форин офис британският пълномощен министър в СХСК Кенард отбелязва, че правителството преувеличава проблема с четите и се опитва да попречи на заема за България²⁰⁹. За несъстоятелността на тезата за комитаджийските нападения красноречиво говори фактът, че идеята да се проведе анкета от Обществото на народите за проучване на граничните инциденти е отхвърлена в трите балкански столици.

Уточняване на условията на Бежанския заем от 1926 г. и уреждане на проблема с предвоенния дълг

Приетите в началото на юни от Съвета на ОН решения са първата важна стъпка към уговарянето на външен заем за България. На българската дипломатия предстои да извърши още значителна работа, свързана с уточняването на финансовите условия и параметри до окончателното му емитиране. По тази причина през лятото на 1926 г. финансовият министър, директорът на държавните дългове и управителят на БНБ водят продължителни и трудни преговори в Лондон и Париж. За да получи България достъп до международните парични пазари, ясно е заявено, че правителството трябва да уреди висящите финансови въпроси, произтичащи отпреди и по време на световната война. Първата група изисквания към България е формулирана на 16 юни от директора за Централна Европа при Форин офис Майлс Ламсън в разговора му с Вл. Моллов²¹⁰. Тя включва удовлетворяване от българска страна рекламациите на търговската къща Уйтол, решаване на делото Деклозиер и изплащане на разносните по репат-

²⁰⁶ Пак там, л. 12.

²⁰⁷ Кузманова, А. От Ньой до Крайова. Въпросът за Южна Добруджа в международните отношения (1919–1940). С. 1989 г., с. 112.

²⁰⁸ Косев, Д. Външната политика..., с. 44.

²⁰⁹ PRO FO 371/11222, р. 52

²¹⁰ БИА, ф. 361, а.е. 825, л. 2–5.

рирането на българските военнопленници и интернирани граждански лица. Инструкциите от София са, че правителството е готово да сключи споразумение по покриване разходите за военнопленниците, още повече, че този ангажимент произтича от Ньойския договор, но при условие сумата да се изплати на няколко годишни вноски. Относно другите искания е заявено, че досега всички рекламации на английски фирми са удовлетворени от секвестрираните български авоари във Великобритания, освен това реквизициите на имущество на търговската къща Уйтол са извършени по време на Балканската война, т.е. период който не попада в разпоредбите на мирния договор. По Деклозиевата афера българското правителство не може да поеме никакъв ангажимент, тъй като все още по въпроса не се е произнесъл окончателно смесеният арбитражен съд в Париж²¹¹. Въпреки основателните доводи на българската страна британското Външно министерство е твърдо решено да окаже натиск в София, използвайки нуждата за емитиране на Бежански заем, за да гарантира напълно интересите и правата на своите търговски и индустриални дружества.

Далеч по-труден за България се оказва проблемът по уреждане на отношенията с носителите на облигации от българските предвоенни заеми. Съществуващата спогодба от 1924 г., предвиждаща плащанията да стават с книжни франкове, е временна и изтича през април 1927 г. В преговорите се изтъква обстоятелството, че за да бъде успешна емисията на Бежанския заем, страната трябва да нормализира отношенията си с международния финансов свят и да възстанови репутацията си на сериозен и сигурен кредитополучател. Според председателя на Финансовия комитет О. Нимайер това може да стане чрез подписването на окончателно споразумение с портърите за постепенно ревалоризиране на плащанията по довоенните заеми, което ще покачи стойността на българските ценни книжа и ще укрепи доверието към страната²¹². Едно такова искане обаче означава, след изтичането на определен срок, България да поеме изплащането на старите си задължения в златни франкове, което допълнително би утежило финансовото състояние на държавата.

По тази причина финансовият министър Вл. Моллов предлага отново да се подпише временна спогодба с бондхолдерите за период от шест години, през който плащанията да се ревалоризират максимум до 50%, като по този начин се даде възможност България напълно да стабилизира финансовото и икономическото си положение²¹³. Възраженията от София по въпроса се мотивират и с неблагоприятния ефект, който ще има върху общественото мнение в страната от свързването на ревалоризацията на предвоенния дълг с Бежанския заем. Местното българско население ще възприеме, че увеличаването на финансовото му бреме е предизвикано от настъпването на бежанците. Но настояванията на представителите на специализираните органи на Обществото на народите и на комитетите на носителите за подписване на окончателно споразумение стават причина преговорите да продължат почти през цялото лято, без изглед за постигане на компромисно решение.

²¹¹ Пак там, л. 11.

²¹² Пак там, л. 10.

²¹³ Пак там, л. 24.

Друго важно условие, поставено от О. Нимайер, за успешното сключване на заема е провеждането на реформа във финансовата област. В нея основно място се определя на промяна в статута на централната банка, която трябва постепенно да се трансформира в изцяло емисионен институт, освобождавайки се от несвойствените за това функции²¹⁴. Принципите са обсъдени на разговорите с управителя на БНБ А. Иванов, като е възприета идеята реорганизацията на банката да започне още през същата година, а напълно да завърши в близките години след емитирането и на един външен заем за финансовата стабилизация на България.

При уговарянето на техническите подробности около Бежанския заем възникват и трудности, произтичащи от финансовите задължения на България по Ньойския мирен договор и наложената първа ипотека върху държавните приходи за плащанията по репарациите. Ето защо се налага Междусъюзническата комисия в София и Репарационният комитет в Париж да дадат разрешението си и да освободят приходи от държавния бюджет за гарантирането на новия заем. Срещу вземането на благоприятно решение от репарационните органи отново се обявяват съседните на България държави. Този път те използват аргумента, че новият заем ще застраши редовното изплащане на репарационните вноски. Усилията им са насочени най-вече за спечелване подкрепата на Франция. При посещението си в Париж, в края на юни, Вл. Моллов констатира, че отношението на Репарационния комитет не е много благоприятно за България и открито се чувства въздействието на сръбската дипломация²¹⁵. Възприетата от Ке д'Орсе позиция се определя от желанието да се окаже натиск върху българските представители да заемат по-отстъпчив курс в уреждането на спорните въпроси по аферата Деклозиер, както и в преговорите с комитета на портъорите.

Блокирането на преговорите поради умишленото бездействие на Междусъюзническата комисия в София заплашва да забави сключването на заема. За да се преодолее създалата се обстановка в началото на юли, Ат. Буров инструктира българските пълномощни министри в Париж и Рим да настояват пред правителствата техните представители в Междусъюзническата комисия да се произнесат по въпроса за заема²¹⁶. Наред с това на 6 юли той провежда разговор с председателя на комисията Дол. От своя страна О. Нимайер също дава инструкции до представителите на репарационните органи да ускорят работата по освобождаване на приходи като залози за Бежанския заем. И друг висш администратор от Обществото на народите Ж. Авенол ходатайства пред Репарационния комитет в Париж за бързо и благоприятно решение на българския проблем²¹⁷.

Както отчитат българските участници в преговорите, основните пречки се създават от френска и най-вече от италианска страна. Париж и Рим, които държат най-голям дял от българските репарации се опасяват, че британското настояване да се вдигне част от ипотека на българските държавни приходи за нуждите на заем, който главно ще бъде сключен с лондонски банки, е крачка към

²¹⁴ Пак там, л. 249.

²¹⁵ Пак там, л. 235.

²¹⁶ Пак там, л. 241.

²¹⁷ Пак там, л. 16, 20, 25.

засилване политическото и финансовото влияние на Англия в България. И без друго в италианските дипломатически среди още от самото начало на 1926 г. смяната на Цанковисткото правителство с ново, оглавявано от А. Ляпчев се възприема като нова ориентация на България към Британската империя. Отрицателната си позиция Италия обосновава с довода, че ако за България се направи изключение и се наруши принципът за гарантиране плащанията по репарациите, ще се създаде опасен прецедент, от който може да се възползва Германия. Всъщност Рим дава да се разбере, че е готов на компромис, при положение че София се съобразява и зачита италианската политика и интереси на Балканите²¹⁸. За да демонстрира доброто си отношение към Италия, българското външно министерство настоява в емисията на заема да вземе участие и италианска банка. Едновременно с уверенията, които дава на италианската страна, че Бежанският заем няма да наруши позициите ѝ в България, правителството на А. Ляпчев предупреждава, че ако хуманитарното дело на Обществото на народите, свързано с подпомагането на хилядите бежанци се провали, ще стане известно, че това се дължи на обструкциите на Рим²¹⁹. В крайна сметка постъпките на българското правителство, Форин офис и на Финансовия комитет на ОН дават резултат и, макар с близо месец закъснение, на 22 юли 1926 г. след получаване на съответните инструкции, Междусъюзническата комисия в София решава да освободи от първа ипотека приходите от акцизите върху някои местни и вносни стоки, които да послужат за залог на новия заем²²⁰. С това са преодолените сериозните пречки, произтичащи от Ньойския мирен договор и е направена важна крачка към сключването на външния заем.

Все още като основна преграда за успешното завършване на преговорите се очертава разногласието между българското правителство и комитета на портъорите на български титри по предвоените заеми. Българските представители продължават да държат на предложението си за подписване на нова 6-годишна спогодба, докато носителите настояват за окончателно споразумение с постепенно ревалоризиране на плащанията. О. Нимайер съветва българската страна да приеме исканията на портъорите, тъй като в противен случай е възможно банките да откажат емисия на нов външен заем за България. Освен това той изказва опасения, че по-късно условията ще бъдат по-неблагоприятни²²¹. Но София намира за немислимо, при съществуващите репарационни плащания, да се ангажира с допълнително бреме за държавния бюджет и по този начин да подкопае крехката стабилизация на лева. В отговор на българските възражения, председателят на Финансовия комитет намеква, че възтановяването на добрите отношения с банките и портъорите може да се окаже от полза за едно благоприятно решение на репарационния въпрос в близко бъдеще, тъй като никой не е заинтересован заради репарациите България да не е в състояние да обслужва външните си заеми²²². Н. Бъкстон също съветва българските представители да

²¹⁸ Димитров, И. Българо-италиански политически отношения (1922–1943). С., 1976, с. 92.

²¹⁹ БИА, ф. 361, а.е. 825, л. 256.

²²⁰ *Journal officiel de la SDN*, VIII année, 1927, p. 184.

²²¹ БИА, ф. 361, а.е. 825, л. 28.

²²² Пак там, л. 29.

не прекъсват преговорите, тъй като това би се отразило много неблагоприятно на престижа на България. Той е убеден, че след сключването на заема отношението на политиките, а и на финансистите към страната значително ще се подобри, което ще е от полза за българския народ²²³.

От своя страна на 20 август управителят на *Банк ъф Ингланд* М. Норман заявява, че главно условие за сключването на Бежанския заем е да се следва принципът на равнопоставеност с довоенните заеми. Затова техните облигации трябва да се котират на борсите близко до номиналните си стойности, т.е. като се изплащат в златни франкове, а не в девалвирана валута. Той предлага българското правителство да приеме схемата за ревалоризация на плащанията и в срок от една година да подпише окончателно споразумение с бонхолдерите, а срещу това *Банк ъф Ингланд* се ангажира веднага да отпусне на България аванс от 400 000 лири стерлинги при облекчени условия. Авансът ще е за период от 12 месеца при лихва 6% и ще позволи на България да започне осъществяването на най-належащите мерки по подпомагането на бежанците²²⁴. След като се убеждава в пълната неотстъпчивост на портъорите, особено на тези от английския комитет, кабинетът в София решава да приеме предложението, с намерението да не се блокират преговорите по уреждането на Бежанския заем. При това положение е реализиран аванс от 400 000 лири стерлинги и на 26 август 1926 г. сумата е предоставена на разположение на БНБ.

По същото време е постигнато и уреждане на други спорни финансови въпроси. Определена е сумата от 103 000 лири стерлинги по обезщетението за нанесени щети по време на войната на търговските дружества *Табако Ориентал* и *Комерсиал Салоники*. Тъй като британското правителство отказва да покрие сумата чрез секвестрираните български авоари в Англия, е решено при подписването българската страна да заплати 40 000 лири стерлинги, а останалите да бъдат оформени в съкровищни бонове с 5% лихва, платими за 5 години²²⁵. За преодоляване на проблемите по аферата Деклозиер в края на юли за Париж заминава финансовият министър Вл. Моллов, който е упълномощен да подпише споразумение, но при условие обезщетението, което трябва да заплати държавата да не надхвърля 3 млн. франка. На 30 юли по делото се произнася смесеният българо-френски арбитражен съд, който присъжда да се изплати сумата, в размер от 2 659 000 франка. Малко по-късно, с решение по делото Деклозиер излиза и англо-българският арбитражен съд, който определя дължимата от България сума на 109 хил. лири стерлинги. Българските представители договарят с френското и британското правителство да се плати в брой само част от сумата, а остатъка да се оформи като облигации на БНБ с 7,5% годишна лихва²²⁶. С това повечето висящи въпроси от финансов характер между България и западните европейски държави са уредени и правителството на А. Ляпчев е готово да подпише през септември, когато започва работа редовната сесия на Съвета на ОН и Общото събрание на организацията, финалното споразумение за сключване на Бежанския заем.

²²³ Пак там, л. 34.

²²⁴ Пак там, л. 42.

²²⁵ Пак там, л. 30.

²²⁶ ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 3843, л. 16.

След изработването на окончателния доклад на Финансовия комитет и приемането му от Съвета на ОН, на 8 септември 1926 г. в Женева българските представители А. Буров и Вл. Моллов подписват Протокол за сключване на Бежански заем под гаранцията на международната организация. В документа е фиксирано чистото произведение на средствата за настаняване на бежанците да възлезе на 2 250 000 лири стерлинги, като освен него се предвижда да се добави сумата за изплащането на държавните съкровищни бонове от 1912–1913 г., емитирани към *Париба*, задължение, което още тогава България е поела да покрие с първия сключен външен заем²²⁷. Протоколът включва и плана, по който ще се използват средствата от заема и ще се осъществява оземляването на бежанците. Освен това в него точно са определени и приходите от българския държавен бюджет, заложили по новия заем. Уточнени са функциите на комисаря на ОН по настаняване на бежанците в България. Наред с това българското правителство се ангажира към Финансовия комитет да не променя статута на БНБ по начин, който може да се отрази на дестабилизирането на националната валута.

В края на септември протоколът е внесен за одобрение в Народното събрание. Финансовият министър Вл. Моллов излага целите и условията на заема, като аргументира необходимостта от външна финансова помощ за решаване на проблемите по настаняването на бежанците. В дебатите почти всички парламентарни групи, включително и крайната левица, се обявяват в подкрепа на заема, но не пропускат случая да призоват управляващите да поставят по-настоятелно въпроса за уреждане на българските репарации. Тема, която широко се лансира през тези дни и от пресата. Единствено по-резервирана позиция заемат депутатите на Демократическата партия, а един от лидерите ѝ Никола Мушанов отново предлага бежанците да бъдат подпомогнати със средства от бюджета, без да се товари държавата с нови външни финансови задължения. Въз основа на изложените мотиви той се въздържа при гласуването, за разлика от всички останали народни представители, подкрепили на 30 септември Протокола с во-та си²²⁸. С това почти единодушно решение на Народното събрание правителството получава правото да договори с чуждите банки Бежанския заем и да започне изпълнение на плана по настаняването, заложен в протокола.

Но преди заемът да се емитира, българските финансисти трябва да подпишат окончателно споразумение с комитетите на носителите на облигации по довоенните заеми, условие, уточнено още през лятото в хода на преговорите в Лондон и Париж. Още от средата на 20-те години натискът над българското правителство да приеме принципа за постепенно ревалоризиране на плащанията се засилва. Първоначалните очаквания на кредиторите, че европейските валути ще възстановят стойността отпреди войната не се оправдават. Именно през тези години става ясно, че стабилизацията на френския франк ще се осъществи на по-ниско равнище от довоенното. Това е причина френските, английските и холандските, а по-късно към тях се присъединяват и германските носители на бъл-

²²⁷ БИА, ф. 361, а.е. 824, л. 150.

²²⁸ Стенографски дневници на XXI ОНС, I и. с., 5 з., 30 септември 1926 г., с. 253.

гарски титри, да започнат упорито да настояват България да плаща предвоенните си заеми в златна стойност. Основната им теза е, че държавата е получавала средствата в злато и по същия начин е длъжна да ги връща. Договарянето на Бежанския заем открива добра възможност пред кредиторите да принудят българското правителство да се съгласи на едно такова споразумение.

Водените по тази тема преговори в Лондон през декември са изключително дълги и мъчителни. Българската делегация, начело с Вл. Моллов, отхвърля предложените проценти и срокове за валоризиране на плащанията, но от страна на комитетите на портъорите е категорично заявено, че ако България не приеме таблицата за ревалоризацията, няма да бъде емитиран Бежанския заем²²⁹. При това положение на 11 декември 1926 г. българските представители подписват Конвенция, която включва и схема, определяща начина за постепенното преминаване към пълното погасяване стойността на българските титри. Изплащането на лихвите в златни франкове на заемите от 1902 г., 1904 г. и 1907 г. започват от 1 април 1948 г., а на тези от 1892 г., 1896 г. и 1909 г. от 1 април 1951 г. Тиражите на погашенията трябва да достигнат 100% от стойността си през 1948 г. Страната има право да изкупува облигации на вторичния пазар. Конвенцията предвижда още при промяна на икономическата конюнктура както България, така и носителите на титри да поискат нейното ревизиране²³⁰. С ревалоризирането на плащанията по външния държавен дълг се гарантира главното изискване облигациите по старите заеми да се третират напълно равнопоставено с тези на новия, уговорен под егидата на Обществото на народите.

Таблица 5.1.

Размер на лихвата, определена в проценти от номиналната златна стойност на предвоенните заеми (палие)

Периоди	6% 1892, 5% 1896	5% 1902, 5% 1904, 4.5% 1907	4.5% 1909
1 юни 1927 – 1 юни 1930	37%	49%	35%
1 юни 1930 – 1 юни 1933	43%	56%	40%
1 юни 1933 – 1 юни 1936	48%	63%	45%
1 юни 1936 – 1 юни 1939	53%	70%	50%
1 юни 1939 – 1 юни 1942	59%	77%	55%
1 юни 1942 – 1 юни 1945	64%	84%	60%
1 юни 1945 – 1 юни 1948	69%	91%	65%
1 юни 1948 – 1 юни 1951	76.5%	100%	71.5%

Източник: *Danaillow, Les effets*, p. 128.

²²⁹ Стоянов, Н. Репарации..., с. 129.

²³⁰ *Danaillow, Les effets*, p. 705.

С уреждането на този проблем отпада най-сериозната пречка по пътя към сключването на Бежанския заем. В началото на декември, от 2-ри до 8-ми, са подписани договорите с банките, участващи в отпускането на сумата. Основно те са лондонските банки *Отоманска банка*, *Хенри Шрьодер енд Ко* и *Стърн Брадърс* и нюйоркските *Спейър енд Ко*, *Блеър енд Ко* и *Джей Хенри Шрьодер Банкинг Корпорейшън*. Освен тях, за да се придаде международен характер на заема се включват също, макар с много по-ограничено участие, *Банка д'Италия* от Рим, *Креди Сюис* от Цюрих и *Хоуп енд Ко* от Амстердам. Стойността на облигациите възлиза на 2 400 000 лири стерлинги и 4 500 000 щатски долари. Номиналната годишна лихва е определена на 7%, а срокът за погасяване до 1 януари 1967 г. Заемът е реализиран при сравнително нисък цесионен курс: за частта в долари е 87%, а за лирите стерлинги 88%, което означава, че реалното произведение на заема е 3 915 000 долари и 2 112 000 лири стерлинги. Освен това като допълнителна гаранция в банките остава една шестмесечна погасителна вноска. Всички тези параметри на заема покачват реалната лихва на 8,5%. От средствата му са отделени веднага 625 890 лири стерлинги, за да се изплатят на *Париба* българските съкровищни бонове от 1912–1913 г., така че общата сума, предназначена за нуждите на настаняването на бежанците достига около 2 200 000 лири стерлинги²³¹.

Към всичко това, ако се прибавят и заложените приходи от държавния бюджет като гаранции за заема, може да се направи извода, че условията му не са особено благоприятни. Разбира се, условията не са много по-различни от тези, при които други държави в подобна икономическа конюнктура сключват външни заеми. За България това е първият заем емитиран след световния конфликт, и то в момент на все още непреодоляна международна изолация и на ненапълно стабилизирана стопанска и политическа вътрешна обстановка, което в голяма степен обяснява тежките изисквания, наложени от банките. Но въпреки всичко, това с емитирането му, става възможно да се предприеме решаването на един изключително важен за България въпрос, който повече не може да бъде отлаган и да се започне преодоляването на бедственото положение, в което се намират българските бежанци.

Таблица 5.2.

Банки емитенти на 7-процентния Бежански заем от 1926 г.

Емитенти	Сума на емисията
<i>Европейска част (в лири стерлинги)</i>	
Отоманска банка, Хенри Шрьодер енд Ко и Стърн Брадърс	1 750 000
Банка д'Италия	150 000
Креди Сюис	250 000
Хоуп енд Ко, Амстердам	250 000
<i>Всичко</i>	<i>2 400 000</i>

²³¹ БИА, ф. 361, а.е. 825, л. 198–201.

Американска част (в щ. д.)

Спейър енд Ко; Хенри Шрьодер Бенкинг Корпорейшън	5 500 000
Всичко	5 500 000

Източник: *Н. Стоянов, Репарации...*, с. 145-146.

Реализиране на заема и настаняване на бежанците

В началото на декември 1926 г. въпросите по настаняването на бежанците в България са поставени отново за разглеждане на редовната сесия на Съвета на ОН в Женева. Наред с отчета за провеждането на първите стъпки по изпълнение на плана комисарят на ОН по бежанците Р. Шарон запознава Финансовия комитет със становището си относно решението да не се настаняват бежанци в 50-километровата ивица по границите с Румъния, СХСК и Гърция. В рапорта му се отбелязва, че с наложените ограничения са изключени огромни по количество площи, които иначе могат да бъдат ефективно използвани. Забранената зона по румънската граница обхваща територия от 26 000 км², тази по сръбската – 18 000 км², а по гръцката – 2 000 км², което прави общо над 56 000 км². При повърхност на България от 103 000 км² забранените за настаняване на бежанците райони представляват повече от половината от цялата територия на страната. Комисарят на ОН припомня, че съществува недостиг на обработваема земя в България и не е целесъобразно да се създава свръхнаселеност във вътрешността на страната. А и една от основните идеи на плана е да се усвоят нови площи, с което не само ще се решат проблемите на бежанците, но ще се повдигне цялостно състоянието на българското селско стопанство. В това отношение особено добри перспективи съществуват при пресушаването на блатата по брега на река Дунав и в разработването на използвани земи по границата със СХСК.

Р. Шарон изтъква редица други сериозни трудности и неудобства, които 50-километровите ограничения предизвикват. На първо място това е, че много от намиращите се в забранените зони бежанци вече в някаква степен са се установили, подсигурили са някакъв покрив за семействата си, а с труда си са облагородили заетите от тях земи. Така че ще бъде далеч по-скъпо да бъдат преселени във вътрешността на страната, отколкото ако бъдат подпомогнати с работен добитък и инвентар, за да завършат започнатото дело. Що се отнася до гръцката граница, в повечето райони тя преминава през планински възвишения, достигащи от 1000 до 2000 метра надморска височина, които представляват една естествена преграда между двете държави и обезсмислят ограниченията за 50-километровата ивица. Привеждайки солидни аргументи към тезата си, комисарят на ОН предлага към приетото преди това разрешение за настаняване в района между Лом и Свищов да се добавят и териториите между Русе и Варна и в областите около Мастанли (Момчилград), Ортакьой (Ивайловград) и Свиленград, а бежанските семейства, които вече са се установили в забранените зони да не подлежат на преместване²³².

²³² Journal officiel de la SDN, VIII année, 1927, p. 182–183.

С цел да предотвратят евентуални нови остъпки на 7 декември представителите към Обществото на народите на Румъния, СХСК и Гърция излизат с обща декларация, адресирана до Съвета, в която заявяват, че въвеждането на промени в изискването за настаняване на бежанци в пограничните ивици ще зас-traши сигурността на трите държави²³³. В същия ден Съветът на ОН, след като се запознава с отчета на Р. Шарон и с възраженията на Букурещ, Белград и Атина, приема резолюция, в която се постановява само бежанските семейства, намиращи се в 50-километровата зона, чието материално положение, по преценка на Комисаря на ОН, е лошо и неустановено, да бъдат преместени и настанени другаде. Отхвърлено е искането за нови настанявания на бежанци в районите в близост до сухопътната българо-румънска граница²³⁴. С гласувания от Съвета на ОН текст се допуска настаняване в областта на Мастанли, но за земите между Ортакой и Свиленград се предвижда допълнително проучване на въпроса. Взетото решение сериозно обезсилва наложените ограничения и дава възможност за по-ефективно осъществяване на плана, като максимално се използват постигнатите до този момент от българската държава резултати по уреждането на бежанския проблем.

Междувременно, още през септември, преди крайното договаряне на заема, започва изпълнението на програмата за осъществяване на най-неотложните мерки по осигуряване на бежанците с необходимите им средства за живот и за прекарване на зимата. На този първоначален етап единственото, което намиращият се вече в София комисар на ОН за бежанците заедно със специализираните български органи могат да предприемат е разпределението на семена за посев сред домакинствата, разполагащи под една или друга форма с обработваема земя с цел да не пропуснат сезона за сеитба. В тази връзка са подпомогнати близо 5000 семейства със средно по над 300 кг семена. Количествата са закупени с посредничеството на Българска земеделска банка със средства от аванса, отпуснат на правителството от *Банк ъф Ингланд*²³⁵. По-сериозен и изискващ значими финансови ресурси е въпросът за построяването на жилища за бежанците. Поради настъпването на неподходящия за строителна дейност зимен сезон се предвижда реализирането на тази част от плана да започне през пролетта на идната година. Относно подпомагане на намиращите се в бедствено положение бежанци се разчита на помощ от държавата, местните власти и населението, както и от дейността на организацията на Червения кръст. Осигурен е временен подслон за намиращите се под открито небе бежански семейства, отварят врати обществени кухни, в които ежедневно се осигуряват по 8000 порции за децата на бежанците, оказва се медицинска помощ на 4500 кърмачета²³⁶.

Наред с предприемането на спешните мерки периодът от септември до началото на декември 1926 г. се използва за доизработване на законодателната основа, позволяваща да се осъществи програмата за настаняване на бежанците, за-

²³³ Ibid, p. 219.

²³⁴ Косев, Д. Външната политика..., с. 33.

²³⁵ Journal officiel de la SDN, VIII année, 1927, p. 927.

²³⁶ Ibid, p. 123, 531.

легнала в протокола от Женева. През ноември е обсъден и на 9 декември 1926 г. окончателно приет Закон за настаняване на бежанците, който определя организационните задачи и уточнява юридическите принципи, които трябва да бъдат следвани при нейното изпълнение. Съобразно изискването на протокола се преминава към създаването на единна институция, занимаваща се с проблемите на бежанците, а не както до този момент, от различни служби към отделните министерства, което често е причина за липса на координация и ефективност в дейността ѝ. Основана е Главна дирекция за настаняване на бежанците, ръководеща заедно с комисаря на ОН в България извършването на всички предвидени в плана работи. Като изпълнителни органи по места се формират общински и регионални комисии, в които ще участват и бежанците посредством избрани от тях представители. Средствата от заема се отпускат от главната дирекция, която разполага с контролна и инспекционна служба, следяща точното им получаване и разпределение от местните комисии. Бежанците стават собственици на раздадената им земя след като в срок от 20 години я изплатят.

Средният размер обработваема площ за едно семейство е определен на 40 дка. Законът фиксира цените на земята, къщите, стопанските постройки и инвентара. Срокът за изплащане на къщите също е 20 г., докато за работния материал и добитък е пет години, а за семената е една година²³⁷. Още преди окончателното приемане на закона Министерският съвет назначава за главен директор по настаняване на бежанците инж. Стоимен Сарафов, доскорошен директор на Българските държавни железници. Той получава широки права при определянето на своите помощници и сътрудници.

Освен предприемането на законодателни стъпки по осъществяване на плана за настаняване на бежанците, в този период Народното събрание гласува решения, произтичащи от някои препоръки на Финансовия комитет, отправени в хода на преговорите за сключването на Бежанския заем и целящи поставянето на националната валута на здрава и стабилна основа. През декември 1926 г. е приет новият статут на БНБ, който трябва да подготви преустройството на банката в емисионна, определени са и годишните вноски на държавата по покриване на дълга си към БНБ, възлизащи на 150 млн. лв.²³⁸ Всички тези решения се разглеждат от управляващите среди в София само като начало на по-нататъшното сътрудничество на България с Обществото на народите в областта на финансовата стабилизация на страната.

Зимата на 1926–1927 г. е използвана за доуточняването на някои технически подробности по разработения план, които се отнасят до попълване на документацията във връзка с материалното положение на отделните бежански семейства, определяне формата и размера на необходимата им помощ и проектиране на новите квартали и села, в които ще се изграждат жилищата на бежанците. По разчети на Дирекцията за настаняване на бежанците от оземляване се нуждаят към 32 000 семейства, което прави около 180 000 души, а общо от

²³⁷ Държавен вестник, XLVIII, № 213, 18 декември 1926 г.

²³⁸ Пак там, № 211, 15 декември 1926 г.

средствата на заема, ще се ползват над 200 000 бежанци²³⁹. И в този момент сериозен въпрос за селскостопанското настаняване остава осигуряването на необходимия поземлен фонд. От предвидените 2 700 000 дка към края на 1926 г. фондът разполага едва с 715 000 дка, за една част от останалите все още има спорове между държавата, общините и частни лица за собствеността, а друга част първа предстои да бъде пригодена за обработване след пресушаване на блатата и разораване на целините²⁴⁰. Отчита се, че сравнително малкото количество свободни и подходящи площи, с които разполага в момента държавата, ще забави процеса на оземляване на бежанците.

Същинската работа по осъществяване на плана започва през пролетта на 1927 г. Наред с текущите дейности за осигуряването на семена и добитък се преминава към разпределението на работен инвентар²⁴¹. Предвидени са да бъдат закупени със средствата на заема и раздадени на бежанските семейства 25 000 плуга и 8000 брани. С производството на товарните коли са ангажирани дребните градски и селски занаятчии, като поръчките по възможност се дават на бежанци. Естествено основните усилия са насочени към предприемане на по-крупните мероприятия, свързани със създаването на нови обработваеми площи, с построяването на жилища и инфраструктура в определените за заселване на бежанските семейства райони.

Във връзка с дейността по пресушаването на блатата в България пристига Виторио Форнари, член на Висшия съвет по обществените работи в Италия, който се запознава с готовността и извършената организация от специализираните български служби и със специфичните условия на определените за отводняване местности²⁴². Основно това са блатистите райони на Бургаски окръг, предимно земите по крайбрежната ивица до Несебър, а за вътрешността – около Стралджа и Карнобат. Освен тях се предвижда да бъдат превърнати в култивирани териториите по р. Дунав, най-вече по линията Карабоаз–Никопол–Свищов. В тази връзка започва и строителството на дигата при Гиген, която да ограничи разливанията на реката и предизвикването на заблатявания. Италианският експерт изработва доклад, като препоръчва да се въведат някои промени в плана, които да осигурят по-ефективна дейност и по-добри крайни резултати. Той оценява предвидените в заема суми за пресушаване на блатата за недостатъчни. Това, заедно с липсата на необходимата техника и инженерен опит, са главните причини изпълнението на тази част от програмата по осигуряване на поземления фонд за бежанците да се забави, а впоследствие да среща и сериозни трудности.

Освен отвоюването на нови обработваеми земи пресушаването на блатата има и друго важно предназначение. Повечето от тези райони, в които са настанени голям брой бежански семейства, са изключително нездравословни и с постоянно върлуваща малария. Болестите и високата смъртност карат бежанците

²³⁹ Journal officiel se la SDN, VIII année, 1927, p. 385.

²⁴⁰ Ibid, p. 190.

²⁴¹ Димитров, Г. В. Настаняване и оземляване..., с. 160.

²⁴² Journal officiel de la SDN, VIII année, 1927, p. 929.

да отказват да бъдат заселвани в маларийните области. Както обръща внимание в докладите си до ОН комисарят Р. Шарон, ако не се вземат бързи и решителни мерки срещу маларията, се рискува целият план за настаняване тотално да се дискредитира пред бежанците и пред българското общество²⁴³. По този повод на 4 април в България пристига проф. Швеленгръobel, член на Комисията за борба с маларията към ОН, който в продължение на две седмици обикаля Бургаски и Петрички окръг и набелязва конкретни начини за ограничаване на болестта. Естествено радикалното разрешаване на проблема е пресушаване на блатата и унищожаване на комарите, но тъй като това изисква много средства и време, за начало се препоръчва осигуряване с необходимите количества хинин, подобряване на хигиенните условия на живот на бежанците и по-качествена храна, за засилване съпротивителните сили на организма. За закупуването на нужните медикаменти през пролетта на 1927 г. от средствата на заема са използвани около 13 млн. лв. или 19 400 лири стерлинги²⁴⁴.

Една от най-важните дейности, залегнали в плана за настаняване, представлява построяването на жилища за бежанските семейства. Проектирането на къщите се определя от принципите за евтино и бързо строителство, като се поставя изискването те да задоволяват основните жилищни потребности на бежанците. Сградите се състоят от предверие и две стаи, изграждат се на каменна основа, с тухлени стени и керемиден покрив. При такава конфигурация средната стойност на едно жилище възлиза на около 68 000 лв., което прави приблизително 100 лири стерлинги и представлява икономична и изгодна цена. Първоначалните предвиждания са да се построят към 16 000 къщи, от които повече от 9500 в Бургаски окръг²⁴⁵. Но изпълнението и на тази част от плана среща редица технически трудности и броят на готовите жилища нараства с бавни темпове, най-вече поради липсата на достатъчен и качествен строителен материал.

През пролетта и лятото на 1927 г. се поставя начало на изграждането на железопътната линия Раковски–Мастанли, която има за цел да подобри комуникациите на териториите, където се предвижда да бъдат настанени голям брой бежански семейства и по този начин тези земи да бъдат стопански приобщени към останалите райони на страната²⁴⁶. В отговор на направените по-рано протести от представителите на Югославия, Румъния и Гърция, че железницата ще има предимно военно предназначение, на 27 февруари Военно-контролната комисия в България изказва официално мнение, че линията отговаря на нуждите на търговския трафик в България, и естествено като всяка железница може да бъде използвана за превоз на войски и въоръжение, но иначе в нейното екипиране няма нищо специално военно. Становището на междусъюзническият орган дава окончателно потвърждение за строежа ѝ²⁴⁷.

²⁴³ Ibid, p. 930.

²⁴⁴ Ibid, p. 931.

²⁴⁵ Ibid, p. 928.

²⁴⁶ Димитров, Г. В. Настаняване и оземляване..., с. 184.

²⁴⁷ Journal officiel de la SDN, VIII année, 1927, p. 938.

В започналите мащабни работи по подготвянето на нови земи за обработка, по отводняването на територии, по строителството на сгради и железопътни линии, са привлечени предимно бежанци, с което Дирекцията по настаняването и Комисарството на ОН се надяват да решат и друг важен проблем – намаляване на високата безработица сред бежанските домакинства.

Сериозни трудности възникват при изпълнението на някои задачи от Плана за настаняване на бежанците. По-бавно се осъществява строежът на жилища, на пътища и на предвидените железници. Наред с характерните за страната проблеми, свързани с недостатъчните количества строителен материал (дори се налага да се внася от Румъния) и техника, през 1928 г. се прибавят и нуждите по възстановяване на щетите от тежкото земетресение през април, засегнало предимно южните райони на страната²⁴⁸. Още повече че до получаване на суми от новия Стабилизационен заем, Р. Шарон отпуска временно на държавата средства от Бежанския заем за оказване на спешна помощ на пострадалите от земетресението²⁴⁹.

В общи линии до средата на 1931 г. почти напълно приключва делото по настаняването на бежанците, като остават само някои довършителни работи. Съветът на световната организация със задоволство отбелязва, че вследствие на компетентната дейност и добрата съгласуваност между специализираните български органи и най-вече Главната дирекция по настаняване на бежанците, ръководена от инж. Ст. Сарафов и Комисарството на ОН, е станало възможно успешното осъществяване на протокола, подписан през 1926 г. в Женева²⁵⁰.

Към този период 30 102 бежански семейства са получили собствена земя в размер на 1 090 323 декара²⁵¹. Раздадени са и 24 359 глави работен добитък, 10 555 каруци, 10 042 плуга и 3605 брани²⁵². Над 220 домакинства, изявили желание да се занимават с риболов по Черно море и р. Дунав, са снабдени с материали и пособия, а организираниите 3 рибарски кооператива получават три моторни яхти²⁵³. Завършени са работите по пресушаването на блатата в Бургаски окръг, а още през 1930 г. е изградена дигата при Гиген, с което е отводнена Карабоазката низина и земята е пригодена за земеделска дейност.

И в областта на строителството приключва осъществяването на плана, като към края на 1931 г. общият брой на изградените къщи е 10 262, разположени в 13 окръга в страната²⁵⁴. Водоснабдени са 127 села, в които живеят 10 570 бежански семейства²⁵⁵. Открита е железницата Раковски–Мастанли, и макар средствата, определени от Бежанския заем от 300 млн. лв. да са изразходвани преди

²⁴⁸ Според доклада на правителствената анкетна комисия щетите от земетресението възлизат на над 7 млрд. лв.: БИА, ф. 361, а.е. 823, л. 543.

²⁴⁹ За финансовата помощ във връзка със земетресението са използвани лихвите от депозитите на Бежанския заем в Лондон и Ню Йорк, чиято стойност към 31 март 1928 г. възлиза на 45 млн. лв.: *Journal officiel de la SDN*, IX année, 1928, p. 1055–1056.

²⁵⁰ *Journal officiel de la SDN*, XII année, 1931, p. 2404.

²⁵¹ Селскостопанското настаняване на бежанците в България 1927–1932. С., 1932, с. 104.

²⁵² Пак там, с. 144.

²⁵³ *Journal officiel de la SDN*, XII année, 1931, p. 491.

²⁵⁴ Селскостопанското настаняване..., с. 162.

²⁵⁵ *Journal officiel de la SDN*, XII année, 1931, p. 2415.

окончателното ѝ построяване, останалите над 104 млн. лв. са отпуснати предимно от държавния бюджет²⁵⁶. Построени са и основните пътни връзки в районите, където са настанени бежанците.

В годините от 1926 до 1931 българската държава успява да разреши един тежък социален, икономически и политически проблем, предизвикан от огромния приток на бежанци, намерили убежище в страната след катастрофалните за България войни от 1912 до 1918 г. Промените в правителствения екип в София и на неговия политически курс, както и утвърждаващият се по-благоприятен климат в международните отношения, правят възможно оказване на помощ от страна на Обществото на народите при настаняването и оземляването на бежанските семейства. На първо място, тя се изразява в емитирането на специален за целта заем, гарантиран от световната организация. В сътрудничество между българските представители и органите на ОН е изработен подробен план за осъществяване на подготвителните и същинските работи по разрешаването на бежанския проблем. Наред с осигуряването на необходимите финансови средства и ръководенето на дейността по оземляването посредством назначения в България комисар, организацията оказва съдействие чрез експерти от специализираните си секции и при решаването на редица въпроси като пресушаването на блатата, изграждането на инфраструктура в районите, определени за бежанците, и борбата срещу маларията и епидемиите. Стопански са настанени и устроени не само над 200 000 българи от Македония, Тракия и Добруджа, но са увеличени обработваемите площи, с което цялостно се повдига икономическият потенциал на страната. Положителен ефект за развитието на България има фактът, че оземляването на бежанците става преди силно да се проявят тежките последици на започналата в началото на 30-те години световна икономическа криза. Това допринася в немалка степен, въпреки големите бюджетни и финансови трудности, българското общество да понесе ударите на изключително неблагоприятната стопанска конюнктура без да се стигне до социален взрив.

С Бежанския заем, който макар да не е предназначен за стабилизация, в БНБ влизат значително количество чужди девизи и това подпомага започналите процес по финансовото укрепване на България. Разбира се, наред с положителните страни за решаването на бежанския проблем и за икономическия подем на страната, заемът под гаранцията на ОН натоварва и без друго сериозно обременения с външни плащания държавен бюджет. От 1927 г. към разходната му част се прибавят нови 135,6 млн. лв. анюитети по погашението и лихвите. По-сериозни са поетите вследствие на заема ангажменти за уреждане на довоенните задължения, както и някои спорни финансови въпроси. Надеждите на българското правителство са, че сътрудничеството с Обществото на народите по финансово-икономическите проблеми ще продължи и в бъдеще и ще се постигнат добри резултати в стабилизирането на лева и при отмяната на репарациите.

²⁵⁶ ЦДА, ф. 159к, оп. 2, а.е. 198, л. 3.

Таблица 5.3.

**Разпределение по предназначение на получените суми по
7-процентния Бежански заем от 1926 г.**

Разпределение	Лева
За измерване, парцелиране, изораване и изкореняване на горски пространства	77 914 858
За постройка жилища на бежанците	657 852 477
За земеделски инвентар и риболовни принадлежности	23 579 979
За семена, добитък и коли	315 154 831
За хигиена (борба с маларията и сифилиса)	18 220 905
Водоснабдяване	35 659 310
За изсушаване блатата Месембрия, Мандрица, Якезлий, Стралджа и Карабоаз	117 995 785
За поправка и постройка на пътища	13 921 994
За жп линията Раковски–Хасково–Мастанли	300 000 000
За общи разходи	52 694 750
Всичко изразходвано	1 612 994 889
Остатък от заема по блокирана сметка в БНБ	20 471 847
<i>Всичко</i>	<i>1 633 466 736</i>

Източник: Стоянов, Н. Репарации..., с. 147.

**Двустранните българо-гръцки финансови задължения
по Конвенцията за размяна на населението**

За общото разрешаване на въпроса с българските бежанци наред с изпълнението на плана, разработен с Бежанския заем, важно значение има и през този период дейността на един друг орган, контролиран от Обществото на народите, а именно Смесената българо-гръцка комисия за доброволна размяна на населението. Проблемът се оценява като изключително значим не само защото се отнася до уреждане положението на хиляди бежанци, но и като определящ за нормализиране на отношенията между България и Гърция и за намаляване на напрежението в района. Подобни констатации се съдържат в доклада на Х. Ръмболд, изготвен във връзка с петричкия инцидент и представен през декември 1925 г. пред Съвета на ОН²⁵⁷. Някои от взетите решения предвиждат да се удължи срокът за българските бежанци за подаване на декларации за емиграция до края на 1926 г. и да се ускори работата на Смесената комисия по ликвидиране на имотите на изселниците, като се уточни справедливо обезщетение за тях.

След като приключва дейността по тълкуването на Конвенцията от 1919 г. за взаимна размяна на малцинствата между България и Гърция и подготвя законодателните и политическите условия за нейното прилагане, комисията практически преминава към осъществяването на икономическата страна на проблема

²⁵⁷ PRO FO 371/11221 p. 2–4.

едва през 1926 г., тъй като дотогава броят на разгледаните от нея дела е незначителен. За тази цел членовете ѝ и особено неутралният представител М. де Рувър изработват система за оценяване на имотите, в която са включени голям брой критерии, отчитащи категорията на обработваемата земя, характера на насажденията, направените подобрения, общото стопанско положение на района, състоянието и възрастта на сградите, пазарната им цена и други фактори. Точното определяне стойността на имотите се извършва от независими експерти – агрономи и архитекти²⁵⁸. За обработването на делата и набирането на необходимата информация, през 1926 г. са сформирани три центъра: в София, в Солун и в Гюмюрджина, а за изготвянето на оценките са изградени единадесет подкомисии, четири – действащи на територията на България и седем – на територията на Гърция. През 1928 г. с намаляване на работата техният брой е сведен на три, а на следващата година – на две²⁵⁹.

Дейността на подкомисиите се сблъсква с някои особености и различия при определянето стойността на имотите на българските и на гръцките емигранти. Земите на българите до 1913 г., съставлявали част от Османската империя, не са включени и описани в държавни регистри, така че определянето на собствеността и размера им става основно чрез клетвени декларации и показанията на трима свидетели. Това води до чести оспорвания и отказ от страна на гръцките представители да подпишат протоколите, което забавя работата на подкомисиите²⁶⁰. Гръцките имоти в България се оценяват по данъчните регистри, но тъй като навремето, за да се плащат по-малки суми на фиска, те са поставени в по-ниски категории – основно втора и трета, сега това положение определя и по-ниските им цени²⁶¹. Гръцката страна, чийто очаквания са да бъде получена сума по-висока от тази за имотите на българите, сериозно се противопоставя на дейността на Смесената комисия, като по нейно настояване при посещението на Генералния секретар на ОН Е. Дръмонд в Атина, през април 1926 г., е заменен един от неутралните членове, белгиецът М. де Рувър, с полк. Джеймс де Рение от Швейцария²⁶². Тази промяна в екипа обаче не води до изменение на барема (системата за оценяване), който е изграден на принципни и справедливи основи. По този начин за разгледаните до март 1928 г. 9938 дела на български бежанци сумата за обезщетение възлиза на 9 973 996 щатски долара, което прави средно на дело по 1003 щатски долара, докато за 5395 дела на гръцки емигранти е определена обща стойност от 4 070 519 щатски долара или средно по 754 щатски долара на дело. Така се получава средна разлика от 249 щатски долара на дело в полза на българите²⁶³.

Обструкциите на гръцката страна в работата на Смесената комисия не престават, продължават и обвиненията срещу назначените представители на ОН. Недоволството на гръцкото правителство се изразява и в честа смяна на не-

²⁵⁸ БИА, ф. 361, а.е. 824, л. 340.

²⁵⁹ *Димитров, Г. В.* Малцинствено-бежанският въпрос..., с. 219.

²⁶⁰ БИА, ф. 361, а.е. 824, л. 661.

²⁶¹ Пак там, л. 662.

²⁶² ЦДА, ф. 258к, оп. 1, а.е. 3166, л. 24.

²⁶³ БИА, ф. 361, а.е. 824, л. 254.

говите представители в комисията. Така за целия период на съществуването ѝ, от 1920 до 1931 г., се изреждат седем гръцки членове, докато България е представявана до юли 1925 от Владимир Робев, а след това докрая от Георги Джушев²⁶⁴.

Нарасналият брой на приключените дела налага да бъде уточнен планът, по който ще се осъществяват плащанията по обезщетенията за ликвидирани имоти. Съществуващата в момента схема, изработена през декември 1922 г., се изразява в оформянето на задълженията на държавите към емигрантите в 6% заеми. Скоро обаче възниква проблем. Тъй като отначало гръцкото, а после и българското правителство отказват да гарантират облигациите по заемите²⁶⁵. Председателят на Смесената комисия полк. А. Корф запознава през март 1927 г. Съвета на ОН с произтичащите финансови трудности и се обръща за съдействие към Финансовия комитет. Проблемът е разгледан през септември на 46-ата сесия на Съвета на организацията и е решено да се подпише Меморандум между България и Гърция, уреждащ взаимните плащания²⁶⁶.

Документът е сключен първоначално на 12 септември, но поради намесата на неутралните членове на комисията, преценяващи, че той не дава необходимите гаранции за изселниците, на 9 декември същата година отново в Женева е подписана Конвенция от българския и от гръцкия министър на финансите Моллов и Кафандарис²⁶⁷. В нея се предвижда в края на всяка бюджетна година Смесената комисия да определя общата сума по разгледаните дела и да уточнява разликата, изчислена по курса на щатския долар, която трябва да се заплати от държавата с по-голям дълг към емигрантите. Националната банка на държавата-длъжник трябва да внесе сумата, произтичаща от разликата в избрана от ОН неутрална банка на сметка на националната банка на държавата-кредитор. От своя страна, централните банки на България и Гърция са задължени да изплащат предадените на емигрантите облигации и лихвени купони за срок от 30 години при годишна лихва 6%. За арбитър по възникналите при изпълнението на Конвенцията спорове е определен Съветът на ОН и по специално Финансовият комитет. По-късно Генералният секретар на ОН Е. Дръмонд информира полк. Корф, че за мандатър по Спогодбата Моллов–Кафандарис е избрана Швейцарската национална банка²⁶⁸.

Когато става ясно, че вследствие на по-големия брой дела на българите от Македония и Западна Тракия и на цялостно по-високите оценки на имотите им, гръцката държава натрупва значителен дълг, в Атина започват все повече да се създават трудности за приемането и прилагането на Конвенцията. Докато документът е ратифициран от Народното събрание в София още на 3 април 1928 г., то одобряването му от гръцкия парламент се бави. По този повод бъл-

²⁶⁴ *Commission mixte d'émigration greco-bulgare...*, p. 10.

²⁶⁵ Димитров, Г. В. Малцинствено-бежанският въпрос..., с. 262.

²⁶⁶ БИА, ф. 361, а.е. 824, л. 348.

²⁶⁷ Пак там, л. 349.; Димитров, Г. В. Спогодбата „Моллов–Кафандарис“ в българо-гръцките отношения (1927–1931). В сб. Първи международен конгрес по българистика. С., 1981, Доклади: Българската държава през вековете, с. 267–273.

²⁶⁸ БИА, ф. 361, а.е. 824, л. 279.

гарският представител в Смесената комисия Г. Джуджев предупреждава с писмо от 5 септември 1928 г. финансовия министър Вл. Моллов, намиращ се по това време в Женева за Общото събрание на световната организация, че гърците имат сериозни намерения да не изпълняват Спогодбата, като в тази насока действат и в ОН, заявявайки че искат компенсации²⁶⁹.

Възниква голяма опасност Атина да не заплати полагащото се обезщетение на напусналите страната българи. Г. Джуджев препоръчва за Женева да замине и външният министър Ат. Буров, за да предотврати гръцките замисли. Вл. Моллов има среща с Е. Дръмонд и с Дж. де Рение, на която е потвърдено общото становище, че Гърция трябва час по-скоро да ратифицира Спогодбата. От своя страна България приема да започне преговори по спорните въпроси при прилагането на Конвенцията²⁷⁰. Така, едва след намесата на органите на Обществото на народите и неутралните членове в Смесената комисия, гръцкият парламент приема Спогодбата на 9 декември 1928 г., точно една година след подписването ѝ.

Окончателният брой на декларациите за изселване, подадени до изтичането на последния разрешен срок, възлизат на 41 085, като от тях на гърци са 15 487, а на българите – 25 598, разделени на 15 091 от Македония и 10 507 от Западна Тракия²⁷¹. По обща оценка на експертите те включват над 90 000 българи и към 46 000 гърци. За периода от 1927 до 1929 г. Смесената комисия разглежда най-голямо количество дела и завършва с оценката и ликвидацията на близо 70% от всичките емигрантски имоти. В резултат се очертава значителна разлика в сумите, които двете държави дължат на бившите си поданици. Дългът на България е приблизително 5 900 000 долара, а на Гърция 17 500 000 долара, което означава, че втората трябва да заплати крупната сума от 11,5 млн. долара, с тенденция до края тази разлика още повече да се увеличи²⁷². На тези цифри в Атина остро се противопоставят, като издигат различни искания и претенции при определянето на глобалната разлика. В това отношение особено категоричен е отказът да бъдат разгледани декларациите на български емигранти, подадени пред Смесената комисия след изтичането и на тримесечното удължаване на крайния срок през пролетта на 1927 г.

Очакванията на част от бежанците да получат възможност да се завърнат в родните си домове в Македония и Западна Тракия, както и пропагандата на македонските братства, а също и на комунистическата партия, да не се обръщат към Смесената комисия, е причина да не се подадат навреме декларациите за емиграция²⁷³. Когато обаче става ясно, че Гърция няма да допусне завръщането на бежанците и че системата за ликвидиране на имотите чрез Смесената комисия е сравнително справедлива, нараства броят на желаещите да се възползват от Конвенцията за доброволна размяна на малцинствата. Така през 1927 и 1928 г. от българска страна продължават да се отправят декларации за емигра-

²⁶⁹ Пак там, л. 258.

²⁷⁰ Пак там, л. 293–294.

²⁷¹ Пак там, л. 242.

²⁷² Пак там, л. 472.

²⁷³ *Димитров, Г. В.* Малцинствено-бежанския въпрос..., с. 235.

ция, които достигат над 6000. Вярно е, че както твърди Г. Джуджев, около една четвърт от тях са от хора, които в една или друга степен са се ползвали от разпоредбите на Конвенцията, но останалата част е от нови групи бежанци.

Българският представител предлага въпросът да бъде отнесен за разрешение пред Съвета на ОН с надеждата, че както през 1925 г. световната организация е проявила разбиране към съдбата на българските бежанци и е удължила срока за подаване на документи, така и сега в интерес на мира на Балканите ще се направи компромис и за новите над 6000 декларации²⁷⁴. Но по този въпрос Съветът на ОН остава на позицията си, възприета още на 11 март 1927 г., против по-нататъшното продължаване на срока. В крайна сметка предложението на О. Чембърлейн е декларациите да бъдат включени в списъка на проблемите, подлежащи на директни преговори между двете държави. Нежеланието на органите на Обществото на народите да окажат натиск над гръцкото правителство да приеме новите емигрантски дела при изразената неотстъпчивост на Атина означава на практика да се блокира тяхното разглеждане. На 18 юни 1930 г., в личен разговор с българския пълномощен министър в Атина Г. Кьосеиванов, гръцкият министър-председател Е. Венизелос заявява, че Гърция не е склонна да приеме новите декларации и ако България иска да установи добри отношения с южната си съседка, трябва да направи някакви жертви²⁷⁵. Но освен този проблем, се очертават и няколко спорни финансови въпроси между двете страни.

Първият, е свързан с котировката на облигациите на българските бежанци на фондовия пазар. Като всички ценни книжа и те се търгуват свободно на борсата и поради голямото им предлагане през 1929 г. цената им пада на 30–40% под номиналната им стойност. Бежанците, които продават облигациите си макар и на по-ниска цена всъщност предпочитат да получат парите веднага, макар и по-малко, отколкото да чакат 30-годишното погашение на облигациите и лихвените купони. Българската държава пък изкупува на вторичния пазар част от облигациите и така печели от разликата между пазарната и номиналната им стойност. По тази причина на 24 май гръцкият финансов министър настоява пред Смесената комисия Гръцката национална банка да внася сумите по дълга на стойност равна на пазарната цена на титрите²⁷⁶. А. Корф се обръща за становище по спора към Финансовия комитет на ОН. През юли 1929 г. председателят на Комитета Ото Нимайер в писмено изложение заявява, че с вторичното изкупуване на облигации българската държава не нарушава Спогодбата Моллов–Кафандарис. Обявено е, че гръцките претенции да изплащат по пазарния курс ценните книжа са несъстоятелни. Все пак О. Нимайер препоръчва българската държава да се постарее да подобри котировката на титрите, от което ще спечелят най-вече самите бежанци²⁷⁷.

Друг въпрос, по който възникват разногласия, е свързан с гръцкото искане към обезщетението на гръцките емигранти от България да се включват пен-

²⁷⁴ БИА, ф. 361, а.е. 824, л. 669–673.

²⁷⁵ ЦДА, ф. 176к, оп. 6, а.е. 42, с. 154–155.

²⁷⁶ БИА, ф. 361, а.е. 824, л. 482–483.

²⁷⁷ Пак там, л. 499–502.

сиите, за тези, които имат право на такива. Българската теза се основава на законово положение, че пенсии могат да получават само български граждани, а емигрантите са станали граждани на друга държава. Тези, които са напуснали самоволно страната, в това число и голям брой дезертьори от българската армия през Балканските и Първата световна война, също нямат право на пенсии²⁷⁸. В началото на 1929 г. и по този проблем е поискано мнението на Финансовия комитет. О. Нимайер, както и Шаландар, са единодушни, че независимо от законовите разпоредби за гражданството, при положение че през годините на трудовия си стаж днешните емигранти са правили съответните отчисления към пенсионните фондове, справедливостта изисква те да бъдат обезщетени с някаква сума²⁷⁹. Въпреки големите технически трудности, които трябва да се разрешат при определянето размера на такъв вид обезщетение, в крайна сметка българската държава приема да обсъди и уточни сумата в Смесената комисия.

Като най-труден за разрешаване се очертава проблемът с ликвидацията на черковните, манастирските, училищните и общинските имоти на българските и гръцките изселници. В документите тези имоти са обединени под общия термин „комюните“ (*communauté*). Още през 1921 г. гръцката страна сериозно поставя въпроса, първоначално пред Смесената комисия, а впоследствие, когато след 1927 г. се очертава сериозен дълг на Гърция към българските изселници се активизират постъпките и пред Съвета на ОН²⁸⁰. Надеждите на Атина са, че „комюнететата“ на гръцката етническа общност в България, преди тяхното разтуряне през 1906 г., са значително по-големи от тези на българите в Гърция. С това се цели сериозно да се намали пасива на гръцката държава в общия платежен баланс по Спогодбата Моллов–Кафандарис. Съществена трудност представлява фактът, че в Конвенцията за доброволна размяна на малцинствата от 1919 г. никъде не е уточнено как да се определи обезщетение за общите владения и за културно-историческите ценности, принадлежащи на дадено малцинство. Поради тази причина дълго време Смесената комисия отказва да се произнесе по въпроса със становище, опасявайки се да не бъде категорично отхвърлено от двете страни²⁸¹. По нейно предложение със съгласието и на двете правителства на 19 декември 1929 г. е поискано от Съвета на ОН тълкуването на Конвенцията по отношение на „комюнететата“ да се отнесе към Международния съд в Хага²⁸². Разглеждането на делото започва на 19 юни 1930 и продължава до 1 юли на същата година.

Българската теза е да се сведе термина „комюните“, оповестен в чл. 12 на Конвенцията, само за общински малцинствени имоти, преустановили съществуването си вследствие на изселването на жителите на общината, и то ако това стане с всички или почти всички нейни членове. Заличаването на религиозната община да бъде поискано само от членовете ѝ, упражнили правото си на изсел-

²⁷⁸ Пак там, л. 585.

²⁷⁹ Пак там, л. 315.

²⁸⁰ Попов, К. Конвенцията за взаимно изселване между България и Гърция и спорът ни с гърците за черкви, училища и манастири. С., 1935 г., с. 19–20.

²⁸¹ БИА, ф. 361, а.е. 824, л. 604.

²⁸² Пак там, л. 629.

ване съгласно Конвенцията. По този начин се цели да бъдат изключени от термина „комюните“ заличените през 1906 г. гръцки религиозни общини и проблемът да се отнесе единствено до религиозните общини в новите земи²⁸³. Гръцкото становище напротив се опитва да придаде по-общо звучене на понятието, като настоява да се приеме за заличена една община независимо от броя на изселените ѝ членове. Гръцките усилия са насочени да се признаят за подлежащи на ликвидация и заличените през 1906 г. общини, макар те да не са прекратили съществуването си поради изселване²⁸⁴.

На 31 юли 1930 г. Международният съд в Хага излиза със съвещателно мнение по въпроса. Възприета е идеята, че за приложението на Конвенцията от 1919 г. съществуването на една малцинствена община е фактически, а не юридически въпрос. Ето защо Смесената комисия е длъжна да провери във всеки един случай, дали преди изселването действително е съществувала малцинствена община. Констатацията за наличието на такава община трябва да стане на базата на трите съставни елементи: население, организация, движими и недвижими имоти. За да се пристъпи към ликвидация на имотите на общината е необходимо нейното заличаване да е причинено от изселването на всички или повечето нейни членове, така че това изселване да постави общината в невъзможност да изпълнява своите мисия и цел²⁸⁵. В това отношение в мнението на Международния съд се отразява българското становище за тълкуването на Конвенцията, факт, който предизвиква голямо негодувание сред гръцката преса, където се публикуват множество материали, посветени на „унищожаването на гръцкото религиозно и езиково малцинство в България“²⁸⁶.

Ако реши да се съобрази с това мнение, Смесената комисия трябва да разгледа всеки случай на малцинствена община поотделно, което заплашва да удължи неизвестно докога нейната работа. Нещо абсолютно нежелателно както за Атина, така и за София, които изплащат разносните и възнагражденията на членовете на Комисията и на всичките ѝ спомагателни органи. С оглед приключване на тяхната дейност докъм средата на 1931 г., с писмо от 24 октомври 1930 г., Дж. де Рение предлага на българския делегат в Комисията ликвидацията на общинските имоти да се извърши на базата на една обща оценка, изготвена от неутралните членове, с участието на представители на двете правителства, която да се прибави към окончателния баланс на сметките²⁸⁷.

В началото на следващия месец Г. Джуджев се обръща до българското външно министерство в подкрепа на направеното предложение, като заявява, че това е най-добрият вариант да се определи бързо една окончателна разлика в полза на България и така гръцкото правителство да започне веднага да изплаща дълга си²⁸⁸. В противен случай, ако се предприеме детайлно прилагане на иначе изгодното за България решение от Хага, би означавало и в близките 2–3 години

²⁸³ Попов, К. Конвенцията..., с. 39.

²⁸⁴ Пак там, с. 40.

²⁸⁵ БИА, ф. 361, а.е. 824, л. 712–716.

²⁸⁶ Попов, К. Конвенцията..., с. 44.

²⁸⁷ БИА, ф. 361, а.е. 824, л. 747.

²⁸⁸ Пак там, л. 752.

Смесената комисия да не приключи своята работа, което представлява значителна тежест за държавния бюджет. Идеята е по пътя на взаимни компромиси, с посредничеството на представителите на ОН, да се стигне до бързо и приемливо за двете страни уреждане на спора за „комюнитетата“. На 24 ноември Ат. Буров одобрява предложението, но при условие да не се изискват от българската държава големи жертви²⁸⁹. След като и гръцкото правителство е съгласно да се определи на една глобална сума за обезщетение на общинските имоти, се пристъпва към осъществяването на проекта.

Да проучи всички черковни, училищни и манастирски дела на двете страни и да направи изчисление за евентуалната разлика е натоварен от неутралните членове секретарят на Смесената комисия Линдзей, който започва работа по въпроса още през ноември 1930 г.²⁹⁰ Все повече се налага мнението в Смесената комисия да се вземе едно по-скоро политическо решение, което да удовлетвори и гръцките претенции. С цел да се направи българската страна по-отстъпчива ѝ е заявено, че разликата в полза на гръцките общини едва ли ще надхвърли 100 млн. лв.²⁹¹ Предложената методика остава съмнение за твърде произволно и необосновано определяне на обезщетението, но при положение че съществува опасност да се блокира приключването на дейността на Смесената комисия, тя в крайна сметка е приета с гласовете на двамата неутрални членове, докато българският и гръцкият представител се въздържат²⁹².

Следвайки възприетия принцип за глобално уреждане на финансовия спор за малцинствените общини, на последното си заседание от 19 август 1931 г. Смесената комисия фиксира стойностите на обезщетенията. Българските „комюнитета“, останали в Македония и Тракия, са оценени на около 100 млн. лв., докато гръцките в България възлизат на сумата от 250 млн. лв, което оформя разлика в полза на Гърция от близо 150 млн. лв. или 1 млн. долара, които България трябва да издължи на гръцката страна²⁹³.

Още през пролетта и лятото на 1931 г., в изпълнение на поетите договорености между двете правителства, неутралните членове и Финансовия комитет на ОН, е уточнен окончателният баланс в плащанията на държавите към емигрантите, като работата на Смесената комисия трябва да приключи до есента на същата година и тя да се отчете пред Съвета на организацията. Общата стойност на ликвидирани имоти на българските бежанци възлиза на 21 197 287 долара, а собствеността на гърците, напуснали България, на 10 150 293 долара. От останалите неизплатени облигации и след изваждането на сумата за общинските земи се получава глобална разлика от 7 165 252 долара, която гръцкото правителство трябва да изплати на българската държава²⁹⁴. С това решение, прието също на заседанието от 19 август 1931 г., практически завършва дейността си Смесената българо-гръцка комисия за доброволна размяна на малцинствата.

²⁸⁹ Пак там, л. 755.

²⁹⁰ Пак там, л. 760.

²⁹¹ Пак там, л. 761.

²⁹² Попов, К. Конвенцията..., с. 45.

²⁹³ Пак там, с. 46.

²⁹⁴ Димитров, Г. В. Малцинствено-бежанският въпрос..., с. 283.

През септември пред Финансовия комитет и пред Съвета на Обществото на народите е представен цялостният доклад за изпълнението на Конвенцията от 1919 г. и искане за разпускането на Комисията. На заседанието на Съвета са отбелязани положителните резултати, постигнати за единадесетте години на съществуването ѝ. По-нататъшният контрол по изплащането на облигациите се поема от Финансовия комитет²⁹⁵. В началото на следващата година са закрити и последните служби към Смесената комисия.

Основните въпроси, които разрешава Смесената гръцко-българска комисия са свързани с икономическите и финансовите параметри на размяната на малцинствата и определяне системата за разплащане между двете държави. Разглеждането на голям брой дела и обезщетяването на бежанците за изоставените от тях по принуда имоти дава добри възможности те да укрепят материалното си положение и стабилно да се установят в новата си родина. Безспорно е, че с прилагането на Конвенцията за размяна на малцинствата се затварят всички пътища за завръщането на българските бежанци в Егейска Македония и Западна Тракия. Но процесът на обезбългаряване на тези райони не се дължи на Смесената комисия, а на отказа на гръцките власти да признаят и гарантират правата на българското малцинство. При така създалата се ситуация по-разумно се оказва да се премине към ликвидация на собствеността, отколкото да се хранят празни надежди за евентуално завръщане по родните домове. И в това отношение трябва да се оцени работата на Комисията като положителна и стремяща се да постигне все пак някаква справедливост за изгонените българи.

Използвайки въпроса за бежанците, Обществото на народите се стреми да посредничи на една по-широка основа за разрешаването на спорните политически, финансови и търговски проблеми между Атина и София с цел умиротворяване на района и укрепване на наложеното след Първата световна война териториално статукво. Но всички тези усилия се сблъскват с честите обструкции на гръцката страна, която още преди окончателния край на работата на Смесената комисия дава ясни сигнали, че няма намерението да изпълнява стриктно задълженията си към българските бежанци.

Финансовото положение на България и необходимостта от сключване на Стабилизационен заем

Наред с решаването на тежкия проблем с настаняването на българските бежанци, за новото правителство на Демократическия сговор с министър председател А. Ляпчев, като основна задача продължава да бъде възстановяването и развитието на българската икономика. Министрите са убедени, че от решаването на този важен въпрос зависи не само по-нататъшното стопанско развитие на страната, но и политическото ѝ умиротворяване и намаляването на острото социално напрежение. На проблема се отдава и голямо външнополитическо значение, защото единствено държава със стабилна икономика и финанси може да

²⁹⁵ Journal officiel de la SDN, XII année, 1931, p. 2252.

отстоява независимостта си и националния си суверенитет в обстановката на постоянна враждебност, проявявана от съседите ѝ, в каквата се намира България след Първата световна война. За да постигне успех в провеждането на своята външна политика, е необходимо страната да докаже стопанска жизнеспособност и спокойно вътрешно положение²⁹⁶.

Още при преговорите за сключването на Бежанския заем Финансовият комитет поставя на българското правителство няколко по-важни условия за укрепване на лева и държавните финанси. Първото е да се пристъпи към едно по-дългосрочно уреждане на отношенията на България с международните финансови среди. За тази цел от заема е заделена сума за изплащане на аванса от *Париба*, отпуснат през 1912 г. срещу държавни съкровищни бонове. А на 11 декември 1926 г. е подписано споразумение с портърорите на облигации от българските довоенни заеми за постепенно валоризиране на плащанията по лихвите. Другото условие е да се реформира БНБ в емисионна, като се освободи от нехарактерните за една централна банка операции.

В тежките изисквания на Финансовия комитет, кабинетът вижда единствения начин да възвърне достъпа на България до световните парични пазари, а БНБ да получи възможност за по-лесно кредитиране от другите централни банки в Европа. Освен това в София смятат да потърсят подкрепата на ОН за сключване на един по-голям заем за финансово възстановяване и икономическо развитие.

През декември 1926 г. е приет на второ четене законопроектът за новия статут на БНБ. В него са включени поправките, направени от Финансовия комитет. Целта е постепенно банката да прекрати функциите си, типични за една търговска банка – приемане на депозити и кредитиране на частни лица и сдружения в областта на търговията и промишлеността и даване на ипотечни кредити, а да съсредоточи дейността си единствено върху контрола на паричното обращение в страната, да следи за стабилността на лева чрез валутната си политика и да кредитира останалите държавни и частни банки в България. По този начин БНБ получава статут на емисионна банка, чийто капитал се използва само за регулиране на финансите и банковата система.

Новият статут на БНБ е крачка към финансовото модернизирание на страната, но поставя за разрешаване редица сериозни проблеми. От особено значение е да се увеличи златният и валутният резерв на БНБ и да се покрие големият дълг на държавата към банката. Освен това трябва да се укрепи финансовото положение на другите две големи банки – Българска земеделска банка (БЗБ) и Българска централна кооперативна банка (БЦКБ), и да се образуват нови, които да поемат част от извършваните досега от БНБ операции по кредитиране на стопанството и търговията. Но, за да се доведе докрай реформата са необходими средства, с които страната не разполага. Отпуснатият на БНБ през лятото на 1926 г. от *Банк ъф Ингленд* аванс от 400 000 лири стерлинги срещу Бежанския заем е за период от една година и по тази причина не може да реши проблемите.

²⁹⁶ Стенографски дневници на XXI ОНС, III р. с., 77 з., дата, с. 1384–1385.

Таблица 5.4.

**Предложение на Финансовия комитет за разпределение
на Стабилизационния заем**

Разпределение	Лири стерлинги
За БНБ	1 550 000
За БЗБ	500 000
За БЦКБ	150 000
За пътища и железници	1 250 000
За покриване бюджетни задължения	1 100 000
За възстановяване от земетресението	500 000
<i>Всичко</i>	<i>5 050 000</i>

Източник: Н. Стоянов, *Репарации...*, с. 150.

На 17 декември 1926 г. управителят на БНБ Ас. Иванов и назначеният наскоро комисар на ОН в България Р. Шарон се срещат в Лондон с О. Нимайер, Х. Стрейкоуч – представители на Финансовия комитет към ОН, С. Озборн и Х. Сипман от Банк ъф Ингланд. На срещата са изложени трудностите пред реорганизирането на БНБ, и се обсъжда въпросът за увеличаване на основния капитал на банката с 500 млн. лв. както и образуване на ипотечарна банка, с участието на чужд капитал. От името на българското правителство Ас. Иванов кани П. Барк да посети България и да състави доклад за състоянието на БНБ²⁹⁷. Предложението е прието и в края на декември П. Барк пристига в София.

На 13 януари 1927 г. П. Барк представя на правителството и на Р. Шарон първоначалния вариант на доклада си. В него се обрисова твърде мрачна картина за положението на БНБ и на държавните финанси. Трудностите пред българския износ, очертаващият се дефицит в бюджета, на стойност около 2 млрд. лв. и предстоящата, през март, поредна вноска по репарационните плащания напълно ще разстроят платежния баланс на страната²⁹⁸.

В писмо до председателя на финансово-икономическата секция А. Солтър, Р. Шарон оспорва направените в доклада изводи и ги оценява като преувеличени. Според него реалният дефицит няма да достигне и половината на предвидената от П. Барк сума. Той представя и сведение за сключена сделка на БЗБ с швейцарска фирма за изкупуване на голямо количество тютюн от реколтите 1923–1926 г. и за още 3 хил. т след 1927 г. Освен това Р. Шарон смята, че в подобно изложение, което ще получи широка гласност в България, не е уместно да се засяга въпросът за репарациите и да се предлага план за икономическо развитие на страната, теми които не са от компетенцията на ОН²⁹⁹. Изказаното от Р. Шарон мнение се приема от Финансовия комитет.

²⁹⁷ LNA, S 10/15832/21.

²⁹⁸ Ibid.

²⁹⁹ Ibid.

Важен етап от реформата представлява създаването на ипотечарна банка, която да поеме функциите на БНБ по отпускането на ипотечен кредит в страната³⁰⁰. На 19 февруари 1927 г. българското правителство приема предложението на лондонската банка *Лазард Брадърс* и нюйоркската *Блеър енд Ко* техни представители да проучат условията в България за организирането на институт за ипотечен заем. По този въпрос интерес проявяват и от банката *Хенри Шрьодер енд Ко*. През май те предлагат да се образува международна финансова група, която да осигури капитала за ипотечарна банка в България. Припомня се, че банката е участвала в успешната емисия на Бежанския заем и би трябвало да се ползва с предимство при финансовите контакти на българското правителство³⁰¹. Бежанският заем обаче не предвижда подобни ангажименти от страна на България и кабинетът оставя офертата без последствие.

Изборът на *Лазард Брадърс* и *Блеър енд Ко* е препоръчан от Финансовия комитет. Вероятно основанията са, че тези банки са специализирани и имат голям опит в операциите по осъществяване на средно- и дългосрочни кредити³⁰².

В началото на юни е изготвен проектозакон за образуването на Българска ипотечарна банка. Основният капитал се определя на 10 млн. швейцарски франка (равни на 10 млн. зл. лв.), от които 60% чуждестранно и 40% българско участие. Българският капитал се разпределя между държавата, БЗБ, БЦКБ и някои големи застрахователни компании. За управител и подуправител се назначават българи. Предвижда се банката да отпуска ипотечен кредит на общини и на средни и едри собственици на недвижимо имущество³⁰³.

Необходимостта от заеми с период на погасяване над 40 години, предназначени за развитието на промишлеността и за предприетите от общините благоустройствени работи, е много голяма. А нарастването на индустриалното и гражданско строителство в последните 3–4 години позволява да се развие в по-значителни размери използването на ипотечния кредит. Въпреки значението, което се отдава на Българска ипотечарна банка, срещу предложената първоначална схема се изказват сериозни възражения. В едно свое изложение директорът на Дирекцията на държавните и гарантираните от държавата дългове Н. Стоянов се обявява против засиленото участие на чуждия капитал в банката, което може да доведе до външен контрол над недвижимата собственост в страната. Той предлага или държавата сама да осигури основните средства, като използва някои фондове (например пенсионните), или ако в момента не е в състояние, то да си запази правото след определен период да изкупи останалите акции на банката³⁰⁴.

Част от направените бележки са взети под внимание и в окончателния вариант е предвидена клаузата, че 8 години след създаването на банката българската държава може да изкупи чуждестранния дял от основния капитал. С тези

³⁰⁰ Ляпчев, А. Програма за финансово заздравяване и стопанско замогване на страната. СпБИД, XXVI, 1927, № 6, с. 288.

³⁰¹ БИА, ф. 361, а.е. 823, л. 44, 46, 50, 54–56.

³⁰² Двете банки са световно известни в операциите на средносрочното и дългосрочното кредитиране: Rivoire, J. *Les banques dans le monde*. Paris, 1986, pp. 34–36.

³⁰³ БИА, ф. 361, а.е. 823, л. 94–105.

³⁰⁴ Пак там, л. 209–210, 294–296.

изменения, на 17 септември 1927 г. между Министерство на финансите и *Лазар Брадърс и Блеър енд Ко* е подписан договор за образуване на Българска ипотекарна банка. Три месеца по-късно Народното събрание го ратифицира и приема съответния закон³⁰⁵.

Макар контактите за организирането на ипотечен кредит в България да се водят с участието на международните органи на ОН, в тях проличават някои страни на съперничеството между финансовите среди във Франция и Великобритания. На 12 ноември от френската легация в България е изпратено писмо до финансовия министър Вл. Моллов, в което се пита дали проектозаконът за ипотекарна банка няма да промени условията за дейността на *Креди фонсие франко-бюлгер*, извършваща аналогични операции. Създадена през 1912 г. с френски и белгийски средства, поради малкия си капитал, банката осигурява твърде ограничено количество ипотечни кредити. Вл. Моллов уверява, че *Креди фонсие франко-бюлгер* ще се ползва с всички права, които има и Българска ипотекарна банка³⁰⁶.

По-нататъшното развитие на реформата на БНБ, обаче изисква още много средства, с които държавата не разполага. Тежкото ѝ финансово положение, дължащо се на бюджетния дефицит за 1926 и 1927 г., възлизащ на близо 1 млрд. лв., и на увеличените репарационни плащания, заплашва не само да провали реформата, но и да предизвика финансов крах в страната. При тези обстоятелства правителството заявява намерението си на септемврийската сесия на Съвета на ОН да потърси съдействието на световната организация за сключване на външен заем. Мнението и на Междусъюзническата комисия в София е, че без заем България ще бъде принудена да прекрати вноските по репарациите и да се обърне към Трансферния комитет в Париж, което ще означава да се въведе пълен международен контрол над българските финанси³⁰⁷. Наред с тези съображения се изказват и опасения, че ще има съпротива от страна на съседите на България.

Стабилизационният заем от 1928 г.

На 12 септември 1927 г. българската делегация, водена от министъра на външните работи Ат. Буров и от министъра на финансите Вл. Моллов се обръща към Генералния секретар на ОН Е. Дръмонд с молба да се окаже съдействие на България за сключване на стабилизационен заем. На 15 септември българското искане е внесено на заседание на Съвета на ОН³⁰⁸. Взето е решение Финансовият комитет да проучи положението в страната и да се произнесе по въпроса.

В разговор с председателя на Финансовия комитет О. Нимайер, Вл. Моллов определя сумата на бъдещия заем на 15 млн. лири стерлинги. О. Нимайер отхвърля категорично подобен размер, наричайки го фантастичен. Той заявява, че ОН досега се е ангажирало единствено със заеми, предназначени за стабили-

³⁰⁵ Държавен вестник, XLIX, № 223, 30 декември 1927 г.

³⁰⁶ БИА, ф. 361, а.е. 823, л. 315, 323.

³⁰⁷ PRO FO, 371/12088, pp. 2–7.

³⁰⁸ Ibid, p. 39.; Journal officiel de la Societe des Nations, VIII année, 1927, pp. 1136–1137.

зиране на финансите, а не за цялостно икономическо развитие. Затова и българският заем трябва да се ограничи в мероприятия по осигуряване на равновесие на държавния бюджет и за подобряване на платежния баланс. Необходимата за тази цел сума е не повече от 3 млн. лири стерлинги³⁰⁹. Той е убеден, че обслужването на заем от 15 млн. лири стерлинги е непосилно за финансовите възможности на България.

Посещението на експертната делегация на ОН в София за проучване на финансовото и икономическото положение в България е определено за втората половина на ноември. Междувременно на Балканите настъпват събития, които заплашват да дестабилизируют мира в района. На 6 октомври 1927 г. ВМРО извършва поредния атентат във Вардарска Македония, като този път е убит управляващият гарнизона в Щип ген. Ковачевич. В отговор на това СХСК затваря границата си с България. Възниква опасност от югославска интервенция³¹⁰. За да покаже волята си да се справи с възникналата криза, правителството на А. Ляпчев въвежда в Петрички и Кюстендилски окръг военно положение.

Британското външно министерство използва предстоящата анкета на Финансовия комитет, за да окаже натиск върху кабинета в София да предприеме по-енергични действия срещу ВМРО. На 26 октомври Форин офис се обръща с писмо до О. Нимайер, в което се настоява той да заяви на българските власти, че ако не вземат ефективни мерки за пресичане в зародиш дейността на Македонската организация и не накажат авторите на атентата, преговорите по заема могат да се провалят. Предлага се, ако е необходимо, визитата му в София да се отложи или да се отмени³¹¹. В последвалия на другия ден отговор, с един твърде рязък тон, О. Нимайер припомня, че Финансовият комитет е експертно техническо тяло, използвано от ОН и няма друго предназначение. Той прибавя, че ако във Външно министерство смятат да го превърнат в политически орган, това ще нанесе тежък удар върху престижа на ОН. Като член на световната организация България има правото да поиска да бъде проучено финансовото ѝ положение и Съветът на ОН е възложил тази задача на Финансовия комитет. Така че при посещението ще се обсъждат единствено въпросите за подпомагане на бюджета и платежния баланс на България. О. Нимайер отбелязва, че без тази помощ ще последва незабавно прекратяване на плащанията по репарациите и вероятно падане на правителството. Това едва ли ще бъде в интерес на мира на Балканите³¹².

Разбира се, Форин офис отправя предупреждение до българското правителство, чрез пълномощния министър У. Ърскин, че съдбата на заема ще зависи много от неговите действия срещу ВМРО³¹³.

³⁰⁹ PRO FO, 371/12088, pp. 41, 54–55.

³¹⁰ Палешутски, К. Македонският въпрос в буржоазна Югославия (1918–1941). С., 1983 г., с. 207; Митев, Д. Великобритания и българо-югославските споразумения от 1929–1930 г. В сб. Българо-английски отношения в ново и най-ново време. С., 1987 г., с. 26–27.

³¹¹ PRO FO, 371/12088, pp. 79–82.

³¹² Ibid, p. 85–86.

³¹³ Василев, В. Българо-британски финансови и търговски отношения по време на световната икономическа криза (1929–1933). В сб. Българо-британски отношения в ново и най-ново време. С., 1987 г., с. 377.

На 27 октомври в София пристигат Де Борд, Ж. Якобсен, Ж. Рюеф и Вл. Каракашев – членове на финансово-икономическата секция към Секретариата. Към тях на 15 ноември се присъединява Комисия от Финансовия комитет в състав: О Нимайер, Де Шаландар, С. Бианкини (заменен по-късно от М. Алберти), Ал. Янсен и д-р Поспишил. Експертите на ОН прекарват в България повече от месец. През този период те се запознават подробно със състоянието на бюджета за последните няколко години, с дейността и девизните резерви на БНБ, с размера и плащанията по външния и вътрешния държавен дълг, с особеностите на банковата система в страната. Наред с тези чисто финансови въпроси делегацията проучва и други аспекти на стопанския живот в България: развитието и организацията на държавните предприятия – мини Перник и Бобов дол; структурата и направленията на износната търговия; положението и нуждите на съобщителната мрежа³¹⁴.

В проведените многобройни разговори с политици, търговци, индустриалци и банкери са обсъдени редица проблеми по предприемане на реформи в държавните финанси и икономиката и изготвянето на съответната законодателна база³¹⁵. Първоначалната идея на Финансовия комитет, производението на заема да се използва единствено за целите на държавния бюджет и на БНБ, претърпява изменение и се решава да се предвидят суми и за подобряване на състоянието на БЗБ и БЦКБ, които са важни кредитни институти за земеделието и занаятчийско производство, като по този начин се стимулира развитието на двата основни отрасъла на българското стопанство. За развитието и възстановяването на комуникациите в страната се отделят между 750 000 и 1 000 000 лири стерлинги, но конкретната сума е оставена за уточнение след изготвянето на доклад от специалист върху състоянието на железниците, пътищата и пристанищата. Така общата стойност на заема се определя на около 4,5 млн. лири стерлинги.

Особено важен въпрос е да се изберат приходите, които ще бъдат заложени за изплащането на заема. По силата на Ньойския договор, за гарантиране на репарациите е наложена ипотека върху повечето приходи от бюджета. За да бъдат освободени, е необходимо съгласието на Междусъюзническата комисия в София и на Репарационния комитет в Париж.

За решаването на този проблем трябва да се преодолее съпротивата на съседните балкански държави, и най-вече да се получи одобрението на Италия, която има най-голям дял от българските репарации. Без да се противопоставя открито на заема, Рим поддържа една немного ясна позиция. В делегацията, която пристига в София, С. Бианкини, а по-късно заместилият го М. Алберти са италианци, но титулярният представител на Италия във Финансовия комитет Ф. Сувич не участва. Този факт създава впечатление за известна дистанцираност на Рим от преговорите за сключване на заем, под гаранцията на ОН. Освен това италианските делегати често водят напълно самостоятелни разговори с българската страна, в които намекват, че държавата може да получи необходи-

³¹⁴ LNA 10/63324/61836.

³¹⁵ LNA 10/63341/61836.

мите ѝ средства от Италия при по-изгодни условия, без да приема изискванията на Финансовия комитет. Намерението е да се използват трудностите при воденето на преговорите по стабилизационния заем, за да се привлече по-тясно България към провежданата от Рим балканска политика³¹⁶. Тези действия на италианските представители пораждаат напрежение и недоверие сред членовете на Комисията.

За залог по заема делегатите на ОН определят приходите от износните и вносните мита. Техният размер в момента покрива повече от два пъти сумата по анюитетите. Решено е да се предприемат преговори със съюзническите контролни органи за сваляне на наложената върху тях ипотека. Финансовият комитет получава уверението, че Междусъюзническата комисия ще гласува предложението единодушно³¹⁷.

В края на посещението възниква остър спор между експертите на ОН и българското правителство по въпроса за трансформирането на БНБ в акционерно дружество. Според О. Нимайер, главното условие за успеха на плана по стабилизиране на българските финанси е гарантирането на абсолютната независимост на Централната банка от страна на държавата. А това може да се постигне най-ефективно само ако капиталът ѝ принадлежи на частни акционери. Външният министър Ат. Буров категорично заявява, че при специфичната икономическа обстановка в страната и при психологическата нагласа на българското общество тази схема е неосъществима. Нито правителството, нито парламентът ще приемат подобно условие³¹⁸.

В началото на декември спорът се пренася и в Женева, където започват обсъжданията по доклада на комисията, посетила България. Ат. Буров и Вл. Моллов запознават представителите на Великите сили – членки на Съвета и ръководните органи на Организацията, със същността на проблема. Мотивите на българската делегация са, че в страната не съществува достатъчно заможна класа, която да участва в превръщането на БНБ от държавна в частна и това ще означава, че банката ще попадне в ръцете на чуждия капитал и България ще загуби икономическата си независимост. От своя страна О. Нимайер поддържа тезата, че без трансформирането на БНБ, заемът не може да бъде отпуснат. Той твърди, че досегашният опит е доказал, че статут, подобен на този на БНБ не е ефективен. Такова е и мнението на останалите членове на Финансовия комитет³¹⁹.

Проблемът се оказва толкова сериозен, че заплашва преговорите по заема да се провалят. Информациите на чуждите дипломати в София показват, че икономическото и финансовото положение в България е нестабилно и без средства отвън страната е изправена пред големи трудности. Комисарят на ОН Р. Шарон заявява, че ще финансира със суми от Бежанския заем българското правителство за предстоящото през април плащане по репарациите, само ако има твърдото

³¹⁶ PRO FO, 371/12088, pp. 181–182.

³¹⁷ Ibid, p. 139.

³¹⁸ Ibid, p. 139.

³¹⁹ Ibid, p. 212–218.

уверение, че новият заем ще бъде сключен³²⁰. При тези обстоятелства ръководителят на Форин офис О. Чембърлейн, в писмо до британското министерство на финансите, настоява Финансовият комитет да смекчи позицията си относно статута на БНБ, като се съобрази със специфичната обстановка в България. Освен че намира българските възражения в голяма степен за основателни, той обръща внимание и на политическата страна на въпроса, като припомня, че в интерес на мира и спокойствието на Балканите е да не се допусне падането на това правителство³²¹.

На оказания политически натиск О. Нимайер реагира твърде остро, определяйки постъпките на българското правителство като детински. Според него никакви политически съображения не могат да накарат bankerите от лондонското Сити и Уолтстрийт да сключат заема, без да имат гаранциите, че финансите и банковата система в България са поставени на здрава и модерна основа³²².

На 8 декември 1927 г. О. Нимайер връчва на българските делегати в Женева схема, изготвена от Финансовия комитет, за трансформирането на БНБ в акционерно дружество. В нея се предвижда основният капитал на банката от 500 млн. лв. да се разпредели на 500 000 акции на стойност по 1000 лв. всяка. Право да купуват и притежават акции имат единствено български граждани. Владееенето на 10 акции осигурява 1 глас в общото събрание на акционерите. Максималният брой гласове на един акционер е 25, независимо от количеството акции, които притежава. Размерът на дивидентите се определя от правителството и не може да надхвърля 8%. Уточнени са и други технически подробности около управлението на банката и функционирането ѝ³²³.

Така разработена, схемата цели да избегне всички опасения, които излага българското правителство и по този начин да го принуди да приеме новият статут на БНБ. Отстранена е възможността чуждият капитал да завладее Централната банка, а със сравнително ниския номинал на акциите се смята, че достъп до собствеността ѝ ще получат най-широки слоеве от населението. С ограничаването на гласовете на един акционер до 25 БНБ придобива организация не съвсем типична за чисто акционерно дружество и се възприемат някои принципи, характерни по-скоро за кооперативните сдружения. Контролът на държавата върху печалбата на банката се запазва.

Макар предложението да взема под внимание всичките им възражения, българските представители не го одобряват. Не защото то изгражда една тромава и трудна за управление структура на БНБ, а защото правителството не желае да се лиши от този мощен инструмент, какъвто представлява Централната банка, за управление и насочване развитието на националната икономика. През годините след Освобождението много отрасли на българското стопанство и най-вече промишлеността и градското строителство укрепват и се развиват с помощта на държавата и често това се осъществява посредством дейността на

³²⁰ PRO FO, 371/12858, pp. 74–26.

³²¹ PRO FO, 371/12088, p. 151.

³²² БИА, ф. 361, а.е. 823, л. 387.

³²³ LNA 10/63929/61836.

БНБ. Ако банката се превърне в частно предприятие, възможностите на държава да провежда активна икономическа политика силно биха намалели.

В края на декември възниква нова сериозна пречка в преговорите по заема. Дирекцията на берлинската банка *Дисконто Гезелшафт* изпраща документация до ОН, в която твърди, че приходите на българската държава от износните и вносните мита не могат да служат за залог, тъй като вече са заложили по 5% заем от 1914 г., сключен между българското правителство и банков синдикат, начело с *Дисконто Гезелшафт*. В тази връзка, членът на Финансовата секция на ОН Де Борд изисква от София незабавно да се дадат подробни сведения и становище по въпроса³²⁴.

Главният спор, с който в края на 1927 г. е сезирано и ОН, е дали отпуснатите два аванса през септември 1914 г. и февруари 1915 г., съответно от 120 и 150 млн. франка, представляват първия транш от заема и на тази основа може ли да се смята, че макар и частично, договорът е осъществен или, че те не се включват в общата сума по заема. Основният аргумент на банката е, че през февруари 1915 г., тогавашният министър на финансите Д. Тончев и директор на държавните дългове Т. Стоянов подписват в Берлин Генерална облигация, чрез която двата аванса са оформени като първи транш по заема³²⁵.

Българската позиция е категорична, че заемът от 1914 г. въобще не е осъществен, и че *Дисконто Гезелшафт* няма никакви права над митническите приходи. В изложението до Финансовия комитет се доказва, че авансите не могат да бъдат разглеждани като част от заема, тъй като са отпуснати при условия, различни от тези в договора и с годишна лихва 6%. Освен това началният контракт определя заема да е във френски франкове, докато авансите са осъществени в марки по курс на берлинската фондова борса, който е малко по-висок от този на останалите парични пазари. Що се отнася до приходите от митата, и след 1915 г. те не са използвани за нуждите на заема, а създаденото българо-германско дружество за експлоатация на държавните мини до края на войната не развива никаква дейност. Така че никоя от клаузите на договора не е изпълнена³²⁶.

Срещу претенциите за изплащане на авансите българското правителство поставя въпроса за деблокиране на авоарите на БНБ в Германия, чиито суми надвишават 270-те млн. фр., получени от авансите. През военните години износът на български храни и тютюни се заплаща в марки на сметка на БНБ в Райхсбанк. Според наши икономисти стойността, заедно с натрупаните лихвите към 1927 г., надвишава 500 млн. зл. фр.³²⁷ Българските искания обаче означават да се промени установеният от победителите режим на контрол върху военните дългове между бившите германски съюзници – нещо, което е немислимо да се приеме.

Междусъюзническата комисия в София също се запознава с документацията по заема от 1914 г. Председателят ѝ А. Фалети представя подробно изложе-

³²⁴ ЦДА, ф. 258к, оп. 1, а.е. 3534, л. 1–2.

³²⁵ ЦДА, ф. 1067к, оп. 1, а.е. 226, л. 16.

³²⁶ ЦДА, ф. 258к, оп. 1, а.е. 3534, л. 11.

³²⁷ Пак там, л. 12.

ние, където направените изводи напълно подкрепят българското становище. В доклада определено се заявява, че споразумението от февруари 1915 г. по Генералната облигация противоречи на първоначалния договор и следователно авансите не могат да се разглеждат като част от заема³²⁸. А относно авоарите на БНБ в Германия мнението е, че те представляват разплащания между двете държави през военния период и поради това попадат под разпоредбите на мирните договори.

Становището, че заемът от *Дисконто Гезелшафт* е неосъществен, се възприема и от Финансовия комитет, но въпреки това берлинската банка настоява на позицията си и заявява, че ще постави въпроса и пред Международния съд в Хага. Отиването на арбитраж би означавало да се отложи за неопределено време сключването на стабилизационен заем за България. За да се избегне тази опасност, О. Нимайер настоява и двете страни временно да се откажат от взаимните си претенции, докато бъде подписан в Женева протокола за заем, след което веднага да започнат директни преговори за разрешаване на спора и ако до октомври 1928 г. не се постигне споразумение, да се прибягне до международен арбитраж³²⁹.

Ат. Буров известява, че държавата няма да обсъжда дълг, който тя не признава. Той предлага да се определят други приходи за залог по новия заем. Отговорът на представителите на ОН е, че ако правителството не промени отношението си към проблема, не е изключено германските делегати в Съвета на ОН да гласуват против заема³³⁰. При това положение кабинетът се съгласява да започне преговори с *Дисконто Гезелшафт*. Банката също обявява, че сменя временно претенциите си върху митническите приходи³³¹. Преговорите по Стабилизационния заем могат да продължат.

През януари и февруари 1928 г. основният проблем в контактите с Финансовия комитет продължава да бъде въпроса за статута на БНБ. Българското правителство декларира, че е готово на компромисно решение, което да осигури независимостта на Централната банка без тя да се превръща в акционерна. Достатъчна гаранция за това ще представлява назначеният от ОН технически съветник към БНБ, с право на вето. Необходимо е и да се определи преходен период, през който установената система да докаже своята ефективност.

На 21 януари, в разговор с първия секретар на британската легация в София Чарлз Дод, Вл. Моллов заявява, че ако Финансовият комитет отхвърли българското предложение, сключването на заема може да се провали, което означава, че при наложените репарационни плащания, страната ще изпадне във финансов колапс. Той намеква, че другият вариант е България да се обърне към Италия за намиране на външен заем³³². В този смисъл английският дипломат съвет-

³²⁸ PRO FO, 371/12852, pp. 150–177.

³²⁹ ЦДА, ф. 258к, оп. 1, а.е. 3379, л. 76–77.

³³⁰ БИА, ф. 361, а.е. 826, л. 33.

³³¹ Първанова, Р. Отношенията между България, *Дисконто Гезелшафт* и Междусъюзническата комисия (1919–1929). Исторически преглед, LV, 1999, № 1–2, с. 41.

³³² PRO FO, 371/12852, pp. 83–86.

ва Форин офис да подкрепи политиката на кабинета на Ляпчев, насочена към сътрудничество с ОН и отстояваща на усилията на Рим да привлече България към балканските си комбинации. Припомня се, че в българското общество съществуват силни настроения срещу клаузите на мирния договор и при неуспех на сегашното правителство на власт могат да дойдат крайни националистически или комунистически сили³³³.

От своя страна Ат. Буров инструктира българския пълномощен министър в Лондон Хаджимишев да потърси съдействието на председателя на финансовата секция на ОН, А. Солтър и на управителя на *Банк ъф Ингланд* М. Норман по въпроса за БНБ³³⁴.

Вследствие на активната дейност на българската дипломация и на намесата на британското Външно министерство се възприема компромисна формула. Според нея българското правителство приема по принцип превръщането на БНБ в акционерно дружество, без да се уточнява времето, за което трябва да се осъществи този процес, а само се споменава, че ще се извърши в подходящ момент. По този начин Финансовият комитет запазва своето главно условие за сключването на заема, а българското правителство получава възможността да остави за в бъдеще окончателното решаване на проблема.

С това преговорите с Финансовия комитет по сключването на заема навлизат в заключителния си етап. Заедно с българското правителство е изготвен крайният вариант на плана за стабилизиране на държавните финанси и за разпределяне сумите от заема³³⁵. Планът е сходен с този на гръцкия, но е съобразен с някои специфики на стопанското развитие на България. Предвижда се да се покрие дългът на държавата към БНБ, да се установи изпълнението на уравновесени бюджети, да се премине към легална стабилизация на лева, като със закон се определи златното му покритие. За период от две години трябва да се премахне валутният монопол на Централната банка и да се въведе в страната режим на свободна търговия с чужди девизи. БНБ да се освободи напълно от нехарактерните за една емисионна банка операции.

В плана са формулирани и редица изисквания към българския кабинет. На първо място Министерството на финансите се задължава да въведе система на месечни бюджети, чрез които да контролира постоянно държавните разходи и да избегне натрупването на бюджетен дефицит. Тази система не разрешава да се предприемат извънредни разходи, ако преди това не са подсигурени от съответните приходи. Предвижда се да се съкрати разходната част на бюджета, която от приблизително 7 млрд. лв. за 1927 г. да се сведе поне на 6,5 млрд. лв. през следващите една-две години. Също се планира и изтегляне на част от паричната маса, пусната в обръщение, т.е. да се предприеме от правителството и от Централната банка курс към умерена дефлационна политика.

Важно място се отделя на провеждането на данъчна реформа, която трябва да унифицира някои видове данъци и такси и да подобри контрола при тяхно-

³³³ Ibid, pp. 95–97.

³³⁴ Ibid, p. 131.

³³⁵ Journal officiel de la SDN, IX année, 1928, p. 454.

то събиране. Наложени са сериозни промени и в администрацията. Основно те се изразяват в съкращаване броя на държавните служители с 10 000 човека.

Особено внимание се обръща на новия статут на БНБ. Изработена е схема, която строго да регламентира взаимоотношенията на банката с правителството и да осигури нейната независимост. Наред с условието в бъдеще тя да се трансформира в акционерно дружество са уточнени и други подробности. Например максималната сума, с която банката може да авансира държавата под формата на съкровищни бонове е определена на 400 млн. лв. Назначава се от ОН, с одобрението на българското правителство, един технически съветник към БНБ, който да следи за изпълнението на тези разпоредби. Той има право да налага отлагателно вето на всяко решение на Управителния съвет или на кабинета, ако сметне, че то накърнява независимостта на банката. При положение че и двете страни не отстъпят, спорният въпрос се отнася до Финансовия комитет, чието мнение се приема за решаващо.

Произведението от стабилизационния заем е разпределено по следния начин:

- за увеличаване на валутния резерв и подобряване състоянието на БНБ се определя сумата от 1 500 000 лири стерлинги;
- за покриване на някои несъбираеми кредити БЗБ получава 500 000 лири стерлинги;
- за увеличаване на капитала на БЦКБ – 150 000 лири стерлинги;
- за нуждите на бюджета по ликвидиране на натрупаните дефицити се отделят 1 100 000 лири стерлинги;
- за възстановяване и строеж на железници, пътища и пристанища в страната – 1 250 000 лири стерлинги.

Общата сума възлиза на 4,5 млн. лири стерлинги. Първоначалната идея на Финансовия комитет заемът да не надхвърля 3 млн. лири стерлинги, е променена и сумата е увеличена с 50%, но и в този размер тя остава далеч от исканите от кабинета през лятото на 1927 г. 12 млн. лири стерлинги. Мотивите на Финансовия комитет са, че България не трябва да сключва по-голям заем, отколкото изискват нейните най-належащи нужди. Смята се, че през следващите няколко години обслужването на външния дълг, заедно с репарациите, не бива да надвишава плащанията в злато на България в периода до войните³³⁶.

На 10 март 1928 г. в Женева, на своята 48 сесия, Съветът на ОН, въпреки някои забележки на румънския представител, одобрява протокол за български стабилизационен заем. Същият ден протоколът е подписан от българския финансов министър Вл. Моллов. Оттук нататък, за да започне изпълнението му е необходимо той да бъде ратифициран от Народното събрание.

За разлика от Бежанския заем, който през есента на 1926 г. е гласуван с почти пълно единодушие, този път се очертава приеждането на протокола да срещне много сериозна съпротива в българския парламент. Тази вероятност се определя от съществуващите силни обществени настроения срещу някои негови

³³⁶ ЦДА, ф. 258к, оп. 1, а.е. 3380, л. 16.

текстове и по специално относно акционерната форма на БНБ и налагането на технически съветник³³⁷. Заемът има много противници и в средите на управляващата партия. В знак на несъгласие с поставените от Финансовия комитет условия, на 3 март министърът на железниците, пощите и телеграфите К. Георгиев подава оставка и напуска правителството. Проявилите се признаци на разцепление сред парламентарното мнозинство, предвещават в хода на дискусиите по Стабилизационния заем разногласията да се задълбочат³³⁸.

Обсъжданията на протокола в Народното събрание започват на 10 април. Те продължават в четири парламентарни дни, като две от заседанията приключват след полунощ.

На 13 април 1928 г. с явно, поименно гласуване, с 151 гласа „за“, 111 – „против“ и 1 въздържал се протоколът е ратифициран от Народното събрание³³⁹. Срещу него се обявяват всички опозиционни партии, заедно с групата от депутати на Демократическия сговор около Ал. Цанков.

На другия ден, 14 април, катастрофално земетресение разтърсва централните части на Южна България. На 18-и същия месец тези области са засегнати от втори разрушителен трясък. Резултатите са трагични: 103 загинали, 672 ранени, 13 800 напълно съборени постройки и 18 500 необитаеми³⁴⁰.

Веднага властите предприемат мерки за оказване на спешна помощ на населението от бедстващите райони. Народното събрание гласува отпускането на свръхсметен кредит от 100 млн. лв. и на 24-ти създава Дирекция за подпомагане на пострадалите от земетресението. Приет е закон за освобождаването им от поземлен данък до 1930 г. и за данък сгради до 1932 г.³⁴¹

След първоначалната оценка на разрушенията правителството поставя проблема пред Междусъюзническата контролна комисия, Репарационната комисия в Париж и Финансовия комитет. На 22 май Вл. Моллов разговаря с О. Нимаейр и иска към стабилизационния заем да се отпусне допълнителна сума от 1,5 млн. лири стерлинги за възстановяване на пострадалите райони. Председателят на Финансовия комитет изказва мнението, че сумата е твърде голяма и значително ще натовари бюджета, а и характерът на разходите е такъв, че те няма да имат скорошна възвръщаемост³⁴².

На заседанието на Финансовия комитет от 3 юни Вл. Моллов представя изложение върху икономическите последици от земетресението. Наред с разрушенията на държавни и частни сгради, на инвентар и железопътни съоръжения, към загубите на страната се прибавят и вредите, нанесени на част от реколтата и на промишленото производство. Отбелязва се, че освобождаването от данъци на населението в едни от най-плодородните и богати райони на България, ще на-

³³⁷ PRO FO, 371/12852, p. 64.

³³⁸ По-подробно за отношението на управляващите и опозицията към Стабилизационния заем може да се види в: Parvanova, R. The Democratic Accord and Stabilization Loan, *Bulgarian Historical Review*, 31 (1998): 1–2; Вачков, Д. Стабилизационният заем от 1928 г. Исторически преглед, LI, 1994–1995, №4.

³³⁹ Стенографски дневници на XXII ОНС, I р. с., 75 з., 13 април 1928 г., с. 1432.

³⁴⁰ Общ годишник на България 1926–1929. С., 1929, с. 929–937.

³⁴¹ Стенографски дневници на XXII ОНС, I р. с., 81 з., с. 1474–1475.

³⁴² PRO FO, 371/12853, p. 179.

мали значително приходите в бюджета. Финансовият министър оценява щетите в държавния сектор на 1470 млн. лв., а в частния на 6200 млн. лв.³⁴³ В подкрепа на пострадалите правителството предвижда да им се отпуснат ниско- или безлихвени кредити, като разликата в лихвения процент се поеме от държавата.

На основата на изнесените от Вл. Моллов сведения, Финансовият комитет изготвя и представя на 6 юни доклад пред Съвета на ОН. В него се предлага към стабилизационния заем да се прибави сума от 500 000 лири стерлинги за възстановяване на засегнатите от земетресението области. Освен това изрично се заявява, че решението на Репарационната комисия да освободи България от репарационните ѝ плащания за половин година е недостатъчно и се настоява срокът да се удължи поне на една година³⁴⁴. Средствата, предвидени в заема и от освободените репарационни вноски, ще бъдат използвани за строеж и ремонт на държавни сгради: училища, болници, църкви, общински и административни постройки, както и за поправката на мостове и железопътни линии. Междусъюзническата комисия получава правото да следи дали сумата от 8 млн. зл. фр. (годишната репарационна вноска) се използва за определените цели.

Докладът с внесените предложения е приет без възражения от Съвета на ОН. Така цялостната сума на стабилизационния заем нараства на 5 млн. лири стерлинги. Важно значение има фактът, че при обсъждането на проблема със земетресението, Финансовият комитет за първи път се ангажира и успява да наложи решение по българските репарации – материя, която до този момент старателно е избягвал да засяга.

Преди това, още в края на април, в София пристига А. Реньол – главен инженер в железопътната компания Пари-Лион-Медитеране. Той е натоварен от ОН да изработи план за разпределяне на сумата от 1250 хил. лири стерлинги, определена за възстановяване на железниците, пътищата и пристанищата в България и да уточни схемата за финансова автономия на Дирекцията на железниците и пристанищата.

Изборът, французин да изготви проучването на българските железници, предизвиква сериозни възражения от страна на някои представители на банковите среди в Лондон, които се опасяват, че това посещение ще осигури на френски фирми поръчките по предвидените в заема възстановителни работи. В разговор с О. Нимайер те припомнят, че макар повечето от парите по българския Бежански заем да са отпуснати от лондонски банки, досега нито една английска фирма не е сключила сделка във връзка със заема. Според тях, и без друго Р. Шарон, в качеството си на комисар на ОН, дава предимство на френските предприемачи, ето защо те настояват в новия заем да се включи като условие изграждането на проектираните железопътни линии да се осъществи с материали, закупени във Великобритания³⁴⁵. В договорите по заемите, под гаранцията на ОН, подобни условия не се поставят, но в Женева британският дипломат С. Уоли из-

³⁴³ БИА, ф. 361, а.е. 826, л. 372–383.

³⁴⁴ PRO FO, 371/12853, pp. 241–246.

³⁴⁵ Ibid, p. 5.

лага пред Вл. Моллов голямото значение, което Лондон отдава на участието на английски фирми във възстановителните работи. Българският финансов министър дава уверения, че британски контрактьори ще получат поръчки от средствата на заема³⁴⁶.

На 19 май А. Реньол представя пред Финансово-икономическата секция на ОН подробен доклад³⁴⁷. В началото на изложението се прави кратка характеристика на железопътната мрежа, като се отбелязва, че още преди войните са изградени главните и най-важни линии в страната. В момента е нужно новите територии, включени в границите на България, да бъдат свързани със съществуващите железопътни артерии. За тази цел се предвижда със средствата на заема да бъдат построени две нови линии: Радомир–Дупница и Ямбол–Елхово. По въпроса за финансовата автономия на дирекцията, експертът на ОН се спира на икономическия ефект от железниците. Макар по отношение на 1910 г. трафикът на пътници и стоки през 1925 г. да се е увеличил почти двойно, в сравнение с развитите европейски държави, той остава слаб. Интензивното използване на железопътния транспорт има сезонен характер и се определя от вида на основните стоки, които се превозват: селскостопанска продукция, строителни материали, въглища и други полезни изкопаеми. Допълнителна пречка пред нарастване на трафика е обстоятелството, че завоите имат малък радиус, което не позволява да се развива скорост по-висока от 40 км/ч.

Независимо от тези неблагоприятни характеристики, А. Реньол изказва увереността си, че в бъдеще перспективите за развитието на железопътния транспорт в България са твърде добри. Основанията за подобно мнение се определят от процеса на ускорено селскостопанско райониране на българската икономика, от факта, че България заема едно от първите места в Европа по демографски прираст на населението и от географското разположение на страната, свързваща континента с Близкия Изток.

Отчитайки всички тези специфики, експертът на ОН предлага организирането на финансовата автономия на Дирекцията на железниците и пристанищата да стане, като нейният бюджет се отдели от държавния и се обособи в самостоятелен. Предвижда се в България обслужването на заемите, използвани за железопътно и пристанищно строителство, да продължи да се извършва от държавата, за разлика от други европейски страни.

Планът на А. Реньол е възприет от кабинета. Единственото искане, което Вл. Моллов поставя пред Финансовия комитет, е веднъж стартирала, програмата и всички суми, предвидени за тази цел, да бъдат освободени и внесени в БНБ³⁴⁸.

След окончателното приемане от Съвета на ОН на всички допълнения в протокола във връзка със земетресението, българското правителство вече може да започне преговори с банките за уточняване на конкретните условия по

³⁴⁶ Ibid, p. 156.

³⁴⁷ Journal officiel de la SDN, IX année, 1928, pp. 1063–1077.

³⁴⁸ БИА, ф. 361, а.е. 823, л. 541.

сключването на заема. Но преди всичко трябва да се намери решение на спорните въпроси с Дисконто Гезелшафт. Още на 8 юни 1928 г. в Женева представителите на берлинската банка връчват на българските делегати своите предложения. Най-общо те се състоят в обсъждане на въпроса с ипотеката върху митата, в определяне на компенсации за договорите относно мини Перник и Бобов дол и за изплащане на съкровищните бонове по двата аванса от 1914 г. и 1915 г. Предвижда се, в случай че не се стигне до съгласие, спорещите страни да приемат международен арбитраж. Представеният от Вл. Моллов български проект категорично не приема валидността на заема от 1915 г., а колкото до двата аванса, се предлага те да бъдат разглеждани заедно с въпроса за блокираните в Германия авоари на БНБ³⁴⁹. Твърдата позиция и на банката, и на българската държава, предвещава преговорите да се провалят.

В Лондон Н. Стоянов, който води преговори с управителя на банката Шлипер, се обръща за съдействие към О. Нимайер. Англичанинът също смята, че претенциите на *Дисконто Гезелшефт* върху митата и мините са несъстоятелни, но съветва българското правителство да не повдига въпроса за авоарите на БНБ, а да се споразумее да изплати някаква сума във връзка с авансите, защото това ще предизвика благоприятно отношение към България в международните финансови среди. Следобедът на същия ден, 20 юни, Шлипер обявява, че допуска по принцип българския проект, без частта, отнасяща се до БНБ³⁵⁰. Постепенно тази формула става основата около, която се извършва сближаването на двете позиции. През ноември нова българска делегация посещава Берлин за търсене на взаимно приемливо решение. Но преговорите продължават да се развиват трудно. На 4 ноември правителството на А. Ляпчев дори известява Междусъюзническата комисия, че е готово вместо приходите от митниците, да определи за залог на стабилизационния заем приходите от някои преки данъци³⁵¹. В крайна сметка на 4 май 1929 г., т.е. половин година след емитирането на заема, под гаранция на ОН е подписан договор с *Дисконто Гезелшефт*, който отменя правата, произтичащи от заема от 1914 г. на берлинската банка към вносно-износните мита и мините Перник и Бобов дол и определя сумата от 17 млн. шв. фр., която България трябва да заплати срещу двата аванса. Договорено е до 5 юли 1929 г. държавата да приведе 2 млн. шв. фр., а за останалата сума от 15 млн. шв. фр. се издават съкровищни бонове с 5% годишна лихва, платими от 5 юли 1930 до 5 юли 1944 г.³⁵² По искане на *Дисконто Гезелшефт* боновете се емитират в долари, приравнени към шв. франк по международния курс.

³⁴⁹ ЦДА, ф. 258к, оп. 1, 3379, л. 26–29, 31–32.

³⁵⁰ Пак там, л. 65–67.

³⁵¹ Пак там, л. 25.

³⁵² Пенчиков, К. Дисконто Гезелшафт и българо-германските политически отношения (1919–1929). Исторически преглед, XXXIX, 1982, № 3, с. 28; Първанова, Р. Отношенията между България..., с. 42.

Таблица 5.5.

Спогодба за обслужване дълга към *Дисконто Гезелшафт*

Падеж	Капитал	Лихва	Всичко
5 юли 1930	192 953	144 715	337 668
5 януари 1931	96 476	67 533	164 010
5 юли 1931	96 476	65 121	161 598
5 януари 1932	96 476	62 709	159 186
5 юли 1932	96 476	60 297	156 774
5 януари 1933	96 476	57 886	154 362
5 юли 1933	96 476	55 474	151 950
5 януари 1934	96 476	53 062	149 538
5 юли 1934	96 476	50 650	147 126
5 януари 1935	96 476	48 238	144 715
5 юли 1935	96 476	45 862	142 303
5 януари 1936	96 476	43 414	139 891
5 юли 1936	96 476	41 002	139 479
5 януари 1937	96 476	38 590	135 067
5 юли 1937	96 476	36 178	132 655
5 януари 1938	96 476	33 766	130 243
5 юли 1938	96 476	31 354	127 831
5 януари 1939	96 476	28 943	125 419
5 юли 1939	96 476	26 531	123 007
5 януари 1940	96 476	24 119	120 595
5 юли 1940	96 476	21 707	118 183
5 януари 1941	96 476	19 295	115 772
5 юли 1941	96 476	16 883	113 360
5 януари 1942	96 476	14 471	110 948
5 юли 1942	96 476	12 059	108 536
5 януари 1943	96 476	9 647	106 124
5 юли 1943	96 476	7 235	103 712
5 януари 1944	96 476	4 823	101 300
5 юли 1944	96 476	2 411	98 888
<i>Всичко</i>	<i>2 894 300</i>	<i>1 123 953</i>	<i>4 018 253</i>

Източник: Стоянов, Н. Репарации..., с. 160.

На 20 септември 1928 г. Съветът на ОН одобрява плана за стабилизиране на българските финанси. Четири дни по-късно и Междусъюзническата комисия в София известява решението си да освободи от първа ипотека приходите от митата.

В началото на октомври Вл. Моллов и Н. Стоянов пристигат в Лондон за да преговарят с банките по финансовите условия на заема. Българската позиция

е, че тъй като това е вторият заем, който страната сключва под гаранцията на ОН, нормално е и условията му да са по-изгодни от тези на Бежанския заем. Предлага се не по-висока лихва от 7% при емисионен курс 91% и срок за погасяване 40 г. Но банкерите намират, че при 7% лихва емисионният курс не може да бъде по-висок от 87–88%. Те заявяват, че ако се увеличи лихвеният процент на 7.5, то и емисията на заема ще бъде много по-добра. О. Нимайер също смята, че за държавната хазна ще бъде по-изгодно България да се стреми към висок емисионен курс, а евентуално в договора може да се уточни една конверсия на заема след 10 г. Той препоръчва да се побърза със сключването на сделката, за да се изпреварят другите балкански заеми³⁵³.

В телеграма до Вл. Моллов от 14 октомври се настоява да не се приемат лоши параметри от Бежанския заем. Инструкциите от София са да се обсъжда 7.5% лихва само, в случай че ползата за бюджета би била значително по-голяма от базата 7% лихва и 90% емисия. В разговор, представители на банките *Шрьодер*, *Стърн* и *Отоманска банка* твърдят, че с подбития в последно време кредит на България, от почти всекидневните известия за убийства между дейци на Македонската организация, емисионен курс от 90% при лихва 7% е абсолютно невъзможен. Те смятат, че тези условия могат да се постигнат единствено, ако амортизацията на заема се намали на 30 г. Направените предложения са отхвърлени от българския представител и той се обръща към Нимайер и Шаландар за подкрепа³⁵⁴.

Под въздействието на членовете на Финансовия комитет, банкерите правят ново предложение: 7.5% лихва, 96% емисия, 40 г. амортизация и възможност за конверсия след 7 г. На 24 октомври Министерският съвет известява Вл. Моллов, че приема офертата³⁵⁵.

Таблица 5.6.

**Части в лири стерлинги и щатски долари по 7.5-процентния
Стабилизационен заем от 1928 г.**

Части по заема	Валута
Част в лири стерлинги	
Британска част	1 500 000
Холандска част	200 000
Чехословашка част	100 000
Всичко	1 800 000
Част в щатски долари	
Американска част	9 000 000
Швейцарска част	1 500 000
Италианска част	1 500 000
Белгийска част	1 000 000
Всичко	13 000 000

Източник: Стоянов, Н. Репарации..., с. 154–155.

³⁵³ БИА, ф. 361, а.е. 826, л. 118.

³⁵⁴ Пак там, л. 215, 220.

³⁵⁵ Пак там, л. 242.

На 19 ноември 1928 г. е подписан окончателният договор по заема. Той се състои от три основни части: в британски лири (1 800 000 лири стерлинги), в американски долари (13 000 000 щ.д.) и във френски франкове (130 000 000 фр. фр.). Емисионният курс на различните части е съответно 96%, 97% и 98.20%, като общо за целия заем той е 97%. Цесионният курс е 91%. Чистото произведение, което получава България е 5 005 718 лири стерлинги. Реалната лихва възлиза на 8.49%. В сравнение с Бежанския заем от 1926 г., сключен с номинална лихва 7% и емисионен курс 88.5%, чиято реална лихва, отчитайки и допълнителната гаранция от една 6-месечна вноска, се изчислява на 8.50%, то условията на новия заем не са по-тежки³⁵⁶. Освен британски, американски и френски банки, с по-слабо участие се включват и банки от Холандия, Швеция, Чехословакия, Италия, Швейцария и Белгия. По този начин напълно е спазен международният характер на заемите, сключвани под гаранцията на ОН.

Таблица 5.7.

Разпределение произведението на 7.5-процентния Стабилизационен заем от 1928 г.

Разпределение	лева
За изплащане на БНБ гарантираните от държавата заеми, прехвърлени на БЗБ за събиране	444 934 007
За изплащане на БНБ 3 държавни съкровищни бона	150 000 000
За изплащане на БНБ част от дълга на държавата	389 780 627
За ликвидирани стари задължения към БНБ	71 228 329
За погашение на стари задължения към държавата	44 638 803
За заем на БЗБ от 500 000 лири стерлинги	336 000 000
За закъснели лихви на БЗБ	92 458 232
За участие на държавата в капитала на БЦКБ	100 000 000
За заем на БЦКБ от 45 774 лири стерлинги	30 760 000
За добавъчна гаранция на 7-процентен заем от 1926 г.	83 851 875
За субсидия на пенсионния фонд за 1927/1928 г.	100 000 000
За дългове по арбитражни решения за жп предприятия	178 081 947
За връщане взети суми в заем от обществени фондове	158 000 000
За разходи за възстановяване обществени сгради, пострадали от земетресението	336 000 000
За разходи по железниците	654 693 207
За разходи по мостове и пътища	180 000 000
Всичко изразходвано	3 350 427 028
Остатък от блокираната сметка при БНБ	14 638 525
<i>Всичко</i>	<i>3 365 065 028</i>

Източник: Стоянов, Н. Репарации..., с. 154-155.

³⁵⁶ Пак там, л. 267, 275–277.

Подписката за стабилизационния заем на лондонския паричен пазар е открита на 21 ноември и среща голям интерес сред публиката, търсеща да пласира капиталите си. Листването приключва малко след откриването на процедурата. На другия ден почти всички големи английски всекидневници отразяват и коментират успеха на българския заем. Според тях, главна причина за това е голямото доверие, с което се ползват сред финансовите среди, международните заеми под гаранцията на ОН. Отбелязва се, че пет години след първия подобен заем, отпуснат на Австрия, финансовите органи на ОН са допринесли много за реконструкцията на следвоенна Европа и че въведената от тях система на финансово възстановяване дава добри резултати³⁵⁷. По същото време е реализирана емисията от френски франкове на парижкия пазар, а малко по-късно, на 3 декември, в Ню Йорк е изпълнен и последният транш в долари.

Така след дълги и трудни преговори между българските дипломати и икономисти и представителите на световната организация, в края на ноември и началото на декември 1928 г., е осъществен вторият външен заем на българската държава в периода между двете световни войни.

Провеждане на стабилизационната програма по заема

Още през първата половина на декември сумите от заема са преведени по сметка в БНБ и става възможно използването им в най-съкратени срокове. Предвидените за Централната банка 1.5 млн. лири стерлинги са усвоени, като с тях са покрити аванси, гарантирани от държавата, съкровищни бонове и част от държавния дълг към БНБ³⁵⁸. Внасянето на значителен свеж капитал в касата на банката позволява да се осъществи законовата стабилизация на лева и възстановяването на конвертируемостта му спрямо златото, макар и на по-ниско равнище в сравнение с времето отпреди войната. На 3 декември 1928 г. влиза в сила закон, с който се определя златната стойност на лева, според който че 1 грам злато ще се разменя за 92 лева³⁵⁹. По този начин е и твърдо определен курсът към щатския долар – 1 долар се равнява на 139 лв.

Процесът на укрепване на националната валута се извършва не само посредством влагането на финансови средства, но и чрез успешната реорганизация на банката като емисионен институт. За около година, след договарянето на стабилизационния заем в Женева, настъпват значителни изменения в извършваните от БНБ операции. В портфейла на банката намалява непрекъснато делът на кредитите за търговията и промишлеността, за сметка на нарастване на средствата, насочени към укрепване на финансиите и банковата система. Увеличен е процентът на покритие на паричната маса в обръщение с благородни метали и със стабилни чуждестранни девизи, достигайки още в края на януари 1929 г. до 50.28%, което е важен фактор за стабилността на лева. Въпреки това реалната стойност на банкнотите, намиращи се в обращение, все още не може да достигне равнището от годините преди войните. Така например, ако за 1911 г. на глава

³⁵⁷ ЦДА, ф. 258к, оп. 1, а.е. 3380, л. 312–313.

³⁵⁸ Journal officiel de la SDN, X année, 1929, p. 730.

³⁵⁹ Държавен вестник, Л, № 200, 3 декември 1928 г.

от населението се падат по 42 златни лева в циркулация, то през 1928 г. тази цифра е едва 28 зл. лв.³⁶⁰ В това отношение ръстът на промишленото и селскостопанско производство през втората половина на 20-те години продължава да изпреварва увеличаването на финансовия ресурс на държавата.

За освобождаването на Централната банка от несвойствените ѝ функции важна роля изиграва и наскоро създадената Българска ипотечна банка. Само за девет месеца от учредяването ѝ ипотечните ѝ пласменти надвишават тези на БНБ за цяла година³⁶¹. Кредитите ѝ са насочени предимно към осъществяване на градското строителство и по-крупни комунални проекти.

Пак с цел укрепване на банковата система са предвидените в Стабилизационния заем и суми за увеличаване оборотните средства на другите две големи кредитни институции: Българска земеделска банка и Българска централно кооперативна банка. На 4 декември 1928 г. са преведени от БНБ в левове 500 000 лири стерлинги за БЗБ и 150 000 лири стерлинги за БЦКБ. Независимо от тези постъпления Р. Шарон докладва, че състоянието на двете държавни банки остава нестабилно. Това се отнася особено за Кооперативната банка, на която много от кредитите са проблемни и има опасност да предизвикат в бъдеще сериозни трусове. В тази връзка се предлага да се обмислят проекти за реформи в структурата и дейността ѝ³⁶².

От особено значение за стабилизиране на финансите е усвояването на транша от 1 100 000 лири стерлинги, предвидени за нуждите на държавния бюджет. С тях са покрити част от плащанията по дълга на правителството към БНБ, задължения към пенсионните фондове, погасяване на стари лихви към Българската земеделска банка, попълване на тримесечни резерви по външните заеми и за други текущи разходи. Финансовите мерки са съчетани с ефективни административни действия, които позволяват да се подобри съществено събираемостта на данъците и цялостно да се постигне по-стриктно изпълнение на приходната част на бюджета. По този начин, разбира се, и вследствие на подобрената обща стопанска конюнктура, за първите седем месеца на 1929 г. има увеличение на приходите от данъците със средно 9–10% в сравнение със същия период от предходната 1928 г.³⁶³ Въведената система на месечни бюджети за всички министерства позволява да се контролират внимателно разходите, за да не се позволи те да надвишават приходите. Така се осъществява успешно политиката на строги държавни икономии, с което също се допринася за по-нататъшното укрепване на националната валута. Резултатите в бюджетната сфера се оказват твърде обнадеждаващи. Приключването на финансовата 1928–1929 г. завършва с чист остатък от 228 млн. лв., т.е. за първи път от дълго време насам приходите надвишават разходите и като че ли възниква възможност да бъде прекратена практиката бюджетите постоянно да завършват с дефицити³⁶⁴.

³⁶⁰ Journal officiel de la SDN, X année, 1929, p. 734.

³⁶¹ БИА, ф. 361, а.е. 823, л. 616.

³⁶² Journal officiel de la SDN, XI année, 1930, p. 690.

³⁶³ Ibid, p. 689.

³⁶⁴ Journal officiel de la SDN, X année, 1929, p. 1212; Икономиката на България до социалистическата революция. С., 1989, с. 446.

Наред с безспорните успехи в укрепването на националната валута, постигнати за кратки срокове, в прилагането на плана за финансова стабилизация се появяват и проблеми. Според протокола, подписан в Женева, се предвижда до шест месеца след сключването на заема, в България да се премахнат всички съществуващи ограничения пред търговията с чуждестранна валута. С други думи да се премине към пълна конвертируемост на лева. Очакванията са, че свободният режим ще стимулира развитието на търговията и производството и ще привлече в страната повече чужди инвестиции. Всъщност непосредственият ефект е, че нараства търсенето на валута, което довежда до значително увеличение на вноса. Така за 1929 г. търговският баланс на страната завършва с огромен пасив от 2 064 661 220 лв.³⁶⁵ За този неблагоприятен резултат съдействат и чисто икономически фактори, като най-вече намаленият износ, предизвикан от изключително слабата реколта, вследствие на продължителната суша, засегнала България в последните две години. За 1929 г. добивите на пшеница спадат с над 30% и при това положение страната не само не успява да реализира валутни приходи от една традиционна експортна стока, но дори е принудена да прибегне до внос на жито от Югославия³⁶⁶. Още през пролетта и лятото на същата година на международните пазари се забелязва слабо падане на цените на селскостопанската продукция, което допълнително влошава българския износ и очертава първите признаци на избухналата малко по-късно световна икономическа криза. Така че независимо от доброто изпълнение на бюджета поради неуспехите във външната търговия и през 1929 г. платежният баланс на страната остава нестабилен, а това заплашва и в бъдеще България да има сериозни проблеми при обслужването на външния си дълг³⁶⁷.

Притокът на средства по линията на заема, както и чувствителното нарастване на краткосрочните чужди инвестиции, води до значителното увеличаване на кредитната дейност на банките. Тази кредитна експанзия се свързва и с положителните икономически тенденции през последните 3–4 години, които като че ли оправдават разширяващите се капиталовложения. Възникват опасения обаче, че многобройните заеми могат да поставят на риск стабилността на банките и дори да създадат условия за инфлация. На този въпрос сериозно внимание обръща техническият съветник към БНБ Р. Шарон, който в писмо до Управителния съвет призовава БНБ да проявява по-голяма предпазливост при пласирането на своите средства³⁶⁸. Но въпреки предупрежденията се вижда, че към началото на ноември 1929 г. кредитният портфейл на банката е достигнал колосалната сума от 1800 млн. лева³⁶⁹. В сравнение с началото на същата година той е бил 588 млн. лв.³⁷⁰ По подобен начин се увеличават и пласментите на другите банки, особено държавните – БЗБ и БЦКБ.

³⁶⁵ Journal officiel de la SDN, XI année, 1930, p. 705.

³⁶⁶ Кацаркова, В. Икономическите отношения на България с балканските държави в периода между двете световни войни (1919–1941). С., 1989 г., с. 177.

³⁶⁷ Чакалов, А. Националният доход и разход на България 1924–1945. С., 1946, с. 93–103.

³⁶⁸ Българска народна банка. Сборник документи. 1915–1929 г., т. 3, С., 2001 г., с. 793.

³⁶⁹ Пак там, с. 798.

³⁷⁰ Prost, H. op. cit., p. 292.

За разлика от другите траншове на Стабилизационния заем, значително се забавя превеждането на сумата от 1 125 000 лири стерлинги, определена за реконструкция и развитие на железопътната система, пътищата и пристанищата в страната. Причината е, че към края на 1928 г. все още не е въведена финансовата и административната автономия на Българските държавни железници. Приемането на нов статут на железниците предизвиква разногласия в правителствените среди, като най-остро се противопоставя министърът Рашко Маджаров поради твърде големите правомощия на главния директор на железниците при вземането на решения. Р. Маджаров не е съгласен и с невъзможността да сменя главния директор, смятайки че така министерството не е в състояние да упражнява контрол върху дейността на държавните железници³⁷¹. Сериозни спорове при обсъждането на закона възникват и с представителите на Финансовия комитет относно използването на печалбите от железопътния транспорт. Накрая се приема компромисен вариант – Министерският съвет да решава при всеки конкретен случай накъде да се насочват наличните средства. След съгласуване на мненията законът е гласуван от Народното събрание едва на 19 януари 1930 г. Резултатите от обособяването на бюджета на БДЖ от този на държавата се очертават като много обнадеждаващи. За периода 1929–1930 г. приходите на железниците възлизат на малко повече от 1 млрд. лв., докато разходите са 617 млн., което формира една доста значима печалба³⁷².

Заедно с мерките по финансовото оздравяване на системата на държавните железници започва и осъществяването на плана от Стабилизационния заем по възстановяване на пътно-транспортната мрежа в страната. Основните средства, възлизащи общо на 640 млн. лв. или близо 1 млн. лири стерлинги, са определени за поддръжка на железопътните линии, локомотивния и вагонния парк, снабдяването им с необходимия материал и за построяването на нови линии. Останалата сума от близо 300 хил. лири стерлинги е използвана за развитието и разширението на пътищата и пристанищата. С цел да се постигнат някои икономии за възстановителните работи са привлечени основно подразделенията на Дирекцията на трудовата повиност. Но поради големия брой обекти, в които участват трудовите войски, осъществяването на задачите се забавя значително. Приключването на предвидените в плана дейности става едва през втората половина на 1931 г., и макар със закъснение, в областта на жп транспорта успешно са използвани средствата по заема³⁷³.

Във връзка с изпълнението на поръчки за българските железници избухва и един сериозен обществен скандал, в който е замесен и ползващият се иначе с доста голямо доверие в България комисар на ОН за бежанците Р. Шарон. В разрез с българското законодателство, без да се проведат необходимите търгове, френски производители са избрани да осигурят необходимите доставки. След отправените обвинения, че комисарят е превишил правата си, определени му от

³⁷¹ Извори за българската история, т. XXVII, Чехословашки извори за българската история. С., 1987 г., с. 226.

³⁷² Journal officiel de la SDN, XI année, 1930, pp. 700–702.

³⁷³ В този период броят на пътническите и товарните вагони се увеличава с около 50%. Вж. Икономиката на България..., с. 445.

протокола за Стабилизационния заем и е посредничел открито в полза на френските търговски интереси, скоро става ясно, че още по време на преговорите за сключване на заема финансовият министър Вл. Моллов е дал някои обещания пред френския министър-председател Р. Поанкаре, че френските фирми ще се ползват с предимство при даването на държавни поръчки. Въпреки сериозните упреци, идващи от пренебрегнатите участници в процеса на железопътното възстановяване на България, френската страна не крие задоволството си и приема случилото се като своеобразна компенсация за нарасналите позиции на англо-американския капитал при създаването на Българска ипотечарна банка. В крайна сметка, под натиска на френските представители, Финансовият комитет напълно оневинява Р. Шарон и косвено прехвърля отговорността за възникналите „недоразумения“ на българското правителство³⁷⁴.

Изключително важно социално и стопанско значение има употребата на последния транш на заема от 500 000 лири стерлинги, предназначен за покриване на щетите от тежкото земетресение в Южна България. В началото на декември 1928 г. сумата от 336 млн. лв. е преведена по специална сметка в БНБ на разположение на Дирекцията за подпомагане на пострадалите от земетресението, като тегленето на средства става с разрешението на комисаря на ОН в България. Всъщност още в края на същата година са изразходвани около 2/3 от общата сума за осигуряване на спешна помощ в бедстващите райони със средства за живот, подпомагане на засегнатото население да възстанови жилищата си и за поправката на пътища, комуникации и държавни сгради. За да се извършат навреме и ефективно действията по преодоляване на щетите от земетресението, основна част от парите са отпуснати авансово от бюджета, както и от средства на Бежанския заем, а по-късно са върнати чрез транша от Стабилизационния заем³⁷⁵. Изпълнението на плана и на възстановителните работи приключва докъм есента на следващата 1929 г. Вследствие на това са ремонтирани или наново построени множество административни сгради, болници, училища, църкви, държавни складове, мостове, участъци от жп линии, укрепени са поречията на реки и други места, свързани с пропадания на почвата, отводнени са отделни имоти, възстановена е водоснабдителната система в някои от пострадалите райони. Наред с това е подобро и оборудването на болниците с апарати и медикаменти. В много заведения е увеличен броят на леглата. Подобрения в материалното осигуряване са направени и в училищата. Планът не предвижда от Стабилизационния заем да се оказва пряка финансова помощ на пострадалите и все пак 45 млн. лв. от лихвите по Бежанския заем са използвани за построяване на къщи на най-бедните³⁷⁶. В резултат на осигурените външни финансови средства и на сътрудничеството между българските органи и комисаря на Обществото на народите сравнително бързо са преодолените загубите на държавата и на населението от земетресението.

³⁷⁴ Аврамов, Р. Комуналният капитализъм..., т. 1, с. 422–428.

³⁷⁵ Journal officiel de la SDN, X année, 1929, pp. 731–732.

³⁷⁶ Ibid, p. 1211.

Сключването на стабилизационния заем продължава започналата от българското правителство още през 1926 г. политика на сътрудничество с Обществото на народите по решаването на острите икономически въпроси на страната. Но наред с това тази политика е насочена към осигуряване на по-широка външна подкрепа за усилията на България да излезе от трудната международна ситуация, в която е поставена след Първата световна война и да получи по-големи възможности за отстояване на националните интереси. Новият заем, емитиран под гаранцията на ОН, е поредният значим външнополитически успех на правителството на А. Ляпчев и изразява нарасналото доверие към линията на поведение на страната не само от страна на световната организация, но и от Великите сили в Европа. Въпреки тази оценка обаче отново трябва да се отбележи, че в хода на преговорите, държавите победителки нееднократно използват случая, за да оказват натиск над българското правителство по отделни аспекти на неговата политика, който основно се свежда до предприемането на по-активни действия срещу ВМРО и за стриктно спазване на Ньойския договор.

Емитирането на заема е свързано с приемането на някои строги изисквания на Финансовия комитет, които ограничават икономическата самостоятелност на държавата. Тежки са и финансовите условия на банките кредиторки, изразяващи се най-вече във високата лихва от 7.5%. Държавният дълг е увеличен с нови близо 270 млн. лв. годишни плащания по лихвите и главницата. Но желанието на всички български кабинети, независимо от дълбоките различия в идеите им за управлението на страната, да сключат подобен заем, показва нуждата от външна помощ. Това се оказва единствено възможно чрез посредничеството на ОН и с приемането на утвърдения от Финансовия комитет план. В сравнение с наложената на Австрия и Унгария система на международен контрол, българската държава запазва далеч по-голяма свобода за икономически действия и решения. Що се отнася до конкретните параметри на заема, те не са по-тежки от контракти, сключени от други централноевропейски държави в този период (например в началото на 1929 г. Румъния емитира в Лондон заем при по-неизгодни условия). В някои изследвания за ползата от даден заем се съди по средствата, насочени директно за производствената сфера и в тази връзка излиза, че Стабилизационният заем се оказва нужен едва ли не единствено в частта си за построяването и поддръжката на железопътната мрежа в страната и за преодоляване щетите от земетресението. Този подход не отчита голямото значение на стабилните държавни финанси за цялостното стопанско развитие на страната и за привличането на чуждестранни инвестиции, така че в никакъв случаи останалите траншове, предназначени за бюджета и за банковата система не може да се квалифицират като по-маловажни.

Поради настъпилата скоро след сключването на заема световна икономическа криза изработената от Финансовия комитет програма за възстановяване на българския лев на основата на златния еталон, въвеждане в страната на режим на свободна търговия с чуждестранни валути, установяване на уравновесени държавни бюджети, ликвидиране на големия дълг на държавата към БНБ и подобряване на платежния баланс, е изправена пред сериозни рискове да бъде про-

валена. Но превръщането на БНБ в изцяло емисионен институт укрепва банковата система в страната (тя не се трансформира в акционерно дружество и дори въпросът не е повдиган от Финансовия комитет). Подобряването на ликвидността на БЗБ и БЦКБ със средствата на заема позволява на двете държавни банки да поемат част от ударите на кризата макар с цената на силно влошаване на финансовите им показатели да не допуснат тотално парализиране на националната икономика. Безспорни са приносите за финансовото подпомагане на БДЖ и за построяването на две нови железопътни линии, както и за стопанското възстановяване на пострадалите райони в Южна България от земетресението.

Хагската конференция за репарациите от 1930 г.

Трайното стабилизиране на българските финанси в периода след Първата световна война е в пряка зависимост от решаването на проблема за репарациите и финансовите задължения, произтичащи от Ньойския мирен договор. Очакванията на българското общество, че въпросът скоро ще бъде поставен за преразглеждане от международната общност, се оправдават. Естествено в центъра на вниманието са германските репарации, които несъмнено са определящи не само поради размерите си, но и поради значението им за цялостното развитие на световното стопанство. През септември 1928 г. на Общото събрание на ОН в Женева между водачите на делегациите на Германия и Франция Г. Шреземан и Ар. Бриан е постигнато принципно споразумение за окончателно уреждане на репарационните въпроси³⁷⁷. Още повече че приетият през 1924 г. план Доус спешно се нуждае от коригиране, като се уточнят общата сума, анюитетите и срокът, през който Германия ще обслужва задълженията си. В духа на започналото през 1925 г. в Локарно подобряване на отношенията между бившите противници, сега все по-открито се лансира политическата линия за ликвидиране на последиците от войната, като репарациите заемат първостепенно място сред тях. За Берлин решаването на въпроса означава също да се прекрати съглашенската окупация на Рейнската област и да преустановят дейността си всички съюзнически контролни органи, намиращи се в германската столица по силата на Версайския договор. За страните победителки е в интерес да получат ясни гаранции, че Германия ще плаща, макар и редуцирани, свои те задължения.

Отново американски финансист, този път bankerът от Федералния резерв Оуен Йънг, влиза в ролята на посредник и инициатор за изработването на плана за плащанията. През февруари 1929 г. той оглавява международна комисия от експерти, която проучва положението и на 7 юни представя проект за решение. Предвижда се репарационният дълг на Германия да се изплати в срок от 36 години като вноските в началото започват с 1685 млн. зл. марки, а последните анюитети достигат до 2429 млн. зл. марки. Страната напълно възстановява финансовата си самостоятелност, а за по-нататъшното уреждане на задълженията

³⁷⁷ Duroselle, J.-B. *Histoire diplomatique de 1919 a nos jours*. Paris, 1978, p. 97.

в швейцарския град Базел се създава специална Банка за международни разплащания³⁷⁸. Въпреки някои възражения Планът Йънг се приема от всички заинтересовани държави. Решено е документът да бъде подписан на международна конференция в Хага.

След споразумението за германския дълг се предприемат стъпки и за решаване на въпроса по репарациите на останалите победени страни. В Париж от 26 септември до 20 ноември 1929 г. заседава специално сформирани за целта комитет, който завършва работата си със серия предложения. Проектът, отнасящ се до Австрия, предвижда да се анулират финансовите ѝ задължения по Сен-жерменския мирен договор срещу изплатеното до този момент в пари, стоки и чрез австрийските имоти в териториите, предадени на съседните държави³⁷⁹. По въпроса за българските репарации също се прилага принципът за редукция на дълга, като подобно на Плана Йънг се определя период на погашение от 36 години, започващ от 1 април 1930 г. и преклещващ на 31 март 1966 г. Сумата на репарациите е съкратена на 234 млн. зл. франка, с 5.5% лихва и с прогресивно растящи анюитети от обща средна стойност 15 млн. зл. фр. Българската делегация, състояща се от проф. Г. Данаилов, Н. Стоянов и д-р Т. Теодоров се обявява пред комитета за пълното ликвидиране на репарациите и отказва да приеме направеното предложение за редукция на дълга. Въпросът е отнесен за окончателно решение на подготвената за началото на 1930 г. конференция в Хага.

Конференцията се открива на 3 януари, като още в началото са сформирани две главни комисии: една за германските репарации, а друга за т.нар. източни репарации (за Австрия, Унгария и България). За председател на втората е определен френският политик и икономист Луи Лушър. Заседанията на комисията започват на 4 януари. Българската делегация включва външния министър Ат. Буров, финансовия министър Вл. Моллов, директора на държавните дългове Н. Стоянов и завеждащия Секция „Репарации“ към Министерство на финансите Д. Шишманов³⁸⁰.

Първото изложение по икономическото състояние на страната и платежния ѝ баланс прави на 6 януари Ат. Буров. Той представя глобалните характеристики и перспективи пред българското стопанство като обръща внимание на някои сериозни негативни тенденции, отнасящи се до общия пасив за 20-те години във външната търговия, в намалената покупателна способност на значителна част от населението и до все още не напълно стабилното положение на държавните финанси. Той припомня, че от три години правителството заедно с Финансовия комитет на ОН полагат усилия за постигане на валутна стабилизация, но макар добрите начални резултати, изразяващи се в уравнивяване на бюджета и укрепване на банките, процесът не е окончателно завършен³⁸¹.

³⁷⁸ *Rapport du Comite des experts sur le reglement complet et definitif du probleme des reparations*. Paris, 7.VI.1929, pp. 531–538.

³⁷⁹ Стоянов, Н. Репарации..., с. 14.

³⁸⁰ ЦДА, ф. 258к, оп. 1, а.е. 3822, л. 6.

³⁸¹ Пак там, л. 45–53.

Ат. Буров изтъква, че особено тревожно е положението с платежния баланс на страната, който продължава да бъде дефицитен. В близко бъдеще не може да се очаква значително увеличаване на българския износ, което да доведе до крупен приток на чужди девизи. Изводът на оратора е, че при тези условия едно продължаване на плащанията по репарациите може да срина крехката финансова стабилност в България и да предизвика невъзможност държавата да обслужва задълженията си по външните заеми. Вярно е че в сравнение с действащата до момента Спогодба от 1923 г., сега се предлага много съществено намаление на репарационния дълг, но същевременно се изисква от България да се откаже от правото, което ѝ дава чл. 122 от Ньойския договор да се обръща към Междусъюзническата комисия за ревизия на въпроса с репарациите, т.е. правителството трябва да признае окончателно и безусловно тези плащания. Българският външен министър заявява, че България не може да поема ангажменти, които не е в състояние да изпълнява. И в тази връзка е потвърдена позицията на България да не приема направеното в Париж предложение. Речта на Ат. Буров завършва с официалното искане на българската делегация да се обяви мораториум за няколко години по репарационните плащания, през които страната да се замogne стопански и финансово. Настоява се също да се запази възможността при нужда правителството, възползвайки се от чл. 122 на Ньойския договор, да повдигне въпроса за репарациите за ново преразглеждане³⁸².

На другия ден сутринта финансовите експерти предлагат на българските представители нов проект за изплащане на репарационния дълг, който в сравнение с първоначалния предвижда намаление на средните анюитети на 12.5 млн. зл. франка. В отговор на тази оферта, следобед на заседанието на комисията се изказва финансовият министър Вл. Моллов. Той представя конкретните български възражения по всяка точка на проекта. Отново е подчертано, че определените годишни вноски надхвърлят платежните възможности на страната и затова е необходимо или обявяването на мораториум по обслужването на репарационния дълг или значително да се намали стойността на анюитетите. Възражения са изказани относно правата на Банката за международни разплащания, като се предлага в текста да се отбележи, че в определени случаи Банката може да иска допълнителни залози, без обаче да упражнява никакви политически функции. Припомня се обаче, че по новия статут на Централната банка, разработен с участието на Финансовия комитет на ОН, БНБ няма право да дава гаранции, които се изискват за облигациите по довоенните заеми. В тази връзка Вл. Моллов се обръща за подкрепа към намиращите се на конференцията в Хага и участващи в Комисията за негерманските репарации представители на Финансовия комитет В. Поспишил и Ф. Сувич. Възражения са отправени и към останалите части на проекта, визиращи ликвидацията на секвестрираните имоти, уреждането на финансовите претенции на граждани от страните-кредиторки и други помаловажни технически въпроси. Накрая се настоява в спогодбата да се прибави и условието, подобно на това, което е заложено за Германия в Плана Йънг, че плащането по репарациите на България се обвързва с обслужването на дълга

³⁸² Пак там, л. 54–59.

между съюзническите държави. С други думи, ако той бъде опростен, то също-то да се отнася и до репарациите³⁸³.

След изказването на Вл. Моллов думата взема председателят на Комисията Л. Лушъор и обявява, че българската позиция, отхвърляща направените предложения, не отговаря на общия стремеж на международната общност да се сложи край на последиците от Световната война и да се постигне дух на разбирателство. Той настоява българската делегация да предложи конкретни цифри за размера на репарационния дълг, който държавата може да обслужва³⁸⁴. Л. Лушъор изразява готовността на експертите да обсъдят всеки финансов и икономически въпрос. На обръщението българският финансов министър отговаря, че международните специалисти, имайки предвид главно членовете на Финансовия комитет на ОН, които са запознати със състоянието на платежния баланс, ще потвърдят, че валутните резерви на България не позволяват годишните плащания по репарациите да надвишават 10 млн. зл. фр. Открито се заявява, че споразумение върху по-високи анюитети няма да бъде възможно за изпълнение. Председателят на комисията отбелязва, че предложението от средни годишни вноски около 10 млн. зл. фр. означава намаление с 1/3 от сумата на първоначалния вариант, условие което абсолютно не може да бъде прието. Все пак е решено да започне дискусия по този въпрос, който ще се разгледа и обсъди от специален комитет³⁸⁵. В този експертен орган са включени Поспишил, Сувич, Мелхиор и Робърт, като първите трима са членове на Финансовия комитет на ОН. В желанието да осъществи експедитивно задачите си, още на другия ден следобед комитетът започва проучването на проблема за българските репарации. Първо е изслушано мнението и тезите на страните победителки, а след това на 9 януари е поканена за преговори българската делегация. За постигането на окончателното решение по въпроса от съществено значение се оказва становището и препоръките на членовете на Финансовия комитет на ОН, чиито оценки се ползват с изключителен авторитет сред международните икономически среди.

Спогодбата е подписана на 20 януари 1930 г. Сумата на репарациите е сведена до 182 820 429 зл.фр. при 5% годишна лихва и се предвижда да се изплати на средни годишни вноски в размер на 11.5 млн. зл. фр. като анюитетът за 1930 г. е 5 млн. зл. фр., през следващите десет години, до 1940 г., е по 10 млн. зл. фр., за периода април 1940 г. – март 1950 г. – по 11.5 млн. зл. фр. За останалите години, до 1966 г. – 12.5 млн. зл. фр. В сравнение с предложението, направено в Париж през лятото на предната година, сумата, определена в споразумението, представлява значителна отстъпка и облекчение за българските финанси. За началния срок е възприето българското становище за намалени плащания до 10 млн. зл. фр., за да се избегне сриване на започналото финансово стабилизиране на държавата. Пак по молба на българското правителство е включено условието, че ако страните кредиторки получат отлагане на междусъюзническите им дългове,

³⁸³ Пак там, л. 63–72.

³⁸⁴ Пак там, л. 76.

³⁸⁵ Пак там, л. 77–85.

то България подобно на Германия ще има възможност да ѝ бъде намален нано-во размера на репарациите, но не повече от 50% от анюитетите³⁸⁶.

Спогодбата регламентира и други финансови въпроси, произтичащи от Ньойския мирен договор. Важно значение има разпоредбата за сваляне на секвестъра върху някои български имоти в чужбина. Това се отнася особено за северната съседка Румъния, където все още остава под запрещение значителна собственост на българската държава и граждани. Предвижда се след изплащането от българска страна на 110 млн. леи в два транша българските имоти в Румъния да бъдат напълно освободени от всякакви ограничения³⁸⁷. Решението слага край на един продължителен проблем в стопанските и политическите отношения между двете страни и открива по-големи перспективи за развитието на двустранната търговия. В Спогодбата е обявено, че рекламации на частни лица от държавите кредиторки към България чрез смесените арбитражни съдилища повече не се приемат. Също така са анулирани взаимните задължения между България, Германия, Австрия и Унгария. По този начин почти всички финансово-икономически клаузи на мирните договори са ликвидирани.

Идеята, че на Хагската конференция се слага край на военните дългове и на финансовите последици от световния конфликт, а репарациите са трансформирани в обикновенни междудържавни задължения, води и до премахването на създадените на Парижката мирна конференция специализирани органи, призвани да следят за изпълнението на мирните договори. В резултат на това през юни 1930 г. Междусъюзническата комисия в София също се разпуска и бившите ѝ членове напускат България.

Таблица 5.8.

Разходи по приключване на Първата световна война

Разходи	Зл. фр.
<i>По Солунското примирие</i>	
За поддържане съгласенските войски в България (храни, фураж, наеми и др.)	65 636 727
Суми, броени на съгласенското командване	2 568 442
Всичко по примирието	68 205 169
<i>По Ньойския договор</i>	
<i>По чл. 29.</i> За разходи на комисиите по определяне новите граници на България	423 000
<i>По чл. 56.</i> За издръжка комисиите по конвенцията за доброволно изселване	8 074 877
<i>По чл. 97.</i> За издръжка на военно-контролни и военно-ликвидационни органи	3 705 700

³⁸⁶ ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 3843, л. 2.

³⁸⁷ ЦДА, ф. 258к, оп. 1, а.е. 3822, л. 109.

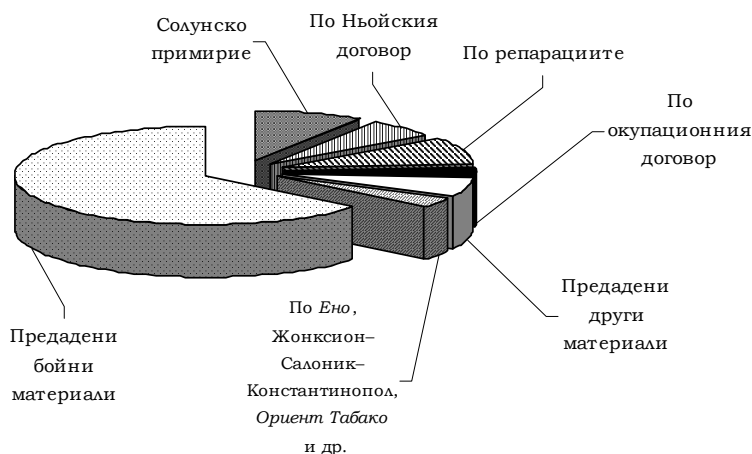
<i>По чл. 108.</i> За връщане военнопленниците в България	673 270
<i>По чл. 121.</i> Изплатени суми по репарационни дългове	60 426 396
<i>По чл. 125.</i> Разходи по извършени реституции	1 170 130
<i>По чл. 127.</i> Предаден добитък на Румъния, Гърция и СХСК	6 970 000
<i>По чл. 128.</i> Предадени каменни въглища на Югославия	8 570 000
<i>По чл. 130.</i> За издръжка на Междусъюзната комисия по репарациите в България	5 296 940
<i>По чл. 133.</i> Изплатени суми по окупационния договор	19 500 000
<i>По чл. 136.</i> Предадени небойни материали в България и Тракия на съюзените държави	44 921 455
<i>По чл. 177.</i> Предадени жито, царевица и въглища на Югославия	7 350 000
<i>По чл. 176.</i> Загуби по уреждането на предвоенните задължения между български и гръцки поданици	267 750
<i>По чл. 177.</i> Разходи за обезщетение на чуждите поданици по конвенцията <i>Ено</i> , с Италия и по спогодбите с <i>Жонксион–Салоник–Константинопол</i> и <i>Деклозиер</i>	24 275 544
<i>По чл. 179.</i> Изплатени по спогодбата с <i>Ориент–Табако</i> и решението на смесения англо-български арбитражен съд във Витал	2 758 400
<i>По чл. 188.</i> За издръжка на смесените арбитражни съдилища и на арбитъра Вюарен	1 569 409
<i>По чл. 253 и 261.</i> Обезщетение на Дунавската европейска комисия и субсидия на Министерството на труда при Обществото на народите	257 340
Допълнителни разходи по Ньойския договор	3 769 716
Всичко разходи по Ньойския договор	199 979 927
Допълнителни разходи по предадени бойни материали	474 500 000
<i>Всичко разходи в зл. лв.</i>	742 685 096
<i>Разходи в книжни левове</i>	19 829 692 063

Източник: *Сакаров. Н.* Развитие на външните държавни дългове на България след войната. Архив за стопанска и социална политика, XIII, 1938, № 5, с. 377–379.

Въпреки този безспорен успех на преговорите в Хага, в българското общество редуцията на репарационния дълг не предизвиква голям ентузиазъм. Причината е, че репарациите продължават да се разглеждат като част от жестоката присъда, произнесена в Париж през 1919 г. и като средство, наложено от победителите за финансово и икономическо изтощаване на бившите си врагове. Отделно те отразяват и символизират идеята за моралната вина на Германия и нейните съюзници за разпалването на световния пожар и последвалата го катастрофа. Ето защо единственото справедливо преодоляване на последиците от войната е не намаляване на репарациите, а пълното им отменяне.

Диаграма 5.1.

Разпределение на основните разходи по приключване на Първата световна война

Източник: Сакаров. Н. Развитие..., с. 377–379.

За да се постигне компромис между българското настояване за намалени плащания и същевременно обещаните преди това суми на балканските държави, в Хага е уговорено ново процентно разпределение на дела от българските репарации. За разлика от схемата, разработена в Спа през 1920 г., по която повече от половината се пада на Франция и Италия, а Румъния, Югославия и Гърция получават една трета, то по новата Спогодба Англия има 1%, Франция 2.3%, Италия едва 0.5%, докато Гърция държи близо 77%, Румъния 13% и Югославия 5%. Това означава, че намалението на репарациите на България се осъществява за сметка изцяло на практическия отказ от вземанията на западните държави. Но фактът, че 95% трябва да се изплащат на балканските държави, залага за в бъдеще сериозни противоречия между страните от полуострова и допълнително ще затруднява опитите за подобряване на политическия климат в региона.

Независимо от съществуващите недостатъци, Хагската спогодба урежда в много по-лека и поносима форма репарационния дълг, в сравнение със споразумението от март 1923 г., и позволява с по-голяма сигурност да се продължи процеса на финансова стабилизация на България. Макар в нея да е заложена идеята за окончателно решение на репарационния въпрос, българското общество продължава да се надява, че и тази спогодба ще бъде ревизирана и задълженията, произтичащи от войната, напълно отменени.

³⁸⁸ Стоянов, Н. Репарации..., с. 19.

Шеста глава

Българският външен дълг в периода на Голямата депресия

Стопанската криза и прекратяване плащането на репарациите

Идвайки на власт в края на юни 1931 г., кабинетът на Народния блок заварва дефицит от предната бюджетна година, в размер на 1.4 млрд. лв., който заедно с други ангажименти на хазната, увеличава пасива до астрономическите 3.966 млрд. лв. (61.6% от всички приходи през финансовата 1931/1932 г.)³⁸⁹. Девет дена след изборите касовата наличност в хазната е едва 29 млн. лв., при 694 млн. лв. „висящи“ неизплатени чекове по платежни заповеди³⁹⁰.

По оценката на финансовия министър Стефан Стефанов от средата на декември 1931 г. обаче „положението по платежния баланс (ПБ) е по-тежко от това на бюджета, което е един чисто вътрешен въпрос“.³⁹¹ Ежегодно страната ни трябва да отделя по 270 млн. лв. за репарации, 280 млн. лв. по довоенните и 630 млн. лв. по следвоенните си задължения. Това прави общ годишен трансфер от 1180 млрд. лв., който заедно с гарантираните от държавата задължения достига до 32.5% от очакваните приходи по бюджета за 1931/1932 финансова година. Относителната тежест на дълговия трансфер набъбва допълнително от невъзможността на фиска да събере всички записани в закона за бюджета постъпления. Фактически, през годината в касите постъпват едва 87% от очакваното³⁹². Заедно с валутните разходи за легации, студенти, лихви, дивиденди и тантиеми на чужди предприятия пасивът по ПБ достига 2.5 млрд. лв. Платежите за материалните нужди на държавата в чужди девизи са значителни – 1.7 млрд. лв., а цялото задължение на стопанството ни във външни платежни средства е оценено от Стефанов на астрономическите 5 млрд. лв. В графата „приходи по платежния баланс“ страната може да разчита само на едно средство – постъпленията от износа. В условията на разрастващата се стопанска криза обаче той бързо се свива с 30–40%, а спадащите с близо 200% по световните борси земеделските цени рязко намаляват валутните приходи от експорт. Постъпващите в нормални години около 6 млрд. лв. годишно (по 500 млн. лв. на месец) вече са напълно непостижими. Удряйки дъното на депресията, през 1934 г. България събира едва по 180 млн. лв. месечно, близо 3 пъти по-малко, отколкото през предното десетилетие. С първите симптоми на централноевропейската банкова криза чуждите банкови кредити, които оживяват стопанството ни в края на двадесетте, се свиват с 1/3 от 3 на 1 млрд. лв.³⁹³ При нарушен платежен баланс и без възмож-

³⁸⁹ Утро, XXI, № 6608, 27 август 1931. Някои автори неправилно преувеличават бюджетния дефицит на „около 1.5 млрд. лв.“ Вж. например *Стоянова, Р.* Демократическата партия и началото на блоковото управление (юни – октомври 1931 г.) – Исторически преглед, XLVII, 1991, № 2, с. 22.

³⁹⁰ Утро, № 6608, XXI, 27 август 1931 г.

³⁹¹ ЦДА, ф. 362к, оп. 1, а.е. 93, л. 5.

³⁹² Пак там, ф. 285к, оп. 2, а.е. 644, л. 21–24.

³⁹³ Пак там, ф. 362к, оп. 1, а.е. 93, л. 12–14, 45–46.

ност за реално запълване на зеещата все по-застрашително дупка по текущата сметка новото правителство скоро се убеждава, че „при създалото се положение невъзможно е да останем редовни по външните платежи без да спънем държавния и стопански живот“³⁹⁴.

Таблица 6.1.

**Обезценяване на основните експортни селскостопански продукти
между 1929 г. и 1934 г.**

	Средна експортна цена, лв./кг		Обезценка спрямо базовата 1929 г. (%):
	1929	1934	
жито	7.30	1.50	486
тютюн	143.00	54.00	264
яйце (1 брой)	3.12	1.25	249
розово масло	100.000.00	30.000.00	333
пашкули	270.00	55.00	490

Източник: *Неделчев, К.* Външната търговия на България. 1920 – 1936. С., 1937, с. 14.

Евентуален нов заем трудно би развързал възела на проблемите. Сондажите, направени в Париж и Рим, при завладялата целия свят депресия сочат, че шансовете за подобен кредит са изцяло в света на фантастиката. Ключови министри от кабинета, сред които Н. Мушанов и Ст. Стефанов, в същото време са лично против ново обременяване на народното стопанство³⁹⁵. Не бива да се забравя, че настоящият премиер е единствения народен представител, гласувал против Бежанския заем през 1926 г. Политическото положение на България не ѝ позволява да мисли сериозно за мораториум по дълга. Това безкрайно стеснява „възможността за маневриране“ на страната, ако използваме популярната фраза на К. Боршард. Безалтернативността на ситуацията скоро става пределно ясна на новите управляващи. Само месец след поемането на властта, професорът по международно право и депутат от Народния блок Г. П. Генов заявява пред полуофициоза „Радикал“: „Заздравяването на нашите финанси може да стане само при едно отлагане или намаление на ежегодните външни платежи, кои-

³⁹⁴ Пак там, оп. 2, а.е. 93, л. 12–14.

³⁹⁵ АМАЕ, Europe, 1918–1940. Bulgarie, v. 3, pp. 24–25, 30; Ibid, v. 3, pp. 8–9; ЦДА, ф. 258 к, оп. 2, а.е. 337, л. 1–2; Утро, XXI, № 6562, 4 юли 1931 г.

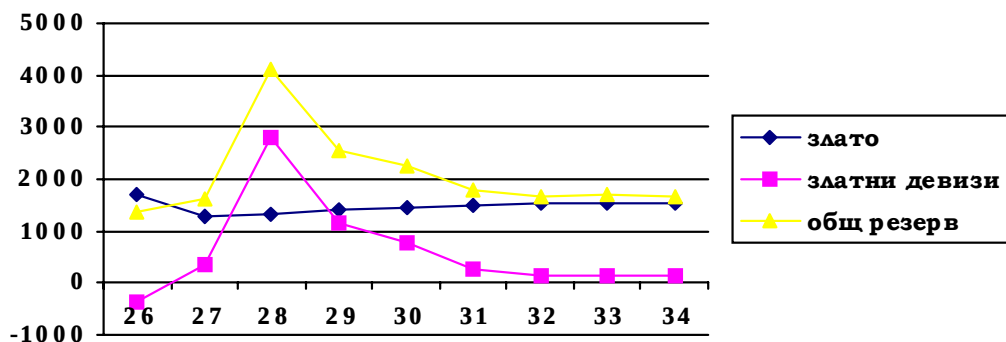
Досега в марксистката историография почти еднозначно се приема, че веднага с встъпването си в длъжност новото правителство на Народния блок предприема опити за получаване на нов заем отвън. *Петрова, Д.* БЗНС през периода на икономическата криза. 1929–1934. С., 1979, с. 255; *Димитров, И.* Българо-италиански политически отношения. 1922–1943. С., 1996, с. 173. Въпреки желанието си обаче не успяхме да открием сериозни потвърждения на тази хипотеза. Освен това, най-малкото би било странно едновременно премиерът Малинов да тръби пред родната преса, че не желае нов заем и същевременно да изпраща емисар по уреждането му. С изключение на няколко протоколни сондажи, Народният блок не изневерява на публично декларираната си позиция да не обременява стопанството с нови финансови тежести.

³⁹⁶ Знаме, VII, № 150, 7 юли 1931 г.; Радикал, XXVI, № 69, 29 август 1931 г.

то тежат върху бюджета ни.³⁹⁶

Диаграма 6.1.

Резерв на България 1926–1934 г. в млн. лв.

Източник: Statistical Year-Book of the League of Nations. Geneva, 1935, p. 237.

Голямата депресия поставя всички междудържавни дългове в съвсем нов контекст. Само ден преди парламентарните избори, довели Народния блок на власт, президентът на САЩ Хърбърт Хувър огласява предложението си за едногодишен – от 1 юли 1931 г., мораториум върху всички междуправителствени задължения. Тази стъпка на най-големия световен кредитор цели да стабилизира финансите на попадналите в спиралата на кризата икономики. По отношение на България обаче инициативата на Хувър се натъква на яростната съпротива в Атина и на глухото неодобрение в Букурещ и Белград. По трансформираното разпределение на нашите репарационни плащания тези три страни получават 94.73% от репарационните ни плащания. Най-големият дял на Гърция очевидно предопределя остротата на нейната реакция³⁹⁷. Изправена пред опасността да се лиши от сигурен приход в силно дефицитния си платежен баланс, южната ни съседка обвързва своето съгласие по прекратяването службата по репарациите ни със замразяване на нейните вноски, дължими по спогодбата „Моллов–Кафандарис“.

³⁹⁷ ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 412, л. 70.

Таблица 6.2.

Размер на дължимите репарационни вноски по Хагската спогодба
(зл. фр.)

	Брой годишни вноски	Размер на годишните вноски	Падеж и размер на полугодишните вноски
от 1930/1931 до 1939/1940	10	10 000 000	5 000 000 на всеки 30. 09. 5 000 000 на всеки 31. 09.
от 1940/1941 до 1949/1950	10	11.500.000	5 750 000 на всеки 31. 09. 5 750 000 на всеки 30. 09.
от 1950/1951 до 1965/1966	16	12 515 238	6 257 000 на всеки 30. 09. 6 257 000 на всеки 30. 09.
<i>Всичко</i>	<i>36</i>	<i>415 243 808</i>	<i>-</i>

Източник: *Стоянов, Н.* Българските репарации по Ньойския договор. В сб. Полувековна България. 1878–1928. С., 1929, с. 281–293.

На 10 юли 1931 г. Гърция декларира, че няма да приведе транша с падеж 1 август. В отговор София изготвя меморандум – изложение до комисията по малцинствата при Обществото на народите (ОН), както и до всички страни-членки на организацията. В него Външно министерство развива пространно тезата си за частно-правния характер на дълга по българо-гръцката спогодба от 1927 г. и апелира към Постоянния съвет на ОН, под чиято гаранция е сключена тя, да принуди Атина да спазва международните си договори³⁹⁸.

Тъй като не може да отхвърли открито плана на Хувър, Гърция предприема обходна маневра. В Атина обвързват отлагането на репарационните си вземания с идентично прекратяване на своите задължения по „Моллов–Кафандарис“. Спорният момент е в същността на дълга по междуправителствената спогодба от 12 декември 1927 г. По нея българските бежанци от Егейска Македония и Западна Тракия се обезщетяват от Атина, а правителството в София се явява като посредник между двете страни. Това дава основание на правителството ни да твърди, че отношения, предмет на спогодбата, са частно-правни, т.е. трябва да бъдат изключени от едногодишния мораториум, предложен от президента на САЩ. Както може да се очаква, гръцката теза е коренно противоположна – договорът е подписан от двама министри, представители на своите страни и е под гаранцията на ОН, следователно отношението, което създава е публично-правно. Двете държави отнасят спора си до Лондонския комитет на експертите, създаден от победителките във войната, с молба той да препоръча практическо приложение на плана „Хувър“. Комитетът, решаващ съдбата на българските репарации, започва заседанията си на 29 юли 1931 г. За свои делегати кабинетът

³⁹⁸ Пак там, а.е. 415, л. 12–25. *Димитров, Г. В.* Малцинствено-бежанският въпрос в българо-гръцките отношения 1919–1939 г. Благоевград, 1982 г., с. 340–341.

„Малинов“ определя пълномощния министър в британската столица Панчо Хаджимишев и директора на държавните дългове Никола Стоянов. Те представят българската позиция резюмирана в пет основни точки:

1. Възстановяване на платените на 15 април, 15 май и 15 юни репарационни вноски (67 млн. лв.), части от шестмесечната ни репарационна вноска с падеж на 30 септември, т.е. включена в „Хувъровата“ година.
2. Отлагане на сумите по дълга ни към Италия за репатриране на военнопленниците ни (1.6 млн. лв.).
3. Мораториум върху задълженията ни по делото „Деклозиер“ (6.1 млн. лв.).
4. Замразяване втората вноска към Румъния за вдигане на секвестъра (45 млн. лв.).
5. Разграничаване на репарационния проблем от гръцките задължения по „Моллов–Кафандарис“.

Позовавайки се на факултативния характер на американското предложение, Атина отново преповтаря познатото си становище³⁹⁹. Между отделните заседания П. Хаджимишев провежда няколко срещи с френския, италианския и американския член на комитета, а Н. Стоянов говори с британския делегат Уейли и френския му колега Колондре. В частни разговори повечето от тях признават липсата на всякаква връзка между двете спорни задължения, но впечатлението, с което остават българските представители е, че Комитетът на експертите едва ли ще излезе с някакво ясно становище.

На 1 август председателстващият Фредерик Лит-Рос огласява проекторешението, което ще бъде изпратено на съответните правителства за одобрение. Удовлетворява се българското искане за възстановяване на трите платени вече вноски и, както се очаква, се препоръчват преки преговори с Гърция, Румъния, Италия и Франция по останалите ни искания. Рим вече е изразил съгласието си да преустановим обслужването на дълга по репатрирането на военнопленниците, така че и тази точка отпада от по-нататъшните дискусии. Спорът с Букурещ се проточва във времето, тъй като северните ни съседи настояват вместо с леи България да плати за вдигането на секвестъра с тютюни. София категорично отказва и в деня на транша, 27 март 1932 г., двете страни договарят 10-годишна отсрочка при 3% лихва⁴⁰⁰.

Правителството ни е „помолено“ да продължи вноските си по приспадащите се на Великобритания, Франция, Италия и Белгия части от репарациите ни (общо 4.22%), тъй като тези суми са предвидени за попълване фонда на унгарските оптанти* и без тях цялата система на Хагските спогодби би се разстроила. По отношение на най-важния пункт от исканията ни Лондонският комитет

³⁹⁹ ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 413, л. 47–51.

⁴⁰⁰ Утро, XXII, № 6774, 18 март 1932 г.; Пак там, XXII, № 6783, 28 март 1932 г.

* Става дума за заплащане имотите на унгарските бежанци от съседните Югославия, Полша и Чехословакия след разпокъсването на страната от Трианонския мирен договор.

на експертите „сюжерира“* две възможни решения. Според първото се предлага Атина да продължи службата по бежанските облигации, а София да внася равни на тях суми по своите репарации. Второто предложение залага на двустранен мораториум, ако България поеме сама да обслужва бежанските облигации. И двата варианта фактически лишават хазната ни от гръцките задължения по „Моллов–Кафандарис“, поради което телеграфически министър-председателят Александър Малинов ги отхвърля енергично⁴⁰¹.

Междувременно смесената българо-гръцка комисия по прилагането на спогодбата определя окончателно размера на гръцкия дълг, възлизащ на 1 054 717 792 лв., платими до 15 юни 1961 г. Атина не приема това решение, взето и с активното участие на независимите членове на комисията. Страната ни обаче се сдобива с един сериозен аргумент в своя полза⁴⁰².

Отказът от гръцка страна да приведе дължимата на 31 юни вноски от 63 млн. лв. кара правителството ни да се обърне към главния секретар на ОН и да сезира институцията по двустранния спор. На септемврийската си сесия Съветът на ОН (СОН) препоръчва преки преговори между заинтересованите страни за постигане на „едно споразумение на практическа база“. До достигането му България и Гърция се задължават да продължат своята службата по респективните си финансови задължения. СОН сезира и Международния съд в Хага с въпрос съществува ли спор в духа на чл. 8 на спогодбата „Моллов–Кафандарис“ и, ако има такъв, да даде съвещателно мнение по него⁴⁰³.

Тъй като датата на следващата репарационна вноска приближава, още в Женева България предлага на гръцката делегация споразумение на база първата формула на Лондонския комитет на експертите. На започналите на 28 септември в Атина преговори обаче проличава, че южните ни съседи желаят да протакат отговора си и контрапредложението им се огласява едва ден преди падежа по репарациите. То е напълно неприемливо тъй като на прекратяването на погашенията се придава чисто компенсационен характер. Евентуалното му приемане от наша страна би предрешило решението на Хагския съд. Преговорите дълго не излизат от омагьосания кръг на предложения и контра-предложения, което принуждава София да отложи внасянето на остатъка по репарационната вноска. След комбинирана англо-, италиано-, турско-, американска интервенция търсеният компромис най-сетне е достигнат на 11 ноември 1931 г.⁴⁰⁴ България получава правото да се възползва от Хувървия мораториум, а Гърция продължава службата си по „Моллов–Кафандарис“. Условието обаче е София да продължи да плаща равни на това суми по репарациите. Така всъщност е „опростена“ разликата между нашето репарационно бреме и вземането ни по спогодбата

* сюжерира – (фр.) предлагам. Терминът се използва често в българските дипломатически документи от 30-те години.

⁴⁰¹ ЦДА, ф. 1067к, оп. 1, а.е. 269, л. 7–10; Зора, XII, № 3633, 10 август 1931 г.

⁴⁰² ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 553, л. 6–8.

⁴⁰³ Член 8 от спогодбата предвижда, че „всички спорове относно тълкуването... ще се разрешават от Постоянния съвет на Обществото на народите.“ Знаме, VII, № 215, 22 септември 1931 г.; Василев, В. Българо-британски финансови и търговски отношения по време на световната икономическа криза (1929–1933). В сб. Българо-британски отношения в ново и най-ново време С., 1987, с. 57–58; Димитров, Г. В. пос. съч., с. 346–347.

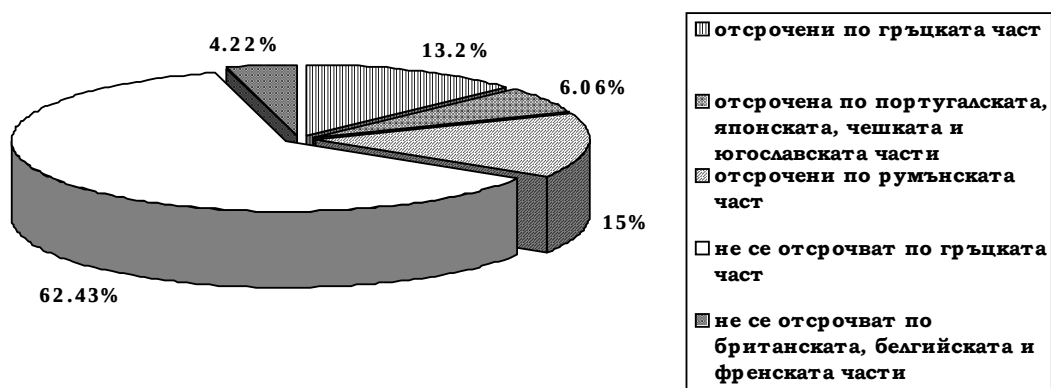
⁴⁰⁴ ЦДА, ф. 322к, оп. 1, а.е. 757, л. 31–36; Нейков, П. Спомени. С., 1990, с. 346–347.

от 1927 г. Потвърждава се и решението на Лондонския комитет на експертите относно трите транша, преведени между април и юни, макар до този момент Гърция да възразява остро против това. Така годишната репарационна вноска, равняваща се на 10 млн. зл. фр., е намалена с 5.5 млн. зл. фр. (148.5 млн. лв.) или 55.3%⁴⁰⁵. На 8 април 1932 г. Международният съд в Хага йезуитски отказва становище под предлог, че не намира спор по чл. 8 от бежанската спогодба. За пореден път макар и косвено, гръцката теза намира по-радушен прием сред държавите-победителки.⁴⁰⁶

Въз основа на Атинската спогодба Комитетът на експертите подготвя протокол за отлагане репарациите в периода 1 юли 1931 г. – 31 май 1932 г. Той се подписва от България на 21 януари и се одобрява от всички държави-кредитори по Ньойския договор с изключение на Румъния и Югославия. Наближаващият край на Хувъровата година и предстоящата конференция в Лозана, призвана да даде трайно решение на въпроса, принуждават Обществото на народите да замрази отново службата по българските репарации. Това естествено води и до мораториум върху гръцките вноски по бежанските облигации. Решението е временно – до свикването на Лозанската конференция, но като всяко временно решение то се оказва доста трайно.⁴⁰⁷

Диаграма 6.2.

Разпределение на платимите и неплатимите части от репарационния ни дълг след решенията от Лондон и Атина

Източник: Стоянов, Н. Репарации..., с. 25–26.

⁴⁰⁵ Стоянов, Н. Репарации и междусъюзни дългове. Български държавни дългове. С., 1933, с. 30–40.

⁴⁰⁶ ЦДА, ф. 258к, ап. 2, а.е. 412, л. 3–6.; Българо-полски отношения. 1918–1944. Документи и материали. С., 1988, с. 412–413.; Стоянов, Н. пос. съч., с. 25–26.

⁴⁰⁷ ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 634, л. 20–21. Стенографски дневници на XXIII ОНС, I р. с., 94 з., 25 май 1932 г., с. 1956.; Утро, XXII, № 6785, 31 март 1932 г.; Пак там, № 6799, 17 април 1932 г.; Стоянов, Н. пос. съч., с. 25–26.

Продължилата с нестихваща сила и през 1932 г. световна депресия и разразилата се централноевропейска банкова криза от лятото на предната година принуждава ОН да свика световна конференция в Лозана, която да се занимае с бъдещето на произтичащите от войната междудържавни задължения. Още през януари немският канцлер Брюнинг обявява пълната невъзможност на страната му да продължи изпълнението на плана „Янг“, последван от идентични декларации на няколко други най-засегнати от кризата държави, сред които и България. Както може да се предположи, цялото внимание на конференцията се фокусира върху немските репарации, пряко обвързани с френските и британските задължения към САЩ. Така наречените „източни репарации“ (унгарски и български) остават извън вниманието на форума, поради което в самия му край се избира специален комитет, който впоследствие да намери решение и по този въпрос. Дотогава срокът на Хувъровия мораториум е удължен до 15 декември 1932 г. Комитетът обаче не провежда нито едно заседание, а председателят му Тьонис, поел наскоро след това премиерския пост в Белгия, подава оставка. Неразрешимостта на спора по междусъюзните задължения към Америка отново изтиква негерманските репарации на втори план и принуждава правителствата на Великобритания, Франция и Италия да поискат писменото съгласие на останалите заинтересовани държави за още едно удължаване на мораториума с половин година. Това е погребалния звън над репарациите⁴⁰⁸.

След фактическото дезинтересиране на големите победителки към негерманския репарационен проблем на Лозанската конференция въпросът остава да тежи единствено в отношенията на България и Гърция. Там той се преплита с цял комплекс от спорни проблеми, което прави разрешаването му изключително трудно. Срещу официалното ликвидиране на репарациите Атина опитва да изтъргува своя дълг по „Моллов–Кафандарис“ и замразения след 1930 г. двустранен стокообмен. Денонсирайки временната търговска спогодба от 1927 г. и отменяйки, единствено спрямо нашата страна, договорната митническа тарифа, която е в пъти по-ниска от максималната митна ставка, Гърция на практика обявява митническа война. Многократният български демарш за преодоляване на това неестествено положение между съседни страни предизвиква ответния интерес едва в началото на 1933 г. И този път обаче преговорите не успяват да намерят ключ към проблемите. От нас отново се иска „да откупим“ нормалните търговски връзки и фактически несъществуващите в международен план вече репарации срещу вземането си по спогодбата „Моллов–Кафандарис“.⁴⁰⁹ За България подобен компромис изглежда неоправдано скъп.⁴¹⁰ Поради това разговорите се преустановяват „за известен период“, който всъщност продължава почти три десетилетия. До законното премахване на българските репарации се стига едва през 1964 г., когато София се съгласява да изплати 7 млн. щ. д.⁴¹¹

⁴⁰⁸ Утро, XXII, № 6720, 13 януари 1932 г.; Пак там, № 6722, 15 януари 1932 г.; *Иванов, М.* Външните държавни дългове в годините на Голямата депресия (1931–1934). – Минало, 1998, V, № 1, с. 36–38.

⁴⁰⁹ ЦДА, ф. 285к, оп. 5., а.е. 142, л. 65–70; *Кацаркова, В.* Икономическите отношения на България с балканските страни в периода между двете световни войни. (1919–1941). С., 1989 г., с. 103–110.

⁴¹⁰ ЦДА, ф. 322к, оп. 1, а.е. 792, л. 109–111, 276–278, 300–308, 362–634; Пак там, а.е. 793, л. 24; Пак там, ф. 321, оп. 1, а.е. 111, л. 44–46, 52–55; Пак там, ф. 1503к, оп. 1, а.е. 11, л. 102–103, 116–119; PRO, FO 434/1, pp. 78–79.

⁴¹¹ За окончателното уреждане на репарациите от Първата световна война вж. повече в Глава тринадесета.

Първи пробив по намаление на дълговия трансфер. Спогодби с кредиторите от 12 и 20 юли 1932 г.

Поставила като първостепенна външнополитическа задача възстановяването на своята репутация сред държавите-победителки (същевременно и нейни основни кредитори), въпреки тревожното положение на своя платежен баланс, България е принудена да изключи по дефиниция възможността за пълен или частичен едностранен мораториум по външния дълг.⁴¹² Вместо това правителството на Александър Малинов, а след това и на заменилия го през октомври 1931 г. Никола Мушанов, си поставя амбициозната задача да се стопи дефицита и постепенно да се възвърне равновесието в държавния бюджет. Серията от мерки по засилване бюджетната дисциплина и увеличаване на приходите обаче не могат да решат радикално проблемите на държавното съкровище. В края на август министърът на търговията Георги Петров е принуден да заяви, че „политиката на икономии е достигнала вече своите пределни възможности“ и е необходимо „отлагане или намаление на ежегодните външни платежи“.⁴¹³

Официално въпросът за облекчаване на външните плащания се поставя за първи път пред януарската сесия на Финансовия комитет на Обществото (ФК). Позовавайки се на сриналите се международни цени на земеделските продукти и чл. 8 от спогодбата с кредиторите от 1926 г., правителството обявява, че „при създаването се положение невъзможно е да останем редовни по външните платежи без да спънем държавния и стопански живот. По-голямото му ограничаване ще пресуши държавните приходи и ще доведе до рухване и на държавния бюджет“.⁴¹⁴ Посочва, че при сегашното си финансово положение „дори и без репарационното бреме България не ще може да посреща международните си задължения“. Разходите по Главната дирекция на държавните дългове (ГДДД) са 87 953 074 зл. фр., или 32.5% от приходната част на бюджета, която според очакванията ще бъде изпълнена едва 87%.

Българските оценки се посрещат доста скептично в Женева. Там смятат, че те са предизвикани от силното желание на кабинета да постигне намаляване на трансфера. Британският член на ФК сър Отто Нимайер дори счита, че финансовото ни положение е по-благоприятно от това на останалите Централни- и Източноевропейски държави. Сравнителните преимущества на България той открива в активния все още търговски баланс и запазената стабилност на националната валута. Мнението му за предприетите частични реформи от София обаче не е еднозначно. Според Нимайер всички усилия на правителството са неутрализирани от съществуващата „безкрайна пробойна в държавното съкрови-

⁴¹² За дилемите, пред които е изправена България през 1932 г. вж. *Иванов, М.* Можехме ли да девалвираме лева? Какво се крие зад ортодоксалния български отговор на Голямата депресия. Исторически преглед, 2005, LXI, № 3–4, 60–80.

⁴¹³ Знаме, VII, № 150, 7 юли 1931 г.; *Радикал*, XXVI, № 69, 29 август 1931 г.

⁴¹⁴ ЦДА, ф. 362, оп. 1, а.е. 93, л. 1–21.

ще“ – създадената през 1930 г. дирекция „Храноизнос“.⁴¹⁵ Сблъсквайки се с подчертаната резервираност на експертите от Финансовия комитет, Н. Мушанов предлага изпращането на специална анкета у нас, която да ревизира платежоспособността на страната⁴¹⁶.

Решението по исканото облекчаване на службата по дълга Финансовият комитет предоставя на Постоянния съвет на ОН, но неофициално съветва София да се обърне за съдействие към правителствата на кредиторите ни и към комитетите на носителите на титри по нашите заеми. Тъй като кредиторите по следвоенните ни дългове все още не са организирани в своя асоциация, това затруднява изпълнението на „препоръката“. Все пак Н. Мушанов и Ст. Стефанов заминават за Париж, а Н. Стоянов и Д. Божилов са изпратени в Лондон. Във френската столица се провеждат срещи с премиера Лавал, финансовия министър Фладен и с комисаря на ОН за България Р. Шарон. Българските предложения са за погасяване довоенните ни задължения в левове вместо в чужди девизи и за блокиране нетрансферираните суми в БНБ. Офертата на Мушанов обаче не среща радушен прием край Сена.⁴¹⁷

Междувременно в средата на февруари в София пристига комисарят на ОН Рене Шарон заедно с членовете на ФК Кемпнер и Де Борд. В доклада си експертите оценяват усилията на българското правителство за балансиране на бюджета. Огромен проблем в тази насока е наследеният дефицит по предходната финансова година на стойност 1.284 млрд. лв., покрит в голямата си част чрез временни аванси от настоящото упражнение. Експертите са скептични относно възможността на кабинета да свие дефицита по новия бюджет до 350 млн. лв. По техни оценки той ще бъде почти два пъти по-голям от предвижданията на кабинета. Обсъжданата в Министерски съвет (МС) рамка от 7 млрд. лв. за бъдещия държавен бюджет (ДБ) отново е намерена „за твърде висока, понеже приходите едва ли ще надминат значително 6 млрд. лв.“. Зеещите огромни пробойни в бюджета карат анкетьорите да препоръчват на ФК и на кредиторите „да се направят временни жертви, за да помогнат страната в този труден момент“.

Облекчението по външния трансфер обаче се обвързва със серия от реформи, които страната ни трябва да проведе в най-кратки срокове. Част от тях съвпадат с вече огласените от правителството намерения за съкращение на окръжните постоянни комисии и броя на окръзите (т.нар. план „Стефанов“)⁴¹⁸. Представителите на Финансовия комитет особено държат на системата на месечните бюджети и на засилването на контрола на министъра на финансите върху държавните разходи, като основно средство за уравновесяване на бюджета. Закриването на Дирекцията за закупуване и износ на зърнени храни (ДЗИЗХ) и премах-

⁴¹⁵ Пак там, ф. 176к, оп. 6, а.е. 1844, л. 1–2. Това становище на О. Нимайер очевидно се базира на дадената в доклада на посланик Уотърло до Форин офис информация за стопанското положение на България. PRO, FO 421/318–323, pp. 76–79. Френският пълномощен министър Камбон също съветва Ке Д’Оресе, че „всяка помощ за българското правителство ще доведе до много лоши резултати“ AMAE – EUROPA – 1940. Bulgarie. v. 3, pp. 8–9.

⁴¹⁶ ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 630, л. 132–134.

⁴¹⁷ AMAE – EUROPA 1918 – 1940. Bulgarie. v. 3, pp. 8–9; Утро, XXII, № 6734, 30 януари 1932 г.; Пак там, № 6741, 8 февруари 1932 г.

⁴¹⁸ Аврамов, Р. Комуналният капитализъм. Из българското стопанско минало. С. 2007, т. 1, с. 724–733.

ването автономията на мини „Перник“ са основните конфликтни теми. Като компромис Дирекцията се запазва временно, но „поставена под усиления финансов контрол на финансовото министерство“. В заключение докладът на анкетната комисия препоръчва комисарят „в съгласие с българското правителство да проучи една пълна програма за реформа“.⁴¹⁹

Битката по облекчаване на външните ни дългове не завършва, а само започва с проведената в столицата ни анкета. Тепърва предстои решаващото сражение с Финансовия комитет и с Постоянния съвет на ОН. През мартенската сесия ФК приема доклада на завърналата се от България комисия и препотвърждава нейните препоръки. Стопанското положение на страната се разглежда заедно с това на останалите страни от наблюдаваната от Обществото група – Австрия, Унгария и Гърция. Тъй като изчерпаните средства на кредитните пазари не позволяват емитирането на един консолидационен заем за застрашените икономики се предлага облекчаване на службата по външния дълг. В частност на българските кредитори се препоръчва 50-процентна редукция на лихвените плащания. Финансовото изражение на тази отстъпка е почти 230 млн. лв., което заедно с 150-те млн. лв. „спестени“ от репарациите, дават доста по-големи шансове за стопяване на огромния дефицит.

Определена роля за позитивното решение има и намесата на британския пълномощен министър у нас. Пред Форин офис Уотърло настоява, „че е в интерес на кредиторите да се съгласят на известно временно облекчение“, защото с обявяването на мораториум от страната ни щял да се активизира „вродения навик на българина за неплащане дълговете си“. Ако облекчението се обвържело със сериозни гаранции за продължаване службата по дълга „този полуориенталски народ може да се извади от азиатското бласто и след известно време може да придобие добри навици отново [да плаща – бел.моя–М.И.]“. При ширещото се тук настроение: „няма да платим“, каква щяла да е гаранцията, че службата по външните задължения ще бъде изобщо някога подновена.⁴²⁰ Тъй като решението на Финансовия комитет се забавя, три дни преди падежа Н. Мушанов оказва допълнителен натиск върху него чрез декларираното намерение за „временно отлагане“ на поредната вноска в размер на 38.5 млн. лв. За да се подсили ефектът, Никола Стоянов е повикан от Женева „на доклад“. След частичния унгарски мораториум в края на 1931 г. и идентичните декларации от Берлин и Атина, евентуалното спиране на службата от януари и от България, би компрометирало окончателно световната кредитна система.⁴²¹

След комбинирания натиск от кредиторите и с театрален жест, представен като доказателство за добра воля, правителството превежда, макар и с два дни закъснение, „замразения“ транш, но обявява, че на 1 април при следващия

⁴¹⁹ ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 630, л. 132–134.; Утро, XXII, № 6755, 24 февруари 1932 г.; Пак там, № 6755, 24 февруари 1932 г.

⁴²⁰ PRO, FO, 421/318–323, pp. 173–174; Утро, XXII, № 6765, 7 март 1932 г.

⁴²¹ Че битката за българските дългови плащания е ариергардна, личи и от следното донесение на френския посланик Камбон до Ке Д’Орсе: „В Европа досега единствено българите не бяха посмели да пресекат Рубикон. Беше от съществено значение да не им се даде възможност по един или друг въпрос да направят своя първи пробив в договорите, защото той неизбежно ще бъде последван от други.“ SAEF 32804, 14 June 1932. Цит. по: Аврамов, Р. Пос. съч., с. 518.

транш няма да направи подобен компромис. Хазартният ход на Мушанов изпълнява предназначението си и на 24 март Финансовият комитет най-сетне излиза със споменатото предложение за 50% редукция. Формулировката му до голяма степен е продиктувана от споделената с Де Борд идея на Н. Стоянов за образуване на специален фонд, в който да постъпват нетрансферираните суми. Тях правителството ще може да употребява само за изчистване на бюджетните ариерета. Месечното облекчение по задълженията ни се изчислява на 70 млн. лв., които заедно със спрените вноски по репарациите достигат 91 млн. лв.⁴²²

Цената на отстъпката обаче са решителни реформи във финансовата област. Предложенията на анкетната комисия съвпадат до голяма степен с изготвения в края на 1931 г. доклад от финансов министър, препоръчващ серия от мерки за заздравяване положението на фиска. Пилоните, върху които се гради планът „Стефанов“ е реорганизация и стабилизация на финансовата администрация, реформиране на мини „Перник“, на пенсионното дело, просветата и местната администрация. Още през януари 1932 г. кабинетът обсъжда проекта на своя колега и започва постепенното му изпълнение.⁴²³ През февруари в Народно-то събрание се внася изменение на закона за пенсиите, а през март – законопроект за засилване държавните приходи, предвиждащ 500 млн. лв. нови приходи.⁴²⁴

Според практиката на Обществото на народите препоръките на Финансовия комитет се утвърждават от Постоянния съвет на Лигата, за да придобият силата на *res judicata**. Българският проблем като част от общия източен дългов въпрос, е сред основните точки на априлската сесия на СОН. Докладът на ФК предлага емитирането на консолидационни заеми в подкрепа на платежния баланс на застрашените страни. Британският член на съвета обаче декларира, че Лондон не е в състояние да се ангажира с подобна акция. Вместо емитирането на заем се съставя комисия, която да проучи действителната нужда на Австрия и Унгария от външен кредит. Гърция и България отпадат от полезрението. Изключването на страната ни от стабилизационната програма е в пряка зависимост от лансирания почти по същото време план „Тардьо“. Френската програма предвижда групиране на Австрия, Унгария и държавите от Малката антанта (Югославия, Румъния и Чехословакия). Помощта за т.нар. Дунавски съюз ще премине през три етапа: отпускане на краткосрочни кредити за петте страни; реформиране на техните финанси с помощта на ФК и отпускане на дългосрочен заем след успешното сключване на митнически съюз помежду им. България заема двойствена позиция по лансираната от Париж инициатива. От една страна, София изразява огорчението си, че е пропусната от стабилизационния план и настоява това да бъде поправено. От друга обаче тя не вярва искрено в успеха на

⁴²² ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 630, л. 104–135; Утро, XXII, № 6785, 31 март 1932 г.; Василев, В. пос. съч., с. 60–62. Оценката на Д. Петрова за привеждането на вноската като израз на „малодушие и сервилност пред международния финансов капитал и кредиторите на България“ и „истински автоудар на правителството“ е меко казано пресиленна. Петрова, Д. пос. съч., с. 256.

⁴²³ ЦДА, ф. 362к, оп. 1, а.е. 93, л. 16–20; Утро, XXII, № 6719, 11 януари 1932 г.

⁴²⁴ Слово, X, № 3224, 20 март 1932 г.

* *res judicata* (лат.) – сила на присъдено нещо, т.е. влизане в сила на едно решение.

програмата поради ред политически и икономически препятствия.⁴²⁵ Тези очаквания се оказват основателни. В резултат на съпротивата на Германия и Италия планът „Тардьо“ скоро потъва в дипломатическите архиви.

Априлската сесия на Постоянния съвет на Обществото на народите протича в разгара на оживените дипломатически комбинации и само седмица след провалилата се Лондонска конференция, посветена на плана „Тардьо“. Ето защо решенията на Съвета на ОН имат колкото икономическа, толкова и политическа основа. След като обсъжда финансовата ситуация в Австрия, Унгария и Гърция, СОН разглежда рапорта на ФК за България. Норвежкият делегат, подкрепен от английския външен министър пледира пламенно за оказване на бърза помощ на изпадналото в затруднение наше стопанство. Присъстващият на заседанието Ст. Стефанов прави официална декларация, обещавайки стриктното изпълнение на външните ни задължения и прилагане на всички препоръчани реформи във финансовата област. Министърът е принуден да подчертае и, че страната „ще продължи да консултира комисаря на ОН и да търси съдействието му“ по своите стопански инициативи.

Задоволен от тези изявления, Съветът приема резолюция, потвърждаваща редуцирането на половина на трансфера ни в чужди дивизи. Останалите 50% в левове ще се превеждат в специална блокирана сметка, открита при БНБ на името на съветника при банката (едно от задълженията на България по протокола за отпускане на Стабилизационния 7.5% заем е да се приеме назначен от ОН Съветник при БНБ, който да контролира използването на отпуснатите по кредита средства). Той контролира авоара по нея и разрешава неговото използване от МФ единствено за покриване на бюджетния дефицит. Тези 50% в левове подлежат на изплащане на кредиторите в един бъдещ момент, поради което правителството се задължава да продължи вписването им в разходната част на държавния бюджет. Срещу теглените суми на съветника трябва да се предават „търговски ефекти или съкровищни бонове, принадлежащи на БНБ“. Предложените облекчения са в сила до 30 септември 1932 г., но само след постигането на пряко споразумение с кредиторите. Друг важен пробив на досегашната система е разрешението през следващата 1 година да се повиши бюджетния дефицит на досегашния таван на разрешеното краткосрочно финансиране от БНБ от 600 на 900 млн. лв. На същото заседание Съветът на ОН приема оставката на досегашния комисар Рене Шарон и го заменя с французина Жан Вато.⁴²⁶

Постигнатото в Женева съгласие е осеяно с подводни рифове. Основният спорен момент е действителната сума, която страната ни трябва да трансферира през шестте месеца (април – септември 1932 г.). В рапорта си Финансовият комитет включва като дължими за погасяване и приспадащите се на Атина 133.3 млн. лв. по нашите репарации. Така базата върху която се изчисляват 50% е не 414.2, а 547.5 млн. лв. и общият трансферен процент става вече 66.2%. Стефан Стефанов обяснява пред Съвета на Лигата пълната невъзможност на България

⁴²⁵ Знаме, VIII, № 64, 23 март 1932 г.; София, IV, № 228, 29 март 1932 г.; Мир, XXXVIII, № 9586, 29 март 1932 г.; Изгрев, I, № 76, 6 април 1932 г.; Време, I, № 147, 8 април 1932 г.

⁴²⁶ Утро, XXII, № 6796, 14 април 1932 г.; ЦДА, ф. 285к, оп. 2, а.е. 634, л. 17–21.

да посреща допълнителни външни плащания. Без да дочака разрешението на кредиторите в издаденото на 20 април 1932 г. Постановление № 6 на Министерския съвет (ПМС) правителството потвърждава поетите в Женева ангажименти, но узаконява трансферирането по 35, а не по 45 млн. лв. месечно. Заобикаляйки точния текст на препоръките, ПМС 4/1932 едностранно намалява с 50% службата по българските външни заеми. Друг момент, оказал се спорен в постановлението, е решението съкровищните бонове, с които ще се гарантират блокираните средства при БНБ да бъдат безлихвени.⁴²⁷

Актът на Министерски съвет се посреща на нож както от кредиторите, така и от финансовите институции на Обществото на народите. В специално писмо комисарят Вато подчертава „сериозността на това манкиране“. Националното сдружение на френските носители на ценни книжа по българските заеми енергично настоява за спазване на приетите от Постоянния съвет 66.2%, обвързвайки евентуалните си отстъпки с няколко условия. Парижкият комитет желае да придобие чрез своя делегат в София контрол върху блокираните средства и да получи уверение от наша страна, че при възстановяването на пълния трансфер те ще бъдат платени по курса към деня на блокирането им.

Правителството ни не е в състояние да противодейства на толкова много фронтове и на 27 април 1932 г. отстъпва по трансферния процент. България обещава да преведе останалите 10 млн. лв. еднократно до постигането на споразумение с кредиторите си. Тя обаче подчертава, че не може да накърнява авторитета на Лигата на нациите, прехвърляйки разпореждането с блокираната сметка от съветника при БНБ към делегата на портъорите по предвоенните ни дългове. Недоволен от това, делегатът Шарло прави остри изказвания пред опозиционния вестник „Свободна реч“, а в края на май прекратява отпускането на бандероли и гербови марки, с приходите от които са гарантирани довоенните ни заеми. Изправен пред реалната опасност цигарените ни фабрики да затворят врати, кабинетът решава да отпечата бандероли и марки, като уведомява за това Съвета на ОН. Едва в края на юни, след възобновяването на преговорите в Париж, Шарло отново отпуска бандеролите и гербовите марки.

Новообразуваният комитет в Лондон на бонхолдерите по Бежанския и Стабилизационния заем също не приема Постановление №6 на МС. Той се възпротивява на еднаквото третиране на дълговете ни отпреди и след Европейската война. Осланяйки се на приоритета, гарантиран под егидата на Лигата върху заемите от 1926 г. и 1928 г., комитетът настоява за значително по-висок процент на трансфер. За разлика от парижките кредитори, разполагащи с реалните гаранции на бандеролите и гербовите марки обаче британците може единствено да „привеждат вниманието на София върху евентуалните лоши последствия“ за нашия кредит на американските и английските финансови пазари. Атина също не пропуска възможността да протестира енергично против едностранното решение на България да прекрати службата си по репарационния дълг до уреждане въпроса от предстоящата Лозанска конференция.⁴²⁸

⁴²⁷ Пак там, л. 59–60.

⁴²⁸ ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 634, л. 73–214; Стенографски дневници на XXIII ОНС, I н. с., 107 з., 9 юни 1932 г., с. 2367–2369; Свободна реч, IX, № 2471, 5 юни 1932 г.

Донякъде, пряко волята си, страната ни се оказва в центъра на остра конкуренция между различните класове на кредиторите си. За да излезе от тази ситуация, кабинетът предприема преки преговори със своите многобройни кредитори. Постъпки в тази посока са направени още през януари, но носителите на титри предпочитат да изчакат резултатите от анкетата на ОН в София и решението на СОН. Съвети в тази посока идват и от Форин офис и Ке Д'Орсе. Късното формиране на Лондонския комитет допълнително затруднява разговорите. Едва през юли се провеждат първите преки срещи, довели до споразуменията в Париж и Лондон от 12 и 20 същия месец.

Допълнителен натиск върху страната ни оказва и взетото по английска инициатива решение на Постоянния съвет на Лигата на нациите за несъответствие на Постановление № 6 на МС с препоръките на Финансовия комитет. Притиснат от всички страни, кабинетът все пак успява да запази равновесие по тънката нишка на преговорите и постига разбирателство с кредиторите. В Париж се договаря, че до 30 септември 1932 г. България ще трансферира само половината от лихвите без да извършва погашения по главницата. Останалите 50% ще се внасят на името на съветника при БНБ и ще се използват според препоръките на ОН. Въпросите за гаранцията и лихвоносността на съкровищните бонове се отнасят за арбитраж пред ФК. Постига се принципно съгласие за стартиране на разговори по ревизия на спогодбата от 1926 г., съгласно нейния член 8. Идентична договореност съдържа и комюникето от преговорите в Лондон. По силата на тези две спогодби България най-сетне официално добива право да използва блокираните 50% за бюджетни нужди⁴²⁹.

Проблемът с естеството на съкровищните бонове се разглежда от специален подкомитет на ФК в състав Нимайер, Кемпнер и Дайра. На 11 август в присъствието на директора на дълговете Н. Стоянов, се провежда решителната дискусия. Нашият представител развива тезата, че БНБ не може да носи отговорност за изпълняването на държавни задължения тъй като това противоречи на нейната автономност. Стоянов апелира да се отхвърли искането на парижките портъори за поставяне джирото на централната банка върху тези ценни книжа. Подкомитетът възприема доводите на София относно гарантирането на съкровищните бонове от БНБ, но препотвърждава предишното решение на ФК за тяхната лихвоносност. В същото заседание се обсъжда и назначаването на нов съветник при националната банка. Тъй като Р. Шарон, съвместяващ поста заедно с този на комисар на ОН, напуска България в началото на 1932 г. правителството настоява поне временно досегашното положение да се запази и заместилият го Ж. Вато да поеме и функциите на съветник. Предложението Стоянов обяснява единствено с желанието за бюджетна икономия на разходи. Истинската причина обаче е да се свие наложения финансов контрол върху страната. Единственото, което директорът на държавните дългове постига, е да отложи решението за следващата сесия на ФК през септември.⁴³⁰

⁴²⁹ ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 641, л. 80.; пак там, а.е. 646, л. 17–8, 27–28; Василев, В. цит. съч., с. 60–61; Стоянов, Н. цит. съч., с. 171–175.

⁴³⁰ ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 646, л. 80–87.

Почти паралелно с разгърналия се конфликт с портъорите по приложението на препоръките на СОН кабинетът на Мушанов трябва да се справи с още едно предизвикателство – изготвянето и приемането на първия свой бюджет. Именно постигането на уравновесен ДБ е основното условие, поставено в Женева, за облекчаването на дълговия трансфер. Следващата стъпка на МФ в посока на реформиране финансовата система на страната е Законът за служебния статилитет на финансовата администрация. Той е един от актовете, на които ФК държи най-много, тъй като разчита, че законът ще даде материални стимули на данъчните чиновници за увеличаване събираемостта на държавните приходи.⁴³¹

Въпреки положените усилия дупката в бюджета продължава да расте. Дефицитът на завършващото на 1 април 1932 г. упражнение вместо очакваните 350 надхвърля 800 млн. лв. Новоприетият ДБ също не може да бъде уравновесен при заложенa разходна част от 7298 млрд. лв. и прогнозирани действителни приходи, ненадхвърлящи 6.3 млрд. лв. В доклада си до Постоянния съвет на ОН от юли 1932 г. Финансовият комитет стига до извода, че дори при стегнат контрол върху разходите чрез месечните бюджети няма изгледи ДБ да бъде уравновесен при липса на основна реформа, препоръчана от ФК. Подчертавайки, че София не бива да очаква повече облекчения без незабавното провеждане на исканите реформи, Финансовият комитет се съгласява да освободи временно хазната от погасяване на дълга ѝ към БНБ за финансовите 1930/1931 и 1931/1932 г., на обща стойност около 200 млн. лв. Втората съществена отстъпка е разрешението за използване печалбата от насичането на сребърните и медно-никеловите монети за покриване на дефицита, вместо за покриване вътрешните задължения на държавата към БНБ. Само до 30 юни 1931 г. тази печалба е на стойност 274 млн. лв., а в средата на 1932 г. достига до 790.8 млн. лв.⁴³²

Стопански конференции в Лозана и Стреза

В средата на 1932 г. се провежда споменатата вече Лозанска конференция, на която българското правителство възлага големи надежди за окончателно унищожаване на репарациите. Противно на очакванията в София, форумът концентрира усилията си за разрешаване на германските репарации, а българските остават в периферията на вниманието. Макар де юре в Лозана да не се премахва репарационното бремe, фактически то е изпразнено от смисъл. Конференцията е използвана от България да представи още веднъж пред събралите се кредиторки тежкото финансово положение на страната, което не ѝ позволява да обслужва своите външни задължения в пълен обем.⁴³³

След неуспеха на Лозанската конференция всички надежди се насочват към следващия форум, организиран от Обществото на народите в Стреза. Това е поредната инициатива след фиаското на плана „Тардио“ и неуспешното емитиране на международен заем за финансовото стабилизиране на силно засегнатите

⁴³¹ Свободна реч, IX, № 2789, 29 юни 1932 г.

⁴³² ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 634, л. 200–201; пак там, а.е. 651, л. 1.

⁴³³ Пак там, а.е. 643, л. 1–17.

от депресията райони на Централна и Източна Европа. След банковата криза от лятото на 1931 г., довела до девалвирането на британската лира, на региона се гледа като на потенциално огнище. Надеждите за реални стъпки, с които да се облекчат пораженията на депресията са много силни в София поради прогресивно влошаващото се положение на държавното съкровище. Пред конференция „Боне“ (наречена така по името на председателя – французинът Боне). България настоява за ревалоризация на външните си задължения пропорционално с обезценяването на българските експортни стоки – зърнени храни и тютюни; премахване на всевъзможните ограничения пред търговията, особено тези от ветеринарен и транзитен характер, както и улесняване пласмента на селскостопанските ни произведения на западноевропейските пазари. Положителен момент от дейността на форума е пълното единодействие на т.нар. Аграрен блок. Блокът е неформално сдружение на шест земеделски държави от Централна и Източна Европа (България, Полша, Румъния, Унгария, Чехословакия и Югославия), които координират усилията си за постигане на облекчения при търговията със селскостопански стоки (главно зърнени храни).

Наред със станалите вече стандартни препоръки за поддържане на уравновесен бюджет, провеждане на строга кредитна политика от централните банки и преки преговори между кредитори и дебитори, в Стреза се предвижда и възможност за облекчаване на дълговете поради стопанска непоносимост. В заключителния документ на конференцията обаче препоръката е доуточнена. Евентуалните облекчения ще бъдат „временни и ще държат сметка за стопанската конюнктура“. Въвежда се и изискването външните кредитори да не бъдат третиранни „по-неблагоприятно по права“ от националните.⁴³⁴ В Стреза се обсъжда и създаването на Фонд за валутно стабилизиране. Той трябва да служи като кредитор от последна инстанция за „закрепване или окончателно заздравяване на валутното положение“ и платежните баланси на застрашените държави от Централна и Източна Европа. Предвижда се средствата на фонда да постъпват под формата на вноски от всички държави-участнички. Още в Стреза обаче Великобритания, Германия, Холандия и Белгия декларират, че финансовото им положение не позволява отделянето на подобни суми. Нужни са още почти две десетилетия, докато световните финансови кръгове узреят за нуждата от световен кредитор от последна инстанция. Едва в Бретънуудс по сходна формула е създаден Международният валутен фонд.⁴³⁵

Спогодби с кредиторите от 18 ноември 1932 г.

От средата на 1932 г. настъпва ново чувствително влошаване на стопанското положение на България. Кризата продължава да шества без изгледи за скорошно приключване. Разнобоят и фракционните боричкания в управляващата коалиция не създават подходяща среда за необходимите реформи. Някой популистки мерки, защитавани упорито от земеделци, радикали и части от Демократическата партия претоварват хазната с нови извънредни задължения.

⁴³⁴ ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 637, л. 77–79.

⁴³⁵ Пак там, л. 80–103.

Финансовият комитет на ОН също недоволства от забавянето темпа на реформите. В края на богатото на събития лято, на своята септемврийска сесия, ФК отново разглежда стопанското положение на страната. Отчита се, че „отегчението на бюджетния дефицит“ се задълбочава. Дефицитът за 1931/1932 финансова година (ф.г.) е отново 1340 млрд. лв. въпреки титаничните усилия на правителството за свиването му в поносими размери. Не по-розови са показателите и за първото тримесечие на новата 1932/1933. Само за четири месеца дефицитът, заедно с този от предната финансова година, достига 972 млн. лв.

При очерталото се положение правителството предприема редица мерки за ограничаването на недоимъка по ДБ като чрез серия от наредби намалява всички кредити по министерствата. Министърът на финансите започва да одобрява всеки разход на хазната, надхвърлящ 20 хил. лв. Сред дългия списък от гласувани през изтеклата парламентарна сесия законопроекти обаче единствените с някаква стабилизираща финансите роля са Законът за пенсиите за прослужено време, Законът за ДБ и измененията на Закона за акцизите и на Закона за митниците. С първия пенсиите се намаляват радикално, между 10–40%, като очакваната икономия е от порядъка на 200 млн. лв. Останалите актове повишават акцизите, бандеролното право, адвалорните такси и пощенските тарифи⁴³⁶.

В началото на октомври 1932 г. постоянният съвет на Лигата запълва вакантното отпреди година място на съветник при БНБ. Изборът на естонския професор Николай Кьостнер е под британско давление, тъй като в лицето на Вато, Лондон вижда единствено защитник на френските финансови интереси. От голяма полза за новия съветник са добрите познания по руски език и опитът му, натрупан в Естонската народна банка. За да се смекчи негативната реакция на София, се допуска намаляване на заплатата на Кьостнер до ниво, което българското правителство прецени.⁴³⁷

Постоянно повтаряният от кредиторите рефрен за необходимостта от спешни реформи във финансовата област и недостатъчните усилия на правителството в тази насока започват да ерозират доверието на ОН към възможностите на кабинета да реорганизира стопанството на страната. Тези нови настроения започват да си пробиват път и в донесенията на някои от дипломатическите представители в София. Уотърло например информира Форин офис, че в Женева „българските представители играят театър с признанието си, че драстични реформи са необходими и, че те ще започнат всеки момент“. Единственият запазил доверието на международните финансови среди е министър Стефанов – „сравнително честен и съзнателен“, което, според посланика, е „необичайно нещо за България“. Финансовият министър обаче няма политическа подкрепа за извършването на нужните реформи.⁴³⁸

Всичко това прави преговорите с портърите по външните ни заеми още по-трудни. Въпреки критиките за мудно провежданите промени, Финансовият комитет и Постоянният съвет на ОН дават в резолюциите си оценка за задълбо-

⁴³⁶ Пак там, ф. 159к, оп. 2, а.е. 788, л. 1–16.

⁴³⁷ Пак там, ф. 258к, оп. 2, а.е. 642, л. 28.; Утро, XXII, № 6965, 6 ноември 1932 г.

⁴³⁸ PRO, FO, 421/318–323, pp. 273–274

чаване на кризата в българското стопанство. В София тълкуват това като подкрепа за искането си за нова редукция на трансферния процент. Полуофициозът „Независимост“ дори описва и размера на очакваното облекчение – тъй като курса на облигациите по външните ни заеми се е сринал с 3/4 – толкова би трябвало да е намалението и на обслужването по тях⁴³⁹.

Въоръжен с резолюцията на СОН Никола Стоянов заминава за Париж, за да разисква проблема за задълженията с представителите на портърите. Тъй като срокът на предишните спогодби с кредиторите изтича на 30 септември 1932 г., т.е. почти 10 дни преди началото на разговорите, страните се споразумяват за временно запазване на досегашния режим, до 15 ноември. Правителството настоява и успява да наложи обаче новите решения по трансферния процент да се прилагат от 1 октомври. Срещу това България поема ангажимент да изпрати в най-кратък срок своя финансов министър, който да проведе преговорите по новото споразумение с Националното сдружение на носителите на облигации по довоенните ни заеми⁴⁴⁰.

Разговорите навлизат в решителната си фаза в средата на ноември 1932 г. По ред причини София насочва усилията си първо към Лондон, очаквайки там по-голямо разбиране. След дискретен натиск от страна на Форин офис носителите на титри по следвоенните заеми преодоляват нежеланието си за нови жертви. Комитетът на сключените под гаранцията на ОН заеми се съгласява с повечето български предложения и на 18 ноември се постига спогодба за обслужването им през предстоящите шест месеца. Трансферният процент спада от 50 на 40, като се запазва досегашният принцип на блокиране и използване на непреведените суми в левове. Идентични са отстъпките и на парижките портъри, придобити няколко дни по-късно. Те отиват дори крачка напред. Съглашението от 1926 г. предвижда изплащането на предвоенните дългове да става като процент от златната им стойност (палие), увеличаващ се на всеки 3 години по специална скала. Тъй като новият тригодишен период започва от 1 април 1933 г., Н. Стоянов издейства трансферите да продължат по старите проценти и след посочената дата. Така се избягва увеличение от 7 златни стотинки (1.89 книжни лева) за всеки златен лев дълг. Кредиторите дават и принципното си съгласие за преговори по ревизията на споразумението от 11 декември 1926 г. въз основа на неговия член осми⁴⁴¹.

След тази редукция месечният трансфер на съкровището спада от 35 на 27 млн. лв., докато в същия период на предната година той е бил 92 млн. лв.⁴⁴² Срещу отстъпките си обаче двата комитета енергично настояват пред Обществото на народите да застави българското правителство „да сложи ред в собствените си финанси“. Лигата реагира незабавно и изпраща втора анкета в рамките на една година. Цели се проучване на място на действителното положение на хазната ни и оказване на пряк натиск върху София за започване на отдавна запланува-

⁴³⁹ Независимост, XII, № 3331, 18 юли 1932 г.

⁴⁴⁰ ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 646, л. 80–87.

⁴⁴¹ Стоянов, Н. пос. съч., с. 183–184; Стоянов, Н. Изплащането на българските външни държавни и гарантирани от държавата заеми през периода 1 октомври 1931 – 31 март 1933 г. Списание на Българското икономическо дружество (СПБИД), XXXI, 1932, № 10, с. 653–658; Василев, В. пос. съч., с. 60–61.

⁴⁴² Стенографски дневници на XXIII ОНС, II р. с., 11 з., 22 ноември 1932 г., с. 243–244.

ните промени. За да не провокира общественото недоволство, ФК се отказва от първоначалната си идея за тричленна делегация и тук пристига единствено смятаният за приятелски настроен към българите Рене Шарон. Официалното обяснение за визитата му е въвеждане в длъжност на новия съветник при БНБ проф. Кьостнер.⁴⁴³ След кратки напрегнати разговори кабинетът отстъпва пред „доводите“ на Шарон и се постига принципно съгласие за продължаване модернизацията на финансовата администрация, за прекратяване на практиката на хронично превишаване на месечните бюджети и за „използване съдействието“ на съветника при БНБ при всички финансови мероприятия под формата на предварителни писмени допитвания.⁴⁴⁴

Според оценките на дипломатите на страните-победителки договореността е от изключителна важност, защото България ще бъде принудена да спре двойствената си игра на половинчати реформи. Засилват се очакванията, че финансите на страната ще бъдат поставени на по-здравословна основа⁴⁴⁵. Под натиска на Финансовия комитет започва осъществяването на някои от пунктовете на договорената програма – намаляват се заплатите и пенсиите, въвеждат се нови данъци, започва подготовката за премахването на окръжните постоянни комисии. Законопроектите за преките и за косвените данъци обаче се отлагат във времето поради големия им обем и поради разгорялата се в страната правителствена криза. Министерство на финансите е натоварено да внесе изменения в сегашните закони, а двата пакета данъчни закони се отлагат за следващата парламентарна сесия.⁴⁴⁶

На януарската си сесия през 1933 г. Финансовият комитет изказва задоволство си от положените усилия на българското правителство. Най-голямо е удовлетворението от решението на Министерски съвет от 12 декември, „препоръчващо едно тясно сътрудничество с органа на ОН в София с оглед на изработване на една програма за финансова реформа и съдържащо положения за засилване контрола на министъра на финансите върху всички държавни разходи“. Констатира се, че бюджетният проблем запазва сложността си. България е „стимулирана“ чрез някои допълнителни облекчения – продължава се с още една година допълнителното право за емисия на 300 млн. лв. съкровищни бонове, разрешена с резолюция на СОН от 15 април 1932 г.; допуска се допълнителна емисия от 200 млн. лв. в съкровищни бонове при същите условия. При наличието на оздравителна програма „Финансовият комитет вярва, че кредиторите няма да откажат да подпомогнат усилията на българското правителство чрез даване на улеснения при трансфера“.⁴⁴⁷

В месеците до май, когато се провежда следващото заседание на ФК, със съдействието на комисаря на ОН и съветника при БНБ правителството треска-

⁴⁴³ Утро, XXII, № 6973, 16 ноември 1932 г.; пак там, № 6991, 7 декември 1932 г.

⁴⁴⁴ Василев, В. пос. съч., с. 67–68.

⁴⁴⁵ PRO, FO, 421/318–323, pp. 147–148; Стенографски дневници на XXIII ОНС, II р. с., 23 з., 14 декември 1932 г., с. 509–516; Иванов, М. Външните държавни..., с. 45–46.

⁴⁴⁶ PRO, FO, 421/318–323, p. 125–127; Държавен вестник, LIII, № 194, 23 ноември 1931 г.; Утро, XXII, № 6965, 5 ноември 1932 г.

⁴⁴⁷ ЦПА, ф. 3666, оп. 2, а.е. 149, л. 1–3.

во изработва и доуточнява плана за оздравяване финансите на страната. В основата му заляга лансираният от министър Стефанов вече на два пъти проект, допълнен с някои изисквания на Лигата на нациите. Кабинетът ускорява и прокарването през Народното събрание на редица закони, за които се настоява от Женева. В края на април 1933 г. се гласуват на трето четене Законът за гербовия налог и Законът за засилване на държавните приходи (ЗЗДП). Очакванията от ЗЗДП са за 255 млн. нови приходи чрез повишаване митата на безмитно внасяните досега стоки. Вторият прокаран в него принцип е увеличаване на митото на стоките на лукса.⁴⁴⁸ В началото на май най-сетне се гласува и Законът за закриване на окръжните съвети. Очакваните по него икономии са от порядъка на 300 млн. лв.⁴⁴⁹ Малко по-късно се приемат и Законът за изменение и допълнение на Закона за разширение на железопътната мрежа и Законът за уреждане на наемните отношения.⁴⁵⁰

С тези извършени реформи и с препоръките на Финансовия комитет, в първите дни на март 1933 г., българската делегация, водена лично от министър-председателя, заминава за Париж и Лондон. Край Сена се провеждат срещи с представители на портъорите. Потърсена е официалната подкрепа на Франция чрез разговори с Даладие и Ерио. В британската столица Н. Мушанов и Н. Стоянов разговарят с председателя на Комитета за заемите, сключени под егидата на Обществото на народите Остин Чембърлейн, с висшия чиновник във Форин офис Сарджънт и с шефа на Балканския комитет Бойл. Българският премиер подчертава, че въпреки прилагането на редица препоръки на Финансовия комитет на ОН, бюджетът ни не е в състояние да си позволи кредити от порядъка на 40% по трансфера. Предлага се в бъдеще плащанията да не надвишават 20%.⁴⁵¹ Кредиторите обаче не са склонни на толкова коренна промяна, само няколко месеца след подписването на ноемврийските спогодби. До споразумение така и не се стига, след което Н. Мушанов отпътува отново за Париж, оставяйки Стоянов да продължи разговорите.

Този косвен натиск дава резултат. Само ден по-късно директорът на държавните ни дългове получава две писма от Остин Чембърлейн. Те описват подробно хода на разговорите и бележат съществен прогрес в сближаването на възгледите. Кредиторите дават съгласието си България да трансферира след 1 април 1933 г. по 25% до подписване на нова спогодба между страните. Съкровищните бонове, издавани срещу блокираните суми, добиват много по-нисък лихвен процент. София приема със задоволство отстъпките, но още веднъж подчертава, че ще прави единствено „човешки възможното“ за изплащане падежите от 15 март и 15 април. В Париж Мушанов успява да уреди облекчения подобни на тези, постигнати в Лондон. Трансферният процент пада на 25% още от 1 април като плащането продължава да се извършва по старата таблица (палие). Така все-

⁴⁴⁸ Стенографски дневници XXIII ОНС, II р. с., 87 з., 19 май 1933 г., с. 1846; пак там, 86 з., 27 април 1933 г., с. 1817; Приложение към стенографски дневници XXIII ОНС, II р. с., с. 130–134; Зора, XIV, № 4151, 6 май 1933 г.

⁴⁴⁹ Стенографски дневници на XXIII ОНС, II р. с., 90 з., 4 май 1933 г., с. 1891; Зора, XIV, № 4151, 6 май 1933 г.

⁴⁵⁰ Стенографски дневници на XXIII ОНС, II р. с., 121 з., 19 юни 1933 г., с. 2798–2799; пак там, 125 з., 23 юни 1933 г., с. 2882.

⁴⁵¹ ЦДА, ф. 176к, оп. 6, а.е. 1845, л. 160–164.

ки златен лев дълг ще се покрива не с 63, а с 56 златни стотинки. Националното сдружение на френските носители на титри препотвърждава принципното си съгласие за ревизия на протокола от 11 декември 1926 г., но настоява тя да стане въз основа на заключенията на специална мисия от „всепризнати експерти“.⁴⁵²

Още в деня на завръщането си от Европа Никола Мушанов отправя писмена молба до главния секретар на ОН Ерик Дръмънд за нова анкетна комисия, която да проучи стопанското и финансовото положение на България. Делегацията, пристигнала в началото на април 1933 г. се води от помощник секретаря на Лигата Тренделенбург. Тя констатира сериозната промяна в положението на страната и „твърде критична фаза, в която се намират държавните финанси“.⁴⁵³ След обстойна проверка експертите настояват за действително, а не само фиктивно уравновесен бюджет; за реализирането на по-значителни икономии чрез съкращаване на около 5000 държавни чиновници; за „основни административни реформи и данъчна концентрация“; за назначаването на чужди експерти за модернизирание на данъчната ни система и за реални реформи в областта на данъчната и финансовата администрация.

Най-трудно се възприема изискването за разширяване правомощията на комисаря на ОН и на съветника при БНБ. Правителството обаче успява да отстои и запази старата формула от неговата декларация пред Р. Шарон – „*utiliser son conseil*“, т.е. „използвайте съветите“. Още по-неприемливо за страната ни е „предложението“ да се покани временно един експерт по финансовите въпроси като помощник на комисаря за организиране службата за контрол над финансовата администрация при МФ. Отговорът на Мушанов е, че след отстъпката ни функциите на съветника и на Комисаря – да останат разделени – София няма да допусне нов чужд специалист. Постигната е договорка България сама да организира отделението за контрол при МФ и на септемврийската сесия на ФК да бъде извършена проверка на направеното по този въпрос.⁴⁵⁴ Тонът в заключенията на анкетната комисия е доста остър и дава да се разбере, че неизпълнението на „препоръките“ ще доведе до скъсване на отношенията с Обществото на народите.

Дълго подготвяният проект за реформа програмата на кабинета е представен на априлската сесия на ФК като част от редовния му отчет. Очакванията на МС са за 1.3 млрд. лв. дефицит към края на финансовата година. За балансиране на ДБ с плана на кабинета се предвиждат нови 300 млн. лв. икономии по параграфите на разните министерства и 540 млн. лв. от икономии на Дирекцията на държавните дългове. Новите приходи, които трябва да се въведат през годината чрез Закона за засилване на държавните приходи, Закона за изменение на Закона за събиране данък върху приходите и чрез силно повишаване на акциза върху спирта, оцета, захарта и тютюна ще са 500 млн. лв. Постъпленията от новите фондове, които ще се слеят към бюджета ще достигнат 60 млн. лв. Така общите спестени и новопривлечени средства достигнат 1.4 млрд. лв.

⁴⁵² Пак там, ф. 258к, оп. 2, а.е. 1148, л. 4–20; Василев, В. цит. съч., с. 68–69.

⁴⁵³ ЦДА, ф. 159к, оп. 2, а.е. 787, л. 81–93.

⁴⁵⁴ Стенографски дневници на XXIII ОНС, II р. с., 92 з., 10 май 1933 г., с. 1922–1926.

Друг съществен проблем са натрупаните ариерета от неизплатени заплати, пенсии и платежни заповеди на стойност 1.508 млрд. лв. и краткосрочните държавни дългове от 2.261 млрд. лв. Въпросът се поставя от парижките ни кредитори като предварително условие за реципрочни отстъпки от тяхна страна.⁴⁵⁵ Тъй като намалените приходи не позволяват да се отделят суми от бъдещия ДБ 1933/1934 за погасяването им се предлага трансформирането на тези чакащи плащания в дългосрочни чрез издаването на нова емисия съкровищни бонове, погасими за 15 г. и носещи лихва от 3 до 5%. За същата цел се предвижда впрягането и на нетрансферираните суми в левове по външните ни задължения. Ликвидирането на неизплатените заплати и пенсии ще става вече „предпочитателно“ пред всички останали държавни нужди. Ще се създаде Амортизационна каса за редовното изплащане заплатите в бюджетната сфера.⁴⁵⁶

ФК се съгласява с предложения от МС проект за заздравяване на държавните финанси, както и с ангажимента от българска страна да се приемат до 30 юни 1933 г. законите за гарантиране чиновниците от финансовата администрация; за Амортизационната каса и за изменение Закона за държавната отчетност, който ще повиши контрола при прилагането системата на месечните бюджети. Според договореното от правителството и ФК разписание до края на годината през камарата трябва да се прокарат Законът за бюджета, отчетността и предприятията и един или няколко закони, които да изменят приетите наскоро три закона за облекчаване длъжниците земеделци, занаятчии и търговци с цел окончателното стабилизиране на кредита. В рамките на МФ ще се създаде тяло за върховен контрол при определяне и събиране на данъците, като ще се възползва от опита на международно признат експерт при изграждането му. Предвижда се и създаване на т.нар. Комитет на четиримата, състоящ се от директора на Главна диркция на държавните дългове (ГДДД), управителя на БНБ, комисаря на ОН и съветника при централната банка. Той ще дава разрешения за издаването на всички емисии съкровищни бонове и за сключване на краткосрочни аванси от хазната.⁴⁵⁷

Финансовият комитет отчита затрудненото стопанско положение на страната и подкрепя желанието на правителството за ново облекчение на трансферния процент. На кредиторите се препоръчва намаляване на лихвата върху съкровищните бонове на 2%. Препотвърждава се разрешението за увеличаване тавана на сконтираните държавни облигации до 1.1 млрд. лв. Това обаче се обвързва с условието всяка нова емисия да се пуска с разрешението на Комитета на четиримата. Новите 500 млн. лв., с които се увеличава вътрешният дълг и допускането да се издават и лихвоносни облигации на стойност 400 млн. лв. годишно се приема от управляващите като сериозен стимул в политиката им за уравновесяване на бюджета. По думите на вестник „Знаме“ този нов почти 1 млрд. лв. ще оживи вътрешната размяна и замръзналото народно стопанство.⁴⁵⁸

⁴⁵⁵ ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 1148, л. 4–6.

⁴⁵⁶ Пак там, а.е. 944, л. 60–69.

⁴⁵⁷ Пак там, л. 124–128; Пак там, а.е. 1148, с. 21–22; Знаме, IX, № 8 май 1933 г.; Свободна реч, X, № 2749, 12 май 1933 г.

⁴⁵⁸ ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 944, л. 60–69, 124–128; Знаме, IX, 8 май 1933 г.

Световна стопанска и монетна конференция в Лондон

Големи надежди за съществено подпомагане на затруднените ни финанси Народният блок възлага на откритата на 12 юни 1933 г. Световна стопанска и монетна конференция. Тя е четвъртия и най-сериозен опит на международната общност за една координирана акция против депресията. Въпреки очакванията, по подобие на плана „Тардьо“, инициативата на Финансовия комитет от пролетта на 1932 г. и конференциите в Стреза и Лозана, форумът в Лондон не успява да предпише рецептата за стопанското възстановяване на света. Причина за провала на конференцията е в различните възгледи на основните сили за причините на депресията. Франция и групиранието около нея държави от Златния блок смятат, че „стопанските проблеми не могат да бъдат решени, ако предварително монетите не бъдат стабилизирани и, ако не стане връщането към златния еталон“. Според САЩ депресията се дължи на спадането на цените на стоките, които могат да се повишат единствено чрез световна девалвация на монетите. По думите на българския делегат Никола Стоянов: „При тази ситуация „дребните“ проблеми, като например този за уреждане на дълговете, не привличат внимание“.⁴⁵⁹

По ред причини в Лондон са изоставени и редица от направените препоръки в Стреза и от Подготвителния комитет в полза на дебиторките. Като кредитор с над 4 млрд. лири стерлинги вземания Великобритания налага половинчато решение по дълговия въпрос. Изхождайки от надеждата за скорошно повишение на цените, в резолюцията си Лондонската стопанска и монетна конференция препоръчва временни спогодби от 6 до 12 месеца и обличане в съкровищни бонове на нетрансферираните части. Въпреки че страните-кредиторки са призвани да „дадат своето сътрудничество в тази насока“, в документа се посочва, че „решението на въпроса не бива да се търси във вреда на заемодателите“. Конференцията се обявява за спазване на договорите и „изменения, приети само по общо съгласие от заинтересованите страни“.⁴⁶⁰

Споготба с кредиторите от 16 октомври 1933 г.

След фиаското на конференцията и краха на всички надежди за облекчаване дълговото бреме на страните от Дунавския басейн пред България се откриват два възможни пътя. Единият от тях е описан от бившия комисар на ОН Р. Шарон в разговор с Н. Стоянов. Той предлага София незабавно да изпрати изложение до Лигата на нациите, в което отново да опише тежкото си финансово положение и, основавайки се на резолюцията от Стреза, на изказаните мнения в Подготвителната комисия на експертите и на разискванията в Лондон, да поиска съдействието на ФК за реално облекчение на външните си задължения. Другата възможност е изразена в писмо на посланика ни в британската столица П. Хаджимишев до министър-председателя. Според него „единственото радикално средство за постигане сериозно намаление на държавния дълг е да отку-

⁴⁵⁹ ЦДА, ф. 285к, оп. 1, а.е. 1283, л. 88–90.

⁴⁶⁰ Пак там, л. 135–136; пак там, л. 140.

пим колкото се може повече облигации... използвайки сегашните паднали цени“. Книжата от 7.5% Стабилизационен заем с номинал от 100 лири стерлинги се търгуват през 1933 г. за 21–25 лири, а тези по довоенните ни задължения пък се котират едва на 7–12 лири. В наша полза ще бъде и девалвацията на английската монета, която при емитирането на заема от 1928 г. се разменя за 675 лв., а пет години по-късно – за 475 лв. Единствената трудност, за която сметка си дава и П. Хаджимишев е липсата на свеж финансов ресурс в страната, който да се пренасочи за изкупуването на дълга.⁴⁶¹

Макар становището на Н. Стоянов също да клони към второто предложение правителството избира първия вариант, може би поради тежестта на неговия автор и пълната невъзможност да се отделят средства за подобна операция. България прави официално предложение за 25-процентен трансфер за цялата финансова година, 15%, от които да са в чужди девизи и 10% – в „преводни“ левове. Единствено тези 25% ще се записват в разходната част на бюджета, за да може той да бъде окончателно уравнил. Останалите 75% ще се обличат в съкровищни бонове, носещи 2%, а не 6% лихва. „Тръстите“ на кредиторите ни не възприемат обаче подобни радикални облекчения. Особено силно възражение среща невписването на цялата служба по външните задължения в ДБ. Позициите се очертават, но поради липса на съгласие уреждането на въпросите се оставя за след края на Лондонската стопанска и монетна конференция.

В средата на юли 1933 г. Н. Стоянов заминава отново за британската столица. Пристига на 19 юни 1933 г. бюджет, който залага само 25-процентно погасяване на лихвите е настроил Комитета на заемите под егидата на ОН доста неотстъпчиво. За да постигне напредък в разговорите, София е принудена да модифицира първоначалното си предложение. Кабинетът се съгласява да продължи трансфера до април 1934 г. в 15-процентен размер, а остатъка до 25% да се блокира в левове. В края на всяко шестмесечие тези 10% ще се превеждат съобразно възможностите ни. Тази формула се възприема от кредиторите, но те категорично отхвърлят невписването на цялата служба по двата следвоенни заема в бюджета.

Преговорите се затягат като над тях надвисва опасността от прекратяването им. В срещите си със Стоянов Р. Шарон убеждава страната ни да не прекъсва отношенията си с бонхолдерите по подобен формален въпрос. Съветът на бившия съветник е да се отложи разрешаването на проблема за след предстоящата сесия на Финансовия комитет. София възприема тези внушения и инструктира своя представител Н. Стоянов. В последния момент преди заминаването му за Париж обаче портърите проявяват отстъпчивост и предлагат компромисно разрешение на сложния казус. Общата промемория за разговорите приема без възражения желанието ни за 15% трансфер през слабите в стопанско отношение месеци като до 60 дни след това вноските се допълват до 25%. Лихвата върху съкровищните бонове, следвайки препоръките на Финансовия комитет, се намалява на 2%, със задна дата от 1 април 1932 г. Българското правителство обаче трябва да се ангажира с пълното вписване на годишните анюитети в бюджета за

⁴⁶¹ Пак там, л. 88–90; пак там, ф. 176к, оп. 6, а.е. 1845, л. 199–200.

1934/1935 финансова година. Въпросът за настоящия ДБ се отлага за следващия кръг разговори през октомври.

В Париж преговорите също не обещават лесно разрешение. Председателят на Асоциацията на носителите на титри Готие обвинява София в едностранно нарушение на спогодбата от 1926 г. чрез невписването на пълната служба в бюджета. Според портъорите не са взети решителни мерки за заздравяване на финансите, съгласно поетия по-рано ангажиментите пред ФК. Всичко това според Готие освобождава кредиторите от поетото през март обещание за евентуална ревизия на протокола от 11 декември 1926 г. Опитите на Н. Стоянов да издейства подкрепата на Ке Д'Орсе и на *Париба* удрят на камък. Националното сдружение на носителите не възприема и отстъпките, направени в английската промемория и на 4 август излиза със своя. В нея, като предварително условие за продължаване на разговорите, се поставя залагането на бюджетен разход за пълната договорена провизия по външните заеми. При възприемането на това от българска страна Асоциацията се обвързва с намаление със задна дата на лихвата по скриптите, издадени срещу нетрансферираните суми на 2%. Делегатът на кредиторите в София ще освободи незабавно блокираните 75% за погасяване на финансовите дефицити.

Временно управляващият британската легация у нас Балфур също прави опит за натиск върху Мушанов по въпроса за вписването. Със същата цел през септември в София пристига и Рене Шарон. В отговора си до Парижкия комитет правителството предлага условията по Лондонската промемория от 31 юли и обвързва вписването с ревизия на протокола от 1926 г. Кредитори и длъжници отново възлагат надеждите си за намиране на компромис на Финансовия комитет на ОН, който трябва да се произнесе по спора.⁴⁶²

В духа на препоръките на кредиторите правителството извършва редица реформи с новия бюджет за финансовата 1933/1934 г. Член 55 от Закона за бюджета посочва, че месечните бюджети ще се одобряват от МС по доклад на МФ като се имат предвид разрешените кредити на отделните ведомства, сезона, предполагаемите постъпления през месеца и необходимите икономии. От 500 на 100 хил. лв. се сваля границата, над която всички доставки или покупки, извършени от министерства, държавни, изборни, автономни и др. обществени учреждения и институти трябва да получат предварителното разрешение на министъра на финансите. Той има правото да утвърждава и всички кредити, надвишаващи 20 хил. лв. Законопроектите със стопански характер вече ще се внасят за обсъждане в МС едва след вземане писменото съгласие на титуляра на МФ. Легално се конституира предимството на държавните задължения за заплати и пенсии пред останалите бюджетни разходи. С член 82 при БНБ се формира и Амортизационна каса за изплащане на закъснелите трудови възнаграждения и пенсии. Средствата в нея се набират от недобори от сключени бюджети и от 2% от brutния месечен държавен приход.⁴⁶³

⁴⁶² Пак там, ф. 258к, оп. 2, а.е. 949, л. 2–180.

⁴⁶³ Стенографски дневници на XXIII ОНС, II р. с., 98 з., 19 май 1933 г., с. 2055–2065; пак там, 101 з., 21 май 1933 г., с. 2145–2148; пак там, 121 з., 19 юни 1933 г., с. 2782.

До октомврийската сесия на Финансовия комитет на ОН правителството полага всички усилия, за да спази утвърдения в Женева график на необходимите реформи. Приема се на първо четене Законът за стабилитета на финансовата администрация. Към кабинета на министъра на финансите се създава Централна служба за контрол, която да упражнява върховен надзор при определянето и събирането на данъците. След ожесточена съпротива от българска страна Финансовият комитет е разубеден от идеята си да изпрати „помощник“ при изграждането на това звено. С цел засилване събирането на акцизите, се възстановяват и самостоятелните акцизни служби в 13 селища в страната. В столицата, която от фискална гледна точка е много важен център, а постъпленията досега са незначителни, се сформира специално акцизно управление. Съставя се Комитетът на четиримата, чието мнение се търси при всички стопански мероприятия на кабинета. В напреднала фаза на подготовка са и двата законопроекта за ликвидирани на старите държавни задължения по изплащане на отчуждени недвижими имоти и по погасяване на чакащите платежни заповеди, двата на стойност по 200 млн. лв. Дългът по тях се преоформя в дългосрочен чрез емитирането на съкровищни бонове с 10- и 15-годишен матуритет и 4% лихва (досега държавата плаща 12% лихва по тях). Забавя се обаче работата по Закона за бюджета, отчетността и предприятията, който трябва да засили предварителния контрол върху разходите и по новия законопроект за задълженията, конкордата, лихвата и банковата наличност.

Съществен напредък отбелязва правителството във фискалната област. В разстояние на няколко месеца през парламента преминават измененията на законите за събиране преките данъци и за данъка върху приходите. Усъвършенства се събирането на тези държавни налози, облекчават се административните процедури при разглеждане данъчните декларации, отпадат облагите за насърчаваната индустрия. Приходите от акцизи се стабилизират чрез няколко поправки към Закона за материалите, от които се вари ракия, Закона за облагане с акциз на вината, Закона за солта, Закона за общинския налог и Закона за акцизите. Повишеното внимание на законодателя се насочва към спирта, виното, оцета и тютюна, тъй като те са най-значимите обекти на косвено облагане. Общата полза за хазната от тези фискални нововъведения е над 180 млн. лв. нови приходи.⁴⁶⁴

В стремежа си да балансира бюджета Народното събрание гласува Закона за засилване държавните приходи, Закона за закриване на окръжните съвети и измененията на Закона за гербовия налог и Закона за разширяване на железопътната мрежа и пристанищата, който въвежда нов жп данък от по 30 лв. за всички данъкоплатци между 21 и 50-годишна възраст в Царството.⁴⁶⁵ Подготвени са законопроектите за кариерите, косвените и преките данъци, за трудовата повинност и др. Целта им е да отпадат редица привилегии и така да се засилят държавните приходи. Общият очакван ефект от тези актове е 55 млн. лв. Двата

⁴⁶⁴ Пак там, I р. с., 13 з., 19 ноември 1931 г., с. 235; пак там, 27 з., 22 декември 1931 г., с. 488; пак там, 90 з., 18 май 1932 г., с. 1857; Държавен вестник, LIII, № 10, 13 април 1933 г.

⁴⁶⁵ ЦДА, ф. 258к, оп. 1, а.е. 950, л. 1–22.; Стенографски дневници на XXIII ОНС, II р. с., 86 з., 27 април 1933 г., с. 1817.; пак там, 90 з., 4 май 1933 г., с. 1891.; пак там, 87 з., 19 май 1933 г., с. 1846.

пакета с данъчни закони е важна част от договорената в Женева финансова програма. Със Закона за преките и Закона за косвените данъци се консолидират всички актове, третиращи материята в един нормативен акт, опростява се и се уеднаквява процедурата по облагане и събиране на данъците. Надеждата е за значително покачване на постъпленията в хазната.⁴⁶⁶

Международните финансови институции следят със задоволство усилията на страната за преустройство на финансовата система. Те обаче не пропускат и редицата отклонения от договорения през май план. За да окаже допълнителен натиск върху София, в началото на септември, на неофициална мисия у нас пристига Р. Шарон.⁴⁶⁷ Визитата му съвпада с новото обтягане на отношенията между правителството и представителите на ОН в България. На заседанието на Комитета на четиримата на 13 септември Ж. Вато отказва да разреши емитирането на останалите 150 млн. лв. в съкровищни бонове за изплащане на септемврийските заплати. Причина за тази реакция е неизпълнението на част от договорените по-рано ангажменти от наша страна и особено неприетия все още Закон за облекчаване длъжниците и предпазване кредита (ЗОДПК). Проф. Н. Кьостнер подкрепя напълно своя колега и кабинетът се оказва изолиран. Ситуацията вещае нелеки разговори в Женева на започващата нова сесия на Финансовия комитет. ФК не скрива неодобрението си от запазването на Дирекцията за храноизнос и от проточилото се приемане на ЗОДПК. Подчертава се, че единствено в България не се усеща започналото в околните държави „леко подобрение“ на стопанския климат. Вместо бързи реформи и прилагане договорената програма управляващите у нас избрали „фрагментарни, набързо гласувани мерки“.

Затягането на преговорите поражда необходимостта от личното участие на премиера Мушанов. Изчаквайки пристигането му, Финансовият комитет излъчва група от Жансен (председател на ФК), Тимадусей, Дайра и Нимайер, която със съдействието на проф. Кьостнер и Вато да изготви допълнение на плана за стопанско заздравяване на България. Вече в Женева, министър-председателят излага обстойно планираните от кабинета нови мерки за укрепване финансовото състояние и обещава пълното си съдействие за изпълнение на програмата от 8 май 1933 г. Личната намеса на премиера отпущва преговорите в Женева и подпомага постигането на нова договореност. ФК възприема аргументите на правителството за намаляване лихвеностността на съкровищните бонове, с които се обличат блокираните средства, от 6 на 2%. Принципно се приема ревизирането на протокола от 1926 г. В почти императивна форма обаче Финансовият комитет поставя изискването си за гласуване в няколко месеца на ЗБОП, ЗОДПК и законите за финансовата администрация, просветата и индустрията.⁴⁶⁸

След септемврийската сесия на ФК преките преговори с кредиторите се подновяват отново. Този път правителството решава да насочи първо усилията си към Париж. На 16 октомври 1933 г. Н. Мушанов и председателят на френската асоциация на портърите Пол Готие парафират протокол, според който до

⁴⁶⁶ Държавен вестник, ЛШ, № 258, 16 февруари 1933 г.; пак там, № 276, 13 март 1933 г.; пак там, № 288, 24 март 1933 г.

⁴⁶⁷ Стенографски дневници на XXIII ОНС, III р. с., 13 з., 23 ноември 1933 г., с. 232–233.; Василев, В. цит. съч., с. 77.

⁴⁶⁸ Пак там, с. 77–78.

14 април 1934 г. България ще трансферира 25% по предвидената процентна скала за периода 1930–1933 г., т. е. по 56, а не по 63 златни стотинки на всеки златен лев дълг. Съкровищните бонове, в които се обличат останалите 75% ще носят 2% лихва, считано от 1 януари 1933 г. Базирайки се на „влошеното финансово състояние на страната“, Парижкият комитет се съгласява на частична ревизия на протокола от 1926 г. Всички блокирани суми за периода от 1 април 1932 г. до 14 април 1934 г. заедно с начислените върху тях лихви ще се погасяват чрез превеждане на 10% от общата им сума. Изплащането ще се извърши на четири шестмесечни транша. В края на всеки месец делегата на кредиторите в София ще освобождава вече автоматично блокираните суми, с които хазната ще може да покрива бюджетния си дефицит. Преди изтичането на срока на това споразумение страните трябва да започнат преговори за окончателна ревизия на договореностите от 1926 г.

Спорен обаче остава последният чл. 4. Носителите на титри настояват България да се задължи да не прави по-големи отстъпки на бонхолдерите по следвоенните ни задължения. Подобна равнопоставеност на двата класа кредитори обаче е в нарушение на спогодбите за емитиране на заемите от 1926 и 1928 г. Без предварително консултиране с Лондонския комитет правителството не може да поеме такъв ангажименти. Протоколът се парафира, но подписът остава *ad referendum* на следвоенните ни кредитори. Мнението им е потърсено чрез пълномощния министър П. Хаджимишев и едва след съгласието на Комитета за заемите, емитирани под егидата на ОН за идентични отстъпки, България окончателно подписва новата спогодба.

Таблица 6.3.

Стойност на нетрансферираните левове по службата на външните заеми за падежите между 1 април 1932 и 14 април 1934 г. в хил. левове

заеми	Дължими суми по договор	Платени суми	Нетранс-ферирани суми	Откупна стойност (10%)	Суми, които се опрощават (90%)
6% 1892	10 528	5 159	5.396	537	4 832
5% 1902	130 476	45 654	84.822	8 482	76 340
5% 1904	95 767	36 674	59.092	5 909	53 183
4.5% 1907	154 771	50 017	104.754	10 473	94 279
4.5% 1909	85 208	35 872	49.336	4 934	44 402
7% 1926	217 420	82 354	135.067	13 507	121 560
7.5% 1928	411 089	163 890	247.199	24 720	222 479
Лихви върху нетрансферираните суми			17.634	1 763	15 871
<i>Всичко</i>	<i>1 105 260</i>	<i>419 620</i>	<i>703 274</i>	<i>70 327</i>	<i>632 947</i>

Източник: Стоянов, Н. Службата на външните държавни заеми през 1934/1935 г. и 1935/1936 г. финансови години (новите спогодби). СпБИД, XXXIII, 1934, № 3, с. 185.

Общо блокираните авоари по сметката на името на комисаря на ОН са 678 млн. лв., които ще се ликвидират чрез изплащането само на 68 млн. лв. За да се достигне този успех, още на 8 октомври 1933 г. кабинетът взема решение за вписване като разход по ДБ на нетрансферираните левове, прокарано през парламента до края на ноември. Това „доста задоволително облекчение“, по думите на правителството обаче „не е в състояние да заздравя държавните финанси, защото засяга само лихвите без главницата, и защото третира един кратък вече изтекъл период.“⁴⁶⁹

Спогодби от април 1934 г.

Ултимативното изискване на Финансовия комитет за нов закон за дълговете, кредита и лихвите се превръща в най-голямото изпитание до момента за единството на Народния блок. Още в средата на 1932 г. някой среди от блока споделят виждането, че методът за създаване на отделни, изолирани закони за уреждане положението на едно или друго съсловие е погрешен. Когато обаче на дневен ред се поставя въпросът за обединяването на цялата материя, уредена от Закона за облекчаване длъжниците, Закона за задълженията на земеделеца-стопанин и Закона за предпазния конкордат, изведнъж управляващата коалиция се изправя пред разпад.⁴⁷⁰

Всъщност ЗОДПК само проектира съществуващите вече вътрешни противоречия в отделните партии и в Народния блок като цяло. В четирите организации са оформени „групи на недоволните“, които възприемат повторното повдигане на дълговия проблем в парламента като удобна възможност за спечелване на обществена подкрепа. ЗОДПК се превръща във фитил-детонатор на Народния блок, отдавна разтресен от вътрешни противоречия. Законът за дълговете разклаща непоправимо равновесието в коалицията и то не успява да се възстанови чак до 19 май 1934 г. Кредиторите и експертите на Финансовия комитет също не остават очаровани от гласувания вариант. За тях ЗОДПК е „твърде далече от препоръките на ФК“, макар пресата да твърди обратното. Редицата вътрешни противоречия в закона, според тях, само ще дозасилят дезинтеграцията на финансовата система.⁴⁷¹

Броени дни преди Нова година е приет окончателно и Законът за финансовата администрация.⁴⁷² Благодарение на усилията на Министерство на финансите дефицитът по настоящото бюджетно упражнение се свива от 236 млн. лв. към 1 септември, на 165 млн. лв. – към 1 декември, и е едва 38 млн. лв. към 1 януари 1934 г. Без наследения недоимък от предходните финансови години ДБ е почти балансиран. Плащането на заплати и пенсии „наваксва“ 45 дни и вместо с три месеца закъснение се извършва месец и половина по-късно.⁴⁷³

⁴⁶⁹ ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 951, л. 11–62; Стенографски дневници на XXIII ОНС, III р. с., 14 з., 24 ноември 1933 г., с. 250–254.

⁴⁷⁰ Г. П. Генов. Кризата и трите стопански законопроекта. Обществено развитие, IV, 1932, № 2–3, с. 62.

⁴⁷¹ PRO, FO 434/1, pp. 113–117.

⁴⁷² Стенографски дневници на XXIII ОНС, III р. с., 26 з., 21 декември 1933 г., с. 467–468; Пак там, 29 з., 27 декември 1933 г., с. 520–523; Утро, XXIV, № 7314, 11 януари 1934 г.

⁴⁷³ ЦДА, ф. 159к, оп. 2, а.е. 791, л. 2–4; Зора, XIV, № 4327, 5 декември 1933 г.; Утро, XXIV, № 7319, 13 януари 1934 г.

Това дава увереност на министър Стефанов и в навечерието на януарското заседание на Финансовия комитет той обявява пред пресата, че България е изпълнила почти всички препоръки на Обществото на народите. Дори вечният скептик Вато заявява на британския пълномощен министър в София, че положението на съкровището е „умерено задоволително“ благодарение на усилията на Ст. Стефанов да увеличи събираемостта и да реализира значителни икономии по разходната част.⁴⁷⁴

Въпреки това проясняване, стопанското положение на страната продължава да бъде крайно тежко. Проведените реформи от правителството не са достатъчно кардинални, както настоява ФК. Много остри са критиките на януарската сесия на Финансовия комитет към Дирекцията за храноизнос, която е най-сериозната опасност за торпилиране на трудно уравновесения бюджет. Приетият вариант на ЗОДПК също се възприема в Женева като отстъпление от договореностите през октомври. Добрите финансови резултати там отдават на богатата реколта и пестеливостта на финансовия министър, но непоследователната политика на блока се смята за фундаментална пречка пред окончателното стопанско възстановяване. Комисарят на ОН дори заявява в Женева, че едва ли си заслужава повече да се сътрудничи с правителство, пренебрегващо основните препоръки на Финансовия комитет.⁴⁷⁵ Това впечатление се затвърждава след проведената в началото на януари поредна анкетна мисия на Обществото на народите.⁴⁷⁶ На заседание си в средата на месеца Финансовият комитет поставя в императивна форма експресното приемане на ЗБОП, Закона за индустрията, Закона за изменение на Закона за народната просвета и за отнемане автономния статут на мини „Перник“. Договаря се макрорамката и на новия бюджет, чието изпълнение трябва да започне от 1 април 1934 г.⁴⁷⁷

Резултат от това най-сериозно обтягане на отношенията с Женева е отказът да се увеличи лимитът за отпускане заеми на хазната от централната банка под формата на аванс или на емисия съкровищни бонове. В специално писмо, няколко дни преди 53-та си сесия, комитетът настоява за назначаването при МФ на „един постоянен чиновник с висок чин и авторитет, с който да се съгласуват всички действия по финансовата политика на правителството“.⁴⁷⁸

В обстоен доклад правителството описва предприетите от него стъпки в изпълнение на договорената програма за реформи. Чрез Закона за извънбюджетен (свръхсметен) кредит от 200 млн. лв. за покриване на останалите неизплатени разходи по бюджета за 1932/1933 *финансова година* се ликвидират закъснелите плащания на държавата към частни лица и учреждения за предприятия и доставки. Задълженията до 10 хил. лв. се изплащат в брой, а тия над тази сума се погасяват 40% в кеш и 60% чрез издадени съкровищни свидетелства, със 6% годишна лихва, които са платими в 3-годишен срок. Със Закона за стабилизацията на финансовата администрация се урежда служебният стабилитет и систем-

⁴⁷⁴ PRO, FO 434/1, pp. 113–117; Утро, XXIV, № 7314, 5 януари 1934 г.

⁴⁷⁵ Пак там, № 7320, 12 януари 1934 г.; PRO, FO 434/1, pp. 113–117;

⁴⁷⁶ Василев, В. пос., съч., с. 78.; La Bulgarie, № 3122, 17 Jan. 1934.

⁴⁷⁷ Утро, XXIV, № 7329, 26 януари 1934 г.

⁴⁷⁸ ЦПА, ф. 366б, оп. 3, а.е. 46, с. 94–95.

ното подбиране на данъчната администрация, което ще спомогне за засилване на постъпленията. Законът за събиране на закъснели данъци, за разпределение на същите и на текущите данъци цели постепенното изчистване на старите недобори. Поземленият данък и данъкът-занятие се намаляват, за да се насърчи изплащането на останалата събираема част от ариеретата. В доклада си правителството споменава цитирания вече ЗБОП и внесените в камарата законопроекти за бюджета, отчетността и предприятията, за кариерите, за извънбюджетен (свръхсметен) кредит от 200 млн. лв. за изплащане стойността на отчуждените за държавни нужди недвижими имоти през минали години и този за изменение и допълнение на Закона за акцизите. В подготвителен етап са законопроектите за преките и косвените данъци, за индустрията, за управлението на мини „Перник“ и за изменение Закона за пенсиите. Чрез тези реформи се търси ограничаване на разходите и привличане на нови приходи за хазната. Тази програма получава санкцията на Финансовия комитет и завършайки се от Женева, Ст. Стефанов информира пресата, че комитетът вече не настоява за приемането на нови закони, а иска само да доизпълним поетите вече обещания.⁴⁷⁹

Избягнало на косъм разрива с Обществото на народите, правителството се изправя пред серия от нови предизвикателства. След ЗОДПК Законът за бюджета, отчетността и предприятията е вторият акт, който поставя единството на коалицията на сериозно изпитание. С течение на засилващата се земеделска кампания за придобиване на четвърти портфейл в правителството всеки следващ законопроект от договорената с Финансовия комитет програма се превръща в потенциална опасност за управляващото мнозинство. Законът за народната просвета и плануваните в него съкращения на учителски персонал и учебни заведения също фокусира противоборствата между отделните течения в мнозинството. Прекаленото усърдие на министъра на железниците Стоян Костурков да реализира икономии по бюджета на повереното му ведомство чрез съкращенията на персонал и на моменти откровената му партизанска политика, нажежават обстановката в БДЖ. Усещайки разнобой в Блока, опозицията внася вот на недоверие срещу Костурков. Осъзнавайки опасността, Н. Мушанов отлага близо пет месеца разглеждането на интерпелацията в камарата, но БЗНС и преобладаващата част от опозицията заплашват, че ще бламират кабинета при гласуването на бюджета на Министерството на железниците. На 7 май Народното събрание гласува вот на недоверие и Костурков е принуден да подаде оставка. С това формално се открива кабинетната криза, завършила, изненадващо за всички, с военен преврат и суспендиране на Конституцията. Стопанският резултат от тези внезапни политически смущения е забавяне на приемането на бюджета 1934/1935 финансова година и неспазване на поставените в императивна форма изисквания на Финансовия комитет.

Перманентната политическа криза, разтърсваща страната от края на зимата на 1934 г. се прекъсва за кратко от новия кръг преговори с Лондонския и

⁴⁷⁹ Стенографски дневници на XXIII ОНС, III р. с., 16 з., 30 ноември 1933 г., с. 279.; Утро, XXIV, № 7329, 26 януари 1934 г.

Парижкия комитет на кредиторите. За разлика от предишните преки разговори, този път България не разполага с препоръка от Финансовия комитет за ново облекчение. През януари 1934 г. делегацията ни заминава в Женева с настояване за окончателното консолидиране на външните държавни задължения вместо досегашните временни спогодби. Членовете на ФК обаче отказват да подкрепят исканията на София. За да подчертае неодобрението си от недостатъчните реформи, осъществявани от правителството, комитетът дори се въздържа да направи станалата вече традиционна характеристика на ситуацията у нас като „влошаваща се“. Всичко това лишава кабинета „Мушанов“ от важен коз в разговорите с кредиторите.⁴⁸⁰

Усещайки нестабилната база, върху която ще трябва да се проведе новият кръг преговори, правителството решава да атакува първо Лондон, където кредиторите обикновено показват по-голяма склонност към компромиси. След двудневни разговори делегацията, водена лично от министър-председателя, постига ново споразумение със срок до средата на 1936 г. В този период страната ни ще трансферира 32.5% от лихвите по двата следвоенни заема, макар да продължава практиката на вписване на цялата служба по тях в бюджета. Срещу блокираните 67.5% в началото на всяка финансова година България ще предава по един безлихвен съкровищен бон, който ще връща обратно в хазната след края ѝ. Метродавната британска преса се отзовава твърде ласкаво за спогодбата, давайки България за пример както на съседите ѝ, така и на Германия. „Таймс“ отбелязва, че: „още преди края на старата спогодба тя [София] подири и получи нова, в която са отразени наченките на стабилизация дори на една от най-бедните държави в Европа“. От своя страна „Дейли телеграф“ смята, че със спогодбата „реномето на България като длъжница ще се засили“.⁴⁸¹ Международните финансови пазари също посрещат положително новината, а котировката на 7-процентния през 1926 г. и 7.5-процентния през 1928 г. заем скача с 4–5 пункта.⁴⁸²

И в Париж, както и в Лондон, делегацията ни отива с предложение за петгодишно споразумение, запазване старата скала от 56 зл. стотинки и 25-процентен трансфер, като срещу останалите 75% не се издават съкровищни бонове. За разлика от британските носители, френската асоциация остава непреклонна. Като максимум тя определя едногодишна спогодба при палие (паритетна база, върху която се определя размера на трансфера. Става дума за описаната по-горе процентна скала на погашение в златни стотинки на всеки лев дълг) 63 зл. ст., а не досегашните 56 зл. ст. и възстановяване погашенията по главницата. Предложението на Мушанов за възприемане на току-що подписаната в английската столица спогодба също не успява да придвижи затлачените преговори. В последен отчаян опит да „вразуми“ кредиторите премиерът напуска Париж, заплашвайки със скъсване на отношенията. Като допълнение, Мушанов демонстративно посещава Берлин, Рим и Будапеща, където води приятелски разговори с Хитлер, Мусолини и Хорти. С цената на сериозни компромиси от двете страни на 17 май, само два дни преди преварата, се достига до сближаваща диаметралните

⁴⁸⁰ ЦДА, ф. 159к, оп. 2, а.е. 787, л. 81–93; Василев, В. цит. съч., с. 79.

⁴⁸¹ ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 1278, л. 24–25.

⁴⁸² Иванов, М. Политическите игри с външният дълг. Български сюжети на стопански кризи и възход. С., 2001, с. 134.

позиции формула. Тя преповтаря в общи линии спогодбата с английските носители като изрично се посочва, че настоящата ревизия е съгласно чл. 8-ми в протокола от 1926 г.⁴⁸³

На практика новите споразумения повишават трансферното бреме за хазната. Наместо досегашните 25% България трябва да превежда по 32.5%. Известна част от тях (7.5%, равняващи се на 10% от нетрансферираните 75%) обаче служат за погасяването на блокираната част при БНБ. За разлика от досега тя няма да се изплаща изобщо и върху нея няма да се начислява лихва. Избягва се сложното счетоводство за кредитиране на всеки 15 дни на специалната сметка на името на комисаря на ОН с нетрансферираните средства и тегленето им обратно срещу предаване на лихвени (първо 6%, а след това 2%) съкровищни бонове. Съществено преимущество на двете спогодби е, че те са за сравнително по-дълъг период от 2 години. Въпреки че споразуменията не обхващат желанието от България 5-годишен период, пред камарата Ст. Стефанов заявява, че „постигнатото е ревизия [на спогодбата от 1926 г. – бел. моя–М.И.], а не облекчение“. В отговор на парламентарно питане от Кръстьо Пастухов, Мушанов пък подчертава принципния характер на спора с Парижкия комитет по палието. Макар да се касае за 8 млн. лв. (разликата между паритетната база от 56 и 64 зл. стотинки за всеки лев дълг), правителството ни не отстъпва и успява да получи отстъпка по този пункт от кредиторите.⁴⁸⁴

Постигнатите успехите в преговорите с носителите не са случайни. Те са резултат и от настъпилата промяна в отношението на Финансовия комитет към България по време на 54-та му майска сесия. На нея са отчетени положителните промени в стопанството, в резултата на които дефицита по държавния бюджет се очаква да бъде „чувствително по-малък от предхождащото упражнение“.⁴⁸⁵

Оставката на Жан Вато като комисар на Обществото на народите в София поради преминаване на работа във френското министерство на финансите се използва от София за повторно поставяне на въпроса за съвместяване функциите на комисаря и на съветника при БНБ. Отново се изтъква необходимостта от финансови икономии и ограничаване обема на работата на комисаря с течение на времето. ФК обаче не възприема тези внушения и задейства процедура по избор на заместник на Вато.⁴⁸⁶

* * *

Правителството на Народния блок хвърля за уреждане на външните задължения на страната огромната част от усилията си на международното поле. Без лоби сред победителките като Гърция или Румъния, лишена от икономическия потенциал на Австрия или Германия, България е орисана да извърви много по-труден път до споразумението със своите кредитори. Давайки си сметка за

⁴⁸³ ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 1277, л. 2–117; *Стоянов, Н.* Службата на външните държавни заеми през 1934/1935 г. и 1935/1936 финансови години (новите спогодби). СпБИД, XXXIII, 1934 г., № 6, с. 390–398.

⁴⁸⁴ Стенографски дневници XXIII ОНС, III р. с., 76 з., 1 май 1934 г., с. 1603–1604.

⁴⁸⁵ ЦДА, ф. 176к, оп. 6, а.е. 2035, л. 76–78.

⁴⁸⁶ Пак там, ф. 258к, оп. 2, а.е. 1276, л. 89–90.

всичко това, премиерът и стопанският екип на правителството могат да разчитат единствено на честност и откритост в отношенията с Финансовия комитет, Постоянния съвет на ОН и с двата клуба на кредиторите в Лондон и Париж. Формулата „честен платец“, тъй често повтаряна от Мушанов, се превръща в крайъгълен камък, върху който София гради стопанската си външна политика. Пред парламента премиерът споделя кредото си: „Политиката, която сме започнали да водим – да бъдем винаги в съгласие с ФК, да дирием спогаждане с портьорите, с кредиторите, а не едностранно да нарушаваме сключените договори – има своя резултат... Много сме слаби, за да можем със собствени бабайтлъци да разрешаваме въпросите.“⁴⁸⁷

В партията покер със своите кредитори България понякога е принудена да прави отстъпки, а друг път да блъфира с въображаемо каре аса. В крайна сметка обаче тя не допуска Парижкия и Лондонския комитет на държателите на облигации по заемите ни да се възползват от притесненото ни икономическо положение и да наложат пълен финансов контрол. Правителството запазва свободата си при вземане на решения в стопанската сфера, а ролята на чуждите експерти не надхвърля тази на съветника. Желанието на Финансовия комитет за „реалното им приобщаване“ към икономическите действия на кабинета не се реализира в обема, очакван в Женева. За сметка на известни отстъпки обаче България „спестява“ близо 1.4 млрд. лв. от намалените си вноски по репарации и външни дългове. Допълнително, в помощ на страната, идва обезценката на лирата с 36% през 1931 г. и на долара през 1933 г. с 41%. Това намалява тежестта по следвоенните дългове. Общо облекчението от спада на валутите е около 35% или 158 млн. лв. Номиналните ни годишни плащания падат от 450 млн. лв. на 292 млн. лв.⁴⁸⁸ Усилията на правителството свеждат девизния трансфер до 15% от дължимите суми. Това намалява лихвата по следвоенните външни заеми от 7–7.5% на 2.2%, а тази по предвоенните до 0.6–0.9%. Фискалният трансфер е свит до 4% от бюджетните приходи. В реални цифри това прави 170 млн. лв. вместо досегашните 1.180 млрд. лв. годишно.⁴⁸⁹

Съизмерима по важност е помощта, която България получава при провеждането на радикални финансови и стопански реформи. Традиционно огромните дефицити се орязват драстично въпреки намалените приходи в годините на кризата. Икономииите, направени по наследения бюджет и трите приети от Народнония блок бюджета достигат 1.2 млрд. лв. Чрез новоприетите Закон за засилване на държавните приходи, измененията на Закона за акцизите и патентовия сбор и Закона за митниците, както и редица други актове, приходите за периода бележат общ ръст от почти 900 млн. лв.⁴⁹⁰ Завареният на 21 юни 1931 г. дефицит от 1.3 млрд. лв. дава възможност на финансовия министър Стефанов да прояви не без доза гордост пред камарата, че „периодът от две и половина години насам

⁴⁸⁷ Стенографски дневници на XXIII ОНС, III р. с., 13 з., с. 231, 23 ноември 1933 г.

⁴⁸⁸ Слово, XII, № 3548, 23 април 1933 г.

⁴⁸⁹ Пак там; Време, II, № 508, 30 юни 1933 г.; Аврамов, Р. Преструктуриране и приватизация на банковата система – поуки от миналото. Банки. Инвестиции. Пари, VI, 1995 г., прил., с. 7.

⁴⁹⁰ Стенографски дневници XXIII ОНС, III р. с., 53 з., 14 март 1934 г., с. 878–886; пак там, 59 з., 22 март 1934 г., с. 1034–1050.

е приключил без един сантим дефицит“.⁴⁹¹

Създава се специална служба, която да следи за повишаването събираемостта на данъците, митата и таксите. Основно е реформирана и стабилизирана финансовата администрация. Повишава се контролът върху разходите като над 20 хил. лв. те се правят след предварителното разрешение на министъра на финансите. Той става основна фигура в провеждането на рестриктивна оздравителна политика в областта на фиска. Чрез системата на месечните бюджети и приетата допълнително забрана за надвишаването им хазната започва да харчи действително според възможностите си.

Голямата част от затлачените с години непогасени задължения на съкровището по платежни заповеди, заплати, пенсии, отчуждени имоти и др. са ликвидирани чрез преоформянето им в дългосрочен дълг, погасим при ниска лихва. Реформите в преките и косвените данъци по общата оценка на специалистите „несъмнено допринесоха за подобряване на тяхната събираемост, въпреки много неблагоприятното положение на народното стопанство и отпадането на най-големия пряк данък – поземления... Трябва да се признае, че от 1933 г. нататък фискалната преса е работила сигурно, мимо свития обем на външната ни търговия и на стопанския живот“.⁴⁹² Стопанското реструктуриране и цялостната финансова стабилизация се подпомага и от Закон за бюджета, отчетността и предприятията. С една дума, чрез драстични съкращения по всички параграфи на бюджета и мобилизиране на редица нови приходоизточници, постепенно дефицитът се свива в разумни граници, възвръща се стабилността на държавните финанси.

„Външната принуда“ от кредиторите изиграва огромна роля при провеждането на институционални промени в икономиката.⁴⁹³ Без постоянното давление от Женева, Лондон и Париж едва ли подобни значими реформи биха били факт. Но въпросът за необходимостта от промени се поставя и „отвътре“. Стопанският екип на правителството и особено финансовият министър Стефан Стефанов са безспорния мотор на икономическата модернизация. Те влизат ежедневно в малки и големи битки с популистки настроените министри в кабинета и членове на парламентарното мнозинство. С впечатляваща последователност, стъпка по стъпка, те пробиват закостенелия традиционализъм и безхаберие, ширещи се във финансовата област. Без тази вътрешна подкрепа, и най-сериозният натиск „отвън“ не би донесъл впечатляващите резултати от края на десетилетието.

⁴⁹¹ Пак там, с. 882.

⁴⁹² Янчулев, Б. Положението на държавните финанси. СпБИД, XXXIII, 1934 г., № 9, с. 586–593.

⁴⁹³ Аврамов, Р. пос. съч., с. 8–9. Същите свои тези Р. Аврамов ще повтори в излезлите по-късно две негови книги. Аврамов, Р. Стопанският XX век на България. С., 2001 г., с. 150; Аврамов, Р. Комуналният капитализъм..., т. 1, с. 717–733.

*Седма глава***Българският външен дълг през „второто златно десетилетие“, 1934–1939 г.****Конфликтът с кредиторите. Споразумение от 28 декември 1934 г.**

На 19 май 1934 г. Тайният военен съюз начело с о.з. полк. Дамян Велчев извършва държавен преврат, сваля правителството на Народния блок и поема властта в страната заедно със „Звено“ – политическата сила, подкрепила акцията на военните. Новите управляващи идват с идеята за радикални промени в политическата, стопанската и социалната система у нас. Те се обявяват срещу традиционните принципи на парламентарната демокрация, обвинени, че са отслабили творческите сили на българския народ, разединили обществото и довели до некомпетентно управление на държавата.⁴⁹⁴ За деветнадесетомайци лекарството е в поемане на властта от елитен кръг специалисти, необвързани със старите партии. Следвайки начертаната от бъдещия финансов министър Петър Тодоров програма, скоро след завземането на властта, звенари и военни разпускат Народното събрание и забраняват политическите партии. Идеите им за държавното устройство копират редица елементи от тоталитарните системи на фашистка Италия и съветска Русия.

В широкомащабната правителствена програма за реформи революционните промени в стопанската сфера заемат съществено място. Държавната намеса в икономическия живот се разглежда като основно средство за преодоляване на последиците от Голямата депресия, притискаща вече пета поред година в желязната си хватка българската икономика. На държавата се възлагат функции не само като важен регулатор на стопанските процеси, но и като активен участник в тях. Не се изключва предприемането и на чисто административни действия за насочване на икономическото развитие.

Установяването на добри отношения с международните финансови среди, в лицето на Финансовия комитет на Обществото на народите и сдруженията на портъорите на български държавни заеми е сред основните приоритети на деветнадесетомайци. Евентуалното разсичане на възела от проблеми около външните задължения на страната би се отразило положително не само върху стопанското развитие на България, но би допринесло и за цялостното укрепване на вътрешно- и външнополитическите позиции на правителството на Кимон Георгиев.

Ето защо не буди учудване, че една от първите задачи на новия финансов министър П. Тодоров е да проучи състоянието на публичния дълг. На 25 май 1934 г. той представя пред Министерския съвет подробен доклад относно разме-

⁴⁹⁴ Георгиев, В. Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България 1934–1939 г. С. 1971, с. 71–76; Димитров, И. Българската демократична общественост, фашизмът и войната. 1934–1939 г. С., 1976 г., с. 39–42.

ра на външните плащания и споразуменията, сключени с носителите на титри от кабинета на Н. Мушанов. След доклад на министър Тодоров МС одобрява двете спогодби с кредиторите, подписани броени дни преди преврата.⁴⁹⁵

За краткия период от три месеца правителството на К. Георгиев пуска в ход реализирането на своите амбициозни преобразования в стопанската област. Редица от мерките, обсъждани така дълго от кабинетите на Народния блок, се превръщат в реалност в рамките на стотина дни. Постигнатото дава възможност на П. Тодоров да подготви обширен доклад до септемврийската сесия на Финансовия комитет. В него се посочват целите и принципите на икономическата политика на кабинета и се описват извършените до момента преобразувания по отделните министерства. Предвид очертаващата се слаба зърнена реколта и липсата на сериозен подем в индустрията и в търговията деветнадесетомайци актуализират бюджета, намалявайки очакваните приходи с 415 млн. лв. За да се запази дефицита в договорените с ФК рамки, се налагат известни ограничения и в предвидените разходи. Общото съкращение на гласуваните по ДБ кредити е за кръгло 480 млн. лв.⁴⁹⁶ Коригираните параметри на бюджета се осъществяват чрез прибегването до строги икономии по всички пера и параграфи.

Извършват са кардинални промени в държавната администрация. Министерствата на земеделието и на търговията се сливат в новото Министерство на народното стопанство. Подобна участ постига министерствата на железниците и на благоустройството, обединени в Министерство на съобщенията. По силата на новото административно деление на страната съществуващите 16 окръга се окрупняват в 7 области, довело до по-стегната организация на цялата администрация и до съкращаване на значителна част от досегашните разходи. Съставът на полицията се намалява с 20% (почти 1300 души). Очаквана от разпускането на парламента икономия е 50 млн. лв. Довършва се и реформата в образованието, предмет на толкова спорове и борби в средите на Народния блок. Всичките 41 пълни и 25 от семестриалните гимназии се закриват, което намалява учителския щат с 2000 души и спестява 60 млн. лв. В Министерство на правосъдието се закриват 19 мирови съдилища, в Главната дирекция на пощите – 5 станции. Там са уволнени 725 служители. От намиращите се в строеж 14 жп линии работата се продължава по едва четири от тях. Въпреки неколкостепенните намаления на чиновническите заплати тежкото финансово положение на страната принуждава правителството да предприеме ново 3–5% намаление на заплатите и 15-процентно свиване на пенсиите. Спестените по този начин разходи надхвърлят 120 млн. лв. В резултат на Наредбата-закон за селските общини редица малки общини се прегрупира и окрупняват. Това свива общия им брой повече от 3 пъти.⁴⁹⁷

Освен извършените административни реформи докладът представя и по-важните инициативи във финансовата и стопанската област. В сбит вид се описва Наредбата-закон за създаване на банка „Български кредит“, с основен капитал 125 млн. лв., 50 млн. от които ще се внесат на части от държавата, а остана-

⁴⁹⁵ Държавен вестник, LIV, № 61, 18 юни 1934 г.

⁴⁹⁶ ЦДА там, ф. 258к, оп. 2, а.е. 1281, л. 9–11.

⁴⁹⁷ Пак там, л. 13.

лата сума ще се формира от чистите активи на обединените банки.⁴⁹⁸ Тази стъпка цели заздравяване на банковата система и подпомагане на производството. През следващата 1935 г. в „Български кредит“ се консолидират още седем нови банки. За ефекта на кризата върху сектора може косвено да се съди по финансовите показатели на деветнадесетте обединени кредитни институции. При сливането си в „Български кредит“ те успяват да запазят едва 25.89% от своя първоначален капитал.⁴⁹⁹ Измененията в Закона за облекчаване длъжниците и в някой данъчни закони опростяват и подобряват събираемостта на преките данъци и намаляват чувствително недоборите чрез изплащането им в натура.

За да се увеличат приходите на държавата, се създават монополи върху спирта, тютюневите изделия, петрола, солта и др. Чрез тази мярка на правителството се преследва и социален ефект, свързан с поевтиняването на стоките. В изложението на П. Тодоров се отбелязват и някои мерки, които предстоят да се приложат в близките месеци. Те трябва да стабилизират окончателно финансите и кредита в страната чрез обединяването на двете големи държавни банки – Българска земеделска банка и Българска централно-кооперативна банка. Новата железопътна тарифа пък трябва да отговаря на настъпилите изменения в стопанския живот у нас.⁵⁰⁰

В последния си тримесечен доклад за България, като Комисар на ОН от 31 юли 1934 г., Жан Вато представя накратко политическото положение на страната и отбелязва смяната на парламентарния режим с авторитарен. Той обръща специално внимание на новите идеи, с които правителството от 19 май планира да изведе България от кризата. Преди обаче да даде оценка на предприетите действия Вато припомня, че стопанското подобрение е започнало още през последните месеци от управлението на Народния блок. Голямата заслуга за постепенната стабилизация във финансовата сфера комисарят отдава на бившия финансов министър Стефан Стефанов. Гласуваният в края на 1933 г. Закон за облекчаване на длъжниците и заздравяване на кредита подобрява положението на банковия сектор и създава чувство на сигурност сред населението. В резултат депозитите на граждани и фирми започват бавно, но трайно да нарастват. Според Вато, новото правителство има желание да прилага една по-методична и съобразена с конюнктурата икономическа политика. Стъпвайки на ясната си програма, деветнадесетомайци са предпазени от безкрайните съмнения, борби и договорки, с които се съпътства всяка стъпка в икономическата област на блока. За него е извън всякакво съмнение, че новите управляващи са готови на решителни действия. Първите им плодове ще бъдат пожънати обаче едва след година.

Въпреки общия положителен тон, напускащият България комисар прави и някои не съвсем безобидни забележки. Обект на критиката му е удължената и

⁴⁹⁸ АМАЕ, Europe, 1918–1940. Bulgarie, v. 139, p. 14.

⁴⁹⁹ Кемилев, Ас. Банковото дело в България през 1935 г. СпБВД, XXXV, 1936, № 7, с. 415–438.

⁵⁰⁰ Вачков, Д. Контактите на деветнадесетомайския режим с международните финансови среди. Минало, 1998, № 3, с. 55–64.

разширената с още 3 години дейност на Дирекцията за храноизнос. Въпреки добрите мотиви за създаване на голяма и стабилна кредитна институция, каквато се предвижда с групирането на банките в „Български кредит“ и осигуряването на дългосрочни заеми за стопанството, съмнение буди прекомерното ангажиране на БНБ и опасността тя да наруши определения ѝ по закона статут.⁵⁰¹

След първите сведения за стопанските начинания на новия кабинет членовете на Финансовия комитет имат възможност да се запознаят лично с водещите фигури в българското правителство. За септемврийската сесия на ФК от София отпътува делегация, водена от външния министър Коста Батолов, финансовия му колега Петър Тодоров, а в Женева към нея се присъединява и постоянният представител на страната Никола Антонов.⁵⁰² След като изслушва българското изложение и докладите на Ж. Вато и Н. Кьостнер комитетът изработва свой доклад, представен пред Съвета на Обществото на народите. В него ФК дава подкрепата си за започнатите реформи в държавната администрация и произтичащите от тях промени в бюджета.⁵⁰³

Едно от важните решения на комитета е да се намали златно-девизното покритие на лева от 33.3 на 25%. Тази контролирана девалвация, доста по-ограничена от обезценката на много по-солидни валути като лирата, долара и франка, цели увеличението на свободните резерви на емисионния институт и засилване положението на целия банков сектор. Важно е да се подчертае и, че тя е в изпълнение на издадените още преди депресията препоръки на Обществото на народите.⁵⁰⁴ Одобрение получава и новосъздадената банка „Български кредит“, при условие че БНБ не надвишава ролята си, предвидена в Закона за БНБ. Единствените забележки са по адрес на промените в данъчното законодателство, рискуващи да свият приходите на фиска. Неправомерно според Финансовия комитет е и учредяването на монополи върху произведения, които са заложили по външните заеми на България, без да са консултирани портъорите на български облигации. Като цяло обаче докладът на ФК е положителен и дава карт бланш на правителството за осъществяване на замисляните стопански преобразувания. В края на сесията си комитетът определя за поста комисар на ОН французина Пиер Шейсон като заместник на Вато.⁵⁰⁵

Скоро след това обаче отношенията на кабинета и финансовата секция към Лигата на нациите се влошават сериозно. Поради тежкото положение на платежния баланс на 26 октомври 1934 г. правителството на Кимон Георгиев се обръща към Женева с искане да анкетира възможностите на страната да изпълнява службата по външните дългове. Преди предприемането на каквито и да са конкретни стъпки по удовлетворяване на българската молба обаче и въпреки съществуващите споразумения с кредиторите, на 30 октомври телеграфически

⁵⁰¹ ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 1281, л. 34–36.

⁵⁰² Деветнадесетомайски увольняват дългогодишният директор на Главната дирекция на държавните дългове Никола Стоянов.

⁵⁰³ Тодоров, П. Лични свидетелства. С., 1999 г., с. 135–139.

⁵⁰⁴ Иванов, М. Можехме ли да девалвираме... , с. 73–75.

⁵⁰⁵ ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 1281, л. 69.

София обявява прекратяване на плащанията по някой предвоенни заеми. Частичният мораториум предизвиква обоснованото бурно недоволство на всички носители на облигации от външните ни дългове. Стъпката, представляваща на практика открито скъсване на отношенията с кредиторите, не може да не срещне пълното неодобрение и на ФК.⁵⁰⁶

На 5 ноември 1934 г. постоянният делегат Антонов се среща с Рене Шарон, който в отсъствието на Лъвдей ръководи финансовата секция към Секретариата на ОН. Бившият комисар в София се опитва да убеди правителството ни, че моментът е крайно неподходящ за провеждането на нова анкета. За разлика от проучванията, направени от ФК през 1932 и 1933 г., световната стопанска конюнктура сега е значително подобрена⁵⁰⁷. При добитите вече облекчения по трансфера България едва ли ще може да се надява на някакви нови отстъпки по външните си плащания. По мнението на Шарон, познавайки консерватизма на Финансовия комитет, много по-вероятно е след анкетата членовете му да излязат със становище, в което да осъдят цялостната стопанска политика на кабинета. Създаването на държавни монополи ще бъде несъмнено един от основните обекти на евентуалните критики.⁵⁰⁸ Инструкциите от София обаче са да се настоява за провеждане на проучването, поради което на следващия ден Н. Антонов отново разговаря с Рене Шарон. Отстъпвайки пред българското искане, той предлага първоначално то да включи един или двама представители на финансовата секция, които заедно с П. Шейсон и Н. Кьостнер да изготвят доклад с чисто вътрешно служебен характер. Той ще служи като основа на истинската анкета на ФК. Шарон препоръчва страната ни да възстанови диалога с международните си кредитори преди предстоящото заседание на Съвета на ОН на 21 ноември 1934 г. Дори и да не се достигне до споразумение по спорните въпроси по този начин България ще покаже добра воля и ще заличи поне частично отрицателното впечатление, предизвикано от едностранното прекъсване на плащанията. Подобна стъпка, според Шарон, ще направи добро впечатление и в Женева преди провеждането на анкетата.⁵⁰⁹

Междувременно в тримесечния отчет до Обществото на народите П. Шейсон потвърждава данните за тежкото състояние на платежния баланс, дължащо се главно на слабия износ и на Голямата компенсационна сделка, ограничила притока на свободни девизи.⁵¹⁰ Новият комисар на Лигата изказва обаче сериозните си възражения по дейността на Българска земеделска и кооперативна банка (БЗКБ). Той смята, че тя разполага с твърде широка власт и контрол над кооперациите. Нейната политика етатизира и бюрократизира кооперативизма, нарушава принципите му за взаимопомощ и независимост на членовете. Тези негативни оценки затвърждават у Р. Шарон становището, че България няма да може да разчита на благосклонно отношение при една евентуална анкета на Финансовия комитет. Опасенията си той споделя съвсем открито с представителя

⁵⁰⁶ Пак там, ф. 393к, оп. 1, а.е. 14, л. 105.

⁵⁰⁷ Statistical Year-Book of the League of Nations, 1938–1939, Geneva, 1939, p. 181.

⁵⁰⁸ ЦДА, ф. 393к, оп. 1, а.е. 14, л. 106–107.

⁵⁰⁹ Пак там, а.е. 15, л. 13–14.

⁵¹⁰ Пак там, ф. 1067к, оп. 1, а.е. 308, л. 7.

ни при ОН Н. Антонов.⁵¹¹

През декември българската страна подновява преговорите с кредиторите в Лондон и Париж. Делегацията ни се състои от финансовия министър Тодоров и изпълняващия длъжността управител на централната банка Добри Божилов. Разговорите протичат в изключително напрегната и враждебна обстановка. Двете страни очевидно нямат намерение да постигнат окончателно споразумение, а повече да уточнят позициите си и да подновят прекъснатите отношения. Подписването на двустранната спогодба се оставя за след провеждането на анкетата в София. Преговорите завършват с приемането на 28 декември 1934 г. на общо комюнике, в което Петър Тодоров се принуждава да препотвърди ангажиментите на България по споразуменията от април и май 1934 г. относно 32.5-процентния трансфер. В знак на добра воля носителите на титри приемат страната ни да привежда по закъснелите плащания само 15% в чужди девизи до окончателното изработване на становището на Финансовия комитет.⁵¹²

Поради слабата реколта на зърнените храни и фуражите и подчертано дефлационната политика на държавата едва през втората половина на 1934 г. тенденцията на стопанско подобрене добива по-голяма устойчивост. Оживлението се подхранва от започналото след май с.г. постепенно нарастване на цените на едро, дължащо се на външни и вътрешни (създаването на монополите) причини. Останалите статистически редове обаче не дават особена надежда за бързо подобряване на икономиката. Спадналите в резултат на лошата реколта доходи на селското население рефлектират в съкращаване на оборотите на вътрешната търговия и индустрията. С изключение на памучнотекстилната, всички останали промишлени клонове отбелязват намаление на производството, достигащо в отделни браншове до 30%.⁵¹³ Поради продължаване на тенденцията на спадане в стойността на българския износ и през 1934 г. активното салдо по търговския баланс е едва 325 млн. лв. при двойно по-голям размер през предходната година. Платежният баланс обаче е слабо дефицитен поради засилването на частните компенсации и клиринги, които създават все по-големи трудности за добиване на свободни девизи.⁵¹⁴ Всичко това кара правителството на Кимон Георгиев да възлага големи надежди на предстоящата стопанска анкета. То разчита, че тежкото положение на страната ще убеди кредиторите в пълната ни невъзможност за поддържането на досегашния обем на плащанията по външните дългове.

Проучването на стопанското положение на България се поверява на П. Шейсон, Н. Кьостнер и представителите на Секретариата на ОН Розенберг и Вл. Каракашев. След като се запознава с тяхното изложение и изслушва на януарската си сесия изказванията на Коста Батолов, Петър Тодоров и Добри Божилов, ФК изработва своя доклад до Съвета на организацията.⁵¹⁵ Анкетата прави подробен

⁵¹¹ Пак там.

⁵¹² Пак там, ф. 258к, оп. 2, а.е. 1281, л. 61–62. *П. Тодоров*, цит. съч., с. 138–139.

⁵¹³ *Чакалов, А.* Стопанската конюнктура в България през 1934 г. СпБИД, XXXIV, 1935, № 2, с. 104–113.

⁵¹⁴ *Чакалов, А.* Стопанската конюнктура в България през първото полугодие на 1934 г. СпБИД, XXXIII, № 7, с. 450–455; *Чакалов, А.* Стопанската политика в България през 1934 г. СпБИД, XXXIV, № 1, с. 33–41.

⁵¹⁵ ЦДА, ф. 393к, оп. 1, а.е. 14, л. 101

преглед на икономическото развитие на страната през последните 2–3 години и формулира основните проблеми пред българското стопанство. Според експертите политиката на държавна намеса при формирането на цените е в основата на почти всички трудности в икономическата сфера. Създаването на нови монополи допълнително натоварва хазната със задължения. След няколко години на постепенно свиване, през финансовата 1934 година дефицитът по бюджета започва да нараства отново, достигайки 300 млн. лв. Редица критики се отправят и към възприетата система от клиринги и компенсации във външната политика и към утежнения контрол от БНБ върху сделките с валута. Мнението на анкетьорите е, че ако тази практика се запази, страната не ще разполага никога с достатъчно чужди девизи за посрещане на своите нужди от камбио.⁵¹⁶

След серията от остри бележки изобщо не е учудващо, че проучването завършва с крайно негативното становище на анкетьорите по исканото от София облекчаване на външните държавни плащания. Според експертите липсват основания за нови редукции на дълга. Основният проблем за тях се крие не в лошото моментно състояние на валутния резерв на БНБ, а в цялостната икономическа политика на България, следвана от ред години. Внушението на доклада е, че нестабилните финанси са резултат от управлението в София, поради което ще е безсмислено да се изискват нови жертви от страна на кредиторите.⁵¹⁷

Подчертаната критичност на доклада на Финансовия комитет пред Съвета на ОН и изразеното в него пълно недоверие към политиката на правителството са много сериозен външнополитически неуспех на режима на деветнадесетомайци. Освен че не дават никакви оптимистични перспективи за предстоящите преговори с портъорите, резултатите от януарската сесия на ФК цялостно zlepоставят външната политика на кабинета.⁵¹⁸

Политика на преходните правителства по дълговия проблем.

Двугодишно споразумение от 11 април 1935 г.

Дипломатическият провал в Женева дава необходимия коз в ръцете на онези среди от Военния съюз, които вече открито изказват недоволството си от звенарската политика на правителството. Умело направлявани от монарха, те организират тих държавен преврат и на 22 януари 1935 г. властта се поема от ген. Пенчо Златев.⁵¹⁹ Наред с премиера, правителството напускат няколко ключови министри, сред които и титулярът на МФ Петър Тодоров. Новият кабинет декларира привързаност към идеите за извеждане от кризата на правителството от 19 май и заявява, че започнатото дело ще продължи. При тази ситуация, въп-

⁵¹⁶ Пак там.

⁵¹⁷ Пак там, л. 102–103.

⁵¹⁸ Марков, Г. Деветнадесетомайкият режим между Франция и Германия. В сб. Първа национална конференция на младите български историци. С., 1977 г., с. 322.

⁵¹⁹ В литературата съществува неточното становище, че кабинетът на К. Георгиев не успява да получи външен заем в Женева, което окончателно разклаща неговите позиции в страната. Вж. Димитров, И. Българската демократична общественост... с. 56. Всъщност фактите показват, че на заседанията на Финансовия комитет през януари 1935 г. не става изобщо въпрос за отпускането на какъвто и да било външен заем.

реки промяната на водещите фигури в стопанския екип, не може да се очаква никакво съществено изменение в икономическата политика на държавата.

Правителството на ген. Златев наследява изострени до крайност отношения с международните финансови среди и предстоящи нови преговори с комитетите на кредиторите. Събитията, разместили политическите пластовете в София, не предизвикват голяма изненада във Финансово-икономическата секция на Секретариата на ОН. В Женева смятат за нормално критикуваните в доклада министри да подадат оставки. По-неочаквана е промяната на целия правителствен екип, но това се възприема като доказателство, че причините са с по-дълбоки корени. На 29 януари 1935 г. Рене Шарон препоръчва на новата власт в София да определи час по-скоро своите представители за преговорите с носителите, като същевременно предупреждава българските си приятели, че след доклада на ФК те ще бъдат много по-тежки от предходните. Бившият комисар на ОН деликатно напомня, че е настъпил момента за назначаването на титулярен управител на Централната банка. Неясното положение на нейното управително тяло вреди според Р. Шарон на българската позиция при контактите с кредиторите.⁵²⁰

След кратковременна визита във френската столица, на 6 февруари 1935 г. Шарон уведомява постоянния ни представител при ОН, че Асоциацията на носителите е готова за преговори и, че общата атмосфера е леко подобрена. Той споделя с Н. Антонов надеждата си, че, ако българската страна защити аргументирано своята теза, не е изключено кредиторите да приемат дори някой намаления в плащанията. Препоръката на Шарон е следващият кръг от преговорите да се проведе не, както обикновено, в Париж или в Лондон, а в София, където представителите на портъорите ще имат възможност да се запознаят на място с икономическите и финансовите трудности, с които се сблъсква България. Поради големите разноски, свързани с настаняването и пребиваването на делегатите в столицата ни, правителството на ген. Златев отхвърля приятелското предложение.⁵²¹

Съставът на българската делегация за преговорите с носителите на титри се определя в началото на март 1935 г. В нея се включват новият финансов министър Михаил Календеров, възстановеният като директор на държавните дългове Никола Стоянов и наскоро назначеният за управител на БНБ Марко Рясков. За изглаждане на възникналите през декември и януари недоразумения представителите ни провеждат няколко предварителни разговора с Лъвдей и Шарон в Женева и с Отто Нимайер в Базел.⁵²² Управителят на Централната банка опитва да спечели подкрепата на Нимайер за ново намаляване на външния ни трансфер до 10%. Според експерта на Обществото на народите толкова драстична редукция на плащанията е немислима.⁵²³ Календеров и Стоянов обаче получават уверението на председателя на Финансовия комитет Дайра за съдей-

⁵²⁰ ЦДА, ф. 393к, оп. 1, а.е. 14, л. 232–233; Рясков, М. Спомени из моя живот. С., 1995, с. 69–71.

⁵²¹ ЦДА, ф. 393к, оп. 1, а.е. 14, л. 86–87.

⁵²² М. Рясков. пос. съч., с. 72.

⁵²³ ЦДА, ф. 1067к, оп. 1, а.е. 325, л. 26.

твие при предстоящите разговори с кредиторите.

От Швейцария българската делегация се отправя за Париж, където от 12 март 1935 г. започват преговорите с председателя на комитета на предвоенните заеми Пол Готие. След няколко доста конфликтни заседания той смекчава позицията си и приема да се дискутира 15% трансфер на лихвите, ако съветникът при БНБ Н. Кьостнер потвърди тежкото девизно положение на банката.⁵²⁴ След тези предварителни уточнения, месец по-късно, в Лондон започват преговорите за официално уреждане на проблема.

На 9 април 1935 г. Остин Чембърлейн открива съвместното заседание на Комитета на заемите под гаранцията на ОН и на Асоциацията на носителите на титри по предвоенните дългове. Два дни по-късно се подписва съвместно комюнике, чрез което се определят новите условия за плащанията на България към банките кредиторки. То предвижда в продължение на 6 месеца (между април и септември 1935 г.) страната да привежда в чужди девизи 15% от лихвите, а останалите 17.5% да се изплащат в левове по специална сметка в БНБ. Резултатът от преговорите е най-голямото съкращаване на вноските по външния дълг, случвало се някога от България, и без съмнение разтоварва, макар и за кратък срок, разстроените държавни финанси от една значителна тежест. Още повече, че намалението става във време, когато световната икономика започва постепенно да преодолява кризисните явления. С подписания документ се слага край на започналата през ноември 1934 г. сериозна криза в отношенията на страната с международните финансови среди.⁵²⁵

В резултат на изказванията си, без да има изрично пълномощно от правителството по повод съществуващото напрежение по българо-турската граница, на 16 март 1935 г. Н. Антонов е отзован като постоянен представител на България при ОН.⁵²⁶ Скоро след това, още преди да успее да сътвори нещо по-съществено в областта, както на вътрешната, така и на външната политика, целият кабинет на ген. Златев е принуден да се оттегли от властта. Изненадващо за водещите фигури от Военния съюз, на 21 април 1935 г. за бъдещ премиер на страната царят определя стария дипломат от кариерата Андрей Тошев. Новото правителство маркира изместването центъра на властта от военните към цар Борис III.

Още от първия си ден на власт кабинетът „Тошев“ се сблъсква с нетърпящия повече отлагане проблем с неплатените заплати. Вече трети месец държавните служители са оставени без средства поради ограничения бюджет. За да овладее ситуацията, М. Рясков се среща с Пиер Шейсон, пред когото дава да се разбере, че новото правителство ще търси съгласието и подкрепата на Обществото на народите при решаване на трудните стопански въпроси. Министърът настоява за одобрение от ФК за сконтиране при БНБ на допълнително количество съкровищни бонове, с които да се изплатят закъснелите заплати.⁵²⁷

⁵²⁴ Пак там, л. 2.

⁵²⁵ Пак там, л. 5.

⁵²⁶ Пак там, ф. 393к, оп. 1, а.е. 5, л. 181.

⁵²⁷ М. Рясков. пос. съч., с. 88.

Таблица 7.1.

**Договорен трансфер по външните дългове за периода 1 април 1935 –
31 март 1936 г. в млн. лв.**

	Сума при 100% пла- щане	Изпла- тени в лв. 32.5%	От тях транс- фери- рани 15%	За отку- пуване с 10% нетранс- фери- рани суми	Нетранс- фериран остатък 1 лв. (17%)	Общ транс- фер	Среден процент на транс- фера
Предвоенни	258.8	86.4	39.9	16.3	46.5	56.2	21.15
Следвоенни	282.7	91.8	42.4	20.1	49.4	62.5	22.13
<i>Всичко</i>	<i>548.6</i>	<i>178.3</i>	<i>82.3</i>	<i>36.4</i>	<i>96.0</i>	<i>188.8</i>	<i>21.65</i>

Източник: Стоянов, Н. Службата на външните държавни заеми от 1 април до 31 декември 1936 г. – СпБИД, 1936, № 6, с. 238.

Майската сесия на Финансовия комитет е първата важна международна проява на кабинета. Той се опитва да създаде впечатление у меродавните фактори на ОН, че има коренно различен подход по натрупалите се проблеми. Наместо силово новите управляващи обещава да търсят решение, осланяйки се на съветите и сътрудничеството на ФК. Правителственият представител Никола Стоянов потвърждава готовността на страната да възстанови тясното взаимодействие с експертите на Лигата на нациите в София. За да поощри тези тенденции, комитетът разрешава сконтирането на 300 млн. лв. при Централната банка, чието изплащане ще става между 1936 г. и 1937 г. В доклада си до Съвета на Обществото ФК изказва и някои практически препоръки за стопанското оздравяване на България.⁵²⁸ Поредно доказателство за новия подход в полите на Витоша при контактите с международните финансови среди е и бързото назначаване на Никола Момчилов за постоянен представител в Женева. Изпълнявал длъжността управител на БНБ в течение на почти целия период на депресията, той е сред малкото българи, ползващи се доверието на кредиторите.

Септемврийската сесия на Финансовия комитет отбелязва продължаващото затопляне между София и Женева. Възползвайки се от благосклонното отношение на членовете на комитета, правителството иска ново разрешение за сконтирането на съкровищни бонове, на стойност 300 млн. лв. Проблемът е, че с това ще бъде надхвърлен предвидения по Закона за БНБ и Закона за паричното обръщение лимит от 1.2 млрд. лв., в рамките на който съкровището може да заема средства от Централната банка. За да спечели подкрепата на водещите фигури в ОН, още в края на август 1935 г. Никола Стоянов заминава за Швейцария. Там заедно с Никола Момчилов той се среща с Лъвдей и Шарон. И двамата обещава да съдействат на българската страна, но препоръчват по-голяма умереност при предприемането на обществени строежи. По-късно новият ни предс-

⁵²⁸ ЦДА, ф. 1067к, оп. 1, а.е. 325к, л. 20–21; пак там, ф. 393к, оп. 1, а.е. 5, л. 245–246.

тавител при Лигата на нациите провежда разговори с О. Нимайер и Дайра. Председателят на ФК е доста резервиран относно набъбването на вътрешния дълг, който след сконтирането на исканите 300 млн. лв. ще достигне размерите отпреди сключването на двата следвоенни заема. За разлика от него, англичанинът проявява по-голяма склонност да подкрепи българското искане.⁵²⁹

На 2 септември 1935 г. Н. Стоянов представя пред Финансовия комитет подробно изложение за монетното и стопанското положение на България. Той защитава аргументирано новото сконтиране на съкровищни бонове. Предприетите стъпки в стопанската сфера от правителството накланят везните в негова полза и след продължителни дебати комитетът гласува исканото увеличение на вътрешния дълг.⁵³⁰

На 23 ноември 1935 г. се извършва поредната правителствената промяна в София. За премиер е назначен бившият пълномощен министър в Белград Георги Кьосеиванов. Подборът на министрите придава изцяло експертен и чиновнически характер на кабинета. Титулярът на финансовото министерство Кирил Гунев е дотогавашен подуправител на БНБ и като такъв многократно е бил във връзка с представителите на Обществото на народите. Гунев се ползва с добро име в международните финансови среди, от които до голяма степен зависи разmera на дълговия трансфер на България.

След извършването на кабинетната промяна комисарят на ОН в София Пиер Шейсон информира Секретариата на световната организация, че при съставянето си правителството е заявило „искрената си привързаност към Обществото на народите“.⁵³¹ Обявените намерения на управляващите в стопанската сфера ще са насочени към изработването на реалистичен уравновесен бюджет, към опростяване и уеднаквяване на данъчната система и поощряване на частната инициатива в икономиката. Всичко това предопределя положителното отношение на Женева към правителството на Георги Кьосеиванов.

В изпълнение на обявената реформена програма още на 30 ноември 1935 г. МФ, заедно с представителите на ОН в страната, осъществява сливане с държавния бюджет на 36 от отделните фондове при министерствата и дирекциите. Самостоятелни остават единствено фондът при БЗКБ за погасяване дълговете на неплатежоспособните длъжници – жертви на наводнението от 1935 г.; фондът за научни цели, упражняван от СУ „Св. Климент Охридски“ и този за поддържане на пътищата. Извършената реорганизация създава по-ясна и ефективна система за управление, контрол и провеждане на икономии в сферата на държавните финанси.⁵³²

В резултат на мерките в стопанската област през 1935 г. проличават първите по-съществени признаци на икономическо съживяване. Богатата реколта и голямата компенсационна сделка, подсилени от възходящата международна ко-

⁵²⁹ Пак там, а.е. 14, л. 5.

⁵³⁰ Пак там, л. 8–9.

⁵³¹ Пак там, ф. 398к, оп. 1, а.е. 14, л. 245.

⁵³² Пак там, ф. 159к, оп. 2, а.е. 14, л. 42; Стенографски дневници на XXIV ОНС, I р. с., 28 з., 23 декември 1938 г., с. 490–500.

нюнктура, спомагат за окончателно преодоляване на най-тежката фаза от кризата. Индустрията обаче остава все още изолирана от тези положителни процеси като производство, се задържа на нивото от 1934 г.⁵³³

Малко преди сформиранието на правителствения екип, в началото на ноември 1935 г., в Лондон се подновяват преговорите с Комитета на портъорите по външните заеми. За делегати от българска страна са определени директорът на дълговете Никола Стоянов и постоянният делегат на страната ни при ОН Никола Момчилов.⁵³⁴ Представителите на носителите се запознават с подробната информация, предоставена от комисаря на Обществото и съветника при БНБ. Тя очертава продължаващата и през настоящата година възходяща тенденция на стопанската конюнктура в България. Най-ясно доказателство в тази посока е нарастването на приходите по бюджета и трайното положително салдо по платежния баланс след 1930 г. Богатата реколта от 1935 г. осигурява достатъчни експортни излишъци за реализиране на значителен износ. Претегляйки всички данни от различните статистически редове, докладите на комисаря и на съветника обаче подчертават, че стабилизацията е все още в начален стадий и липсва убеденост в трайността на възходящата стопанска тенденция.

Този умерено оптимистичен извод е сериозен коз в ръцете на българската делегация за запазване на досегашните параметри на девизния трансфер. Поради ниските лихвени нива на плащанията бонхолдерите отклоняват предложението за подписване на спогодба като двете страни избират формата на общото комюнике до медиите. В него запазват дотогавашните условия по обслужване на дълга за периода до 1 април 1936 г. – изплащане само на текущите лихви, като 15% се трансферира в свободни девизи, а останалите 17.5% ще се превеждат в левове по специални безлихвени сметки при Централната банка. Срещу тези суми ще се издават безлихвени съкровищни бонове, които се предават на комисаря на Обществото на народите. По желание на кредиторите изплащането на главницата остава преустановено и през договорния период.⁵³⁵

Основен предмет на дискусиите по време на декемврийската сесия на Финансовия комитет става изпълнението на стария и набелязване основните параметри на новия бюджет. Със задоволство ФК отбелязва редовното и ритмично изплащане на заплатите и пенсиите. Членовете на стопанската секция към Лигата на нациите не отправят никакви съществени забележки по икономическата политика на кабинета. Те обръщат единствено внимание върху очертания се необосновано голям дефицит по бюджета на железниците и пристанищата. На Българското правителство е предложено да изготви специален доклад относно състоянието и бъдещото развитие на железопътния транспорт. Той ще бъде представен на следващата сесия на Комитета. И двете страни изразяват взаимното си желание да се запази утвърдилото се сътрудничество между кабинета в София и представителите на ОН.⁵³⁶

⁵³³ Христофоров, А. Стопанската конюнктура на България през 1935 г. СпБИД, 1936, XXXV, № 4, с. 228–237

⁵³⁴ ЦДА, ф. 398к, оп. 1, а.е. 5, л. 205.

⁵³⁵ Нови дни, I, № 366, 8 септември 1935 г.

⁵³⁶ ЦДА, ф. 398к, оп. 1, а.е. 15, л. 22–23.

Съгласно договореността с портърите България трябва да откупи с 10% в чужда валута нетрансферираните левове през периода 1 април 1932 – 31 март 1934 г. На 15 октомври и на 4 ноември 1935 г. страната изплаща респективно 18 142 096 лв. и 18 323 968 лв. в свободни девизи за откупване на третата и на четвъртата част от непреведените суми за обслужване на лихвените плащания по пред- и следвоенните дългове.

Поради влошеното си девизно положение България е в състояние да погаси в пълния 32.5-процентен обем в девизи само първия от четирите купони по външните заеми. През декември 1934 г., в резултат на фактическото неплащане на цялата сума по спогодбата, комитетите на кредиторите оспорват опрощаването на 67.5% от лихвите. Следващите две временни споразумения от април и октомври 1935 г. решават в наша полза въпроса, като българската страна си запазва правото да ликвидира нетрансферираните 67.5% в левове след провеждането и на останалите дължими, но нетрансферирани в девизи 17.5%.⁵³⁷

Двегодишните спогодби с носителите, подписани още от правителството на Народния блок, изтичат през пролетта на 1936 г. В средата на март българската делегация в състав: К. Гунев, Н. Стоянов и Д. Божилов се отправя за Лондон. Преди да стигнат до британската столица делегатите провеждат двудневни срещи в Париж с представители на френските портъри и с някои официални лица. Същинските преговори с Комитета на носителите на българските външни заеми (английски, френски, холандски, белгийски и швейцарски) продължават 3 дни между 16 и 19 март 1936 г. Разговорите приключват с подписването на нова спогодба⁵³⁸.

По отношение на довоенните дългове остават в сила старите договорености от 20 април и 17 май 1934 г. До сключването на окончателна спогодба относно нетрансферираните части от купоните (17.5%), изплатени с 15%, комисарят на ОН ще пази съкровищните бонове, които държи понастоящем и, които представляват 67.5% от лихвата и 100% от погашението по двата следвоенни заема. От внесените по депозитните сметки 32.5% от лихвите, до края на 1936 г. българското правителство ще трансферира 21.5%, наместо досегашните 15% в чужди девизи. Остатъкът от 11% от лихвата ще бъде блокиран по специалните сметки на БНБ. Тези 21.5% се равняват на реалния трансфер, извършван от страната през 1935 г. (15% от лихвите и 10% от нетрансферираните между 1932 г. и 1934 г. суми в левове или общо 21.65%). По този начин разходът на стопанството ни в чужди девизи се запазва в досегашния си обем, тъй като купоните за нетрансферираните между 1932 г. и 1934 г. левове са откупени вече напълно. Запазва се старата скала за изчисление на платежите по предвоенните заеми като българските делегати решително отклоняват исканията на кредиторите за трансфер съобразно процентите, предвидени по спогодбата от 1926 г., за втората половина на тридесетте години.

⁵³⁷ Стоянов, Н. Службата на външните държавни заеми от 1 април до 31 декември 1936 г. СпБИД, XXXV, 1936, № 4, 237–242.

⁵³⁸ Държавен вестник, LVI, № 84, 18 април 1936 г.

По категоричен начин се разрешава и въпросът за останалите нетрансферирани 67.5%, срещу които продължаваме да предаваме безлихвени съкровищни бонове на комисаря в София. Съгласно настояването на нашата страна тези суми се разблокират след изплащането в камбио на нетрансферираните 17.5%, респективно 11%. За освобождаването на блокираните суми българското съкровище няма да плаща никакви допълнителни средства, за разлика от спогодбите от 1934 г., по които непреведените части се откупват срещу заплащане на 10%. Предвид неустановеното все още стопанско и финансово положение в Европа не се възприема обаче искането на делегацията ни за сключването на по-продължително двегодишно споразумение.⁵³⁹

През 1936 г. се отбелязва умерен подем в развитието на производството и търговията на България. Подобрението, настъпило в стопанството през втората половина на 1935 г., продължава и през първото шестмесечие на следващата година. Плахите признаци на икономическо съживяване се дължат предимно на добрата реколта и повишените цени на някои наши експортни стоки на чуждите пазари. От началото на годината се забелязва известен напредък в почти всички стопански отрасли. Вътрешният стокообмен и индустрията, които почти не са засегнати от възходящите тенденции през 1935 г. сега започват да набират ръст.

Покачването през първото полугодие на 1936 г. на общия индекс на цените на едро в сравнение със същия период на предходната година е само 1.4%, но въпреки тази устойчивост на груповия индекс се забелязват значителни промени в някои негови съставни елементи. По данни на Главната дирекция на статистиката износните стоки поскъпват с 9.9%, а вносните показват слабо поевтиняване поради съществуващите валутни премии. Общата стойност на външната търговия нараства с 10%, но поради силното увеличаване на вноса, търговският баланс приключва с пасивен остатък от 81.7 млн. лв. При засилващ се внос и по-слабо нарастващ износ валутното салдо намалява почти непрекъснато от края на 1935 г. до май 1936 г. Увеличението на девизните запаси се отнася обаче само до клиринговите валути, докато задълженията в конвертируеми девизи продължават да растат. Чувствителното засилване на редовните постъпления по ДБ се дължи главно на по-големите приходи от преки данъци, мита и гербов налог. Нарастването им косвено потвърждава съживяването на стопанския живот и увеличението на вътрешната консумация.⁵⁴⁰ Благодарение на измененията в Закона за акцизите и привилегиите, на Закона за увеличение на държавните приходи и на премахването на Закона за насърчение на местната индустрия, в бюджета постъпват допълнително 148 млн. лв. приходи.

Реорганизира се данъчната система в страната. От 1 юни 1936 г. се въвежда нов данък върху приходите, който опростява технологията на облагането и ускорява събирането. Законът облекчава дребните занаятчии и търговци чрез въвеждането на патентно облагане. Намалените приходи поради кризата водят

⁵³⁹ ЦДА, ф. 1067к, оп. 1, а.е. 332, л. 2–3.

⁵⁴⁰ Христофоров, А. Стопанското положение на България през първото полугодие на 1936 година. СпБИД, 1936, XXXV, № 7, 429–438.

до няколко опита за реорганизиране на държавния фискален апарат. Първата мярка, предприета още от Народния блок, е да се облекчи данъчната тежест за земеделските стопани чрез фактическото премахване на поземления данък. Следва реформата на преките данъци през 1932 г., въвежда патентното облагане на дребните доходи и опростила технологията на събиране. Стъпката с фискалните монополи на спирта, тютюна, солта и петрола няма очакваните от държавата резултати. Новият данък върху приходите е пореден опит за повишаване приходите на хазната.⁵⁴¹

Със закон от 14 март 1936 г. се опростяват някои глоби по преките данъци. Земеделските производители добиват допълнителни облекчения и по Наредбата-закон за акцизите. Сключва се 6-процентен вътрешен държавен заем от 300 млн. лв. за нуждите на съобщенията и 3-процентен за 100 млн. лв. от Англо-Празката банка. Изпълнението на бюджета за 1936 г. става в условията на повишени постъпления от преки данъци, акцизи и гербов налог и при предприемането на мерки за ограничаване контрабандата по тютюна, горите и др. Така приходите през годината достигат 6.470 млрд. лв., равняващи се на 105% изпълнение по приходната част на ДБ. При предвидени по редовния и извънредния бюджет разходи за 6.475 млрд. лв. реално похарчени са 6.187 млрд. Чрез системата на месечните бюджети плащанията по ДБ са под постоянния и стриктен контрол на Министерство на финансите. Благодарение на тези мерки бюджетното упражнение завършва с излишък от 349.9 млн. лв.⁵⁴²

Много добрата реколта от зърнени храни, плодове, зеленчуци и технически култури, надвишаваща предходната с 10%, както и ръстът в цените на земеделските продукти позволява реализирането на значителен по обем и стойност износ. По линията на клирингите Германия продължава да увеличава своя дял в българската външна търговия. Чрез подписването на спогодби за частни компенсации през пролетта на 1936 г. се уреждат отношенията и с Франция, Белгия, Швейцария и Холандия – страни, запазили свободата на девизния си пазар. По този начин се създават предпоставки за разширяване на търговските контакти с икономиките от Западна Европа, както и за подобряване девизното положение на Народната банка. Активното салдо от обмена със страните със свободни валути през 1936 г. е 674 млн. лв. срещу 108 млн. лв. през 1935 г. и 64 млн. лв. през 1934 г.⁵⁴³ Стабилизирането на държавните финанси позволява на правителството да упражни предоставеното му право по договора от 1928 г., с което се създава Българска ипотечна банка. С Наредба-закон от 1 април 1936 г. БЗКБ откупва чуждия капитал в тази трета по големина в страната кредитна институция.⁵⁴⁴

Подкрепата на правителствената политика, давана от Секретариата на ОН и от финансовата му секция, се дължи както на предприетите мерки за сто-

⁵⁴¹ Янчулев, Б. Положението на държавните финанси. СпБИД, 1936, XXXV, № 6, с. 354–360.

⁵⁴² Стенографски дневници на XXIV ОНС, I р. с., 28 з., 23 декември 1938 г., с. 490–500.

⁵⁴³ АМАЕ Europe 1918–1940, Bulgarie, v. 141, p. 52; Гъбенски, И. Последните ни търговски споразумения. СпБИД, 1936, XXXV, № 10, с. 626–632; Арnaudов, Б. Насоки във външната ни търговия през 1936 г. СпБИД, 1936, XXXV, № 4, с. 223–231.

⁵⁴⁴ Теодоров, Т. Десет години Българска ипотечна банка. СпБИД, XXXVII, 1938, № 5, с. 309.

панско съживяване, така и на съдействието, оказвано на представителите на световната организация в България. И комисарят П. Шейсон, и съветникът при БНБ Н. Кьостнер получават редовно сведения за състоянието на банковата система, на държавните железници, за събираемостта на данъците. Всички стопански мероприятия и законопроекти на кабинета се консултират предварително с представителите на ОН, а тяхното мнение се взема задължително предвид.⁵⁴⁵

На всичките си сесии през 1936 г. Финансовият комитет излиза с положителни доклади за икономическото положение в страната.⁵⁴⁶ Поради преобладаващо рутинния характер на 62-то септемврийско заседание на ФК, свързано с текущия контрол върху българското стопанство, нашата делегация се състои само от постоянния делегат при ОН Н. Момчилов и директора на държавните дългове Н. Стоянов. Пред комитета те представят две писмени изложения върху състоянието на държавните финанси и върху положението на външните дългове. Първото от тях прави подробен преглед на продължаващите възходящи тенденции в стопанската конюнктура на страната. Изчерпателно се изброяват правителствените инициативи за сливане на нови фондове, за поставяне в ред на останалите, които съществуват, и за привеждане в известност на поетите от съкровището ангажименти. Изложението отделя внимание и на промените в Закона за погасителната каса, както и на дейността на Дирекцията за храноизнос – два института, оказали се в центъра на интереса на ФК още от тяхното създаване.

Заключителният доклад на Финансовия комитет до Съвета на ОН със задоволство подчертава нарастването на бюджетните приходи с 15%, увеличената покупателна способност на населението и повишеното търсене на промишлени стоки. Отбелязва се опростяването на девизния контрол на БНБ, довело до подобряване на камбиалното положение на Народната банка. Финансовият комитет обаче деликатно се опитва да предпази правителството от поемането на големи държавни ангажименти за сметка на бъдещи бюджети. Той смята, че БНБ трябва да ограничи до минимум отпускането на нетърговски кредити.⁵⁴⁷

Намаляване интензивността на връзките с кредиторите. Двугодишна спогодба от декември 1936 г.

Основният въпрос по изграждането на новия държавен бюджет за 1937 г. остава за следващата декемврийска сесия на ФК. Значителността на проблема обусловя присъствието в Женева, както на министъра на финансите К. Гунев, така и на управителя на Народната банка Д. Божилов. Представеното финансово изложение от министър Гунев запознава членовете на комитета с продължилата тенденция на нарастване на бюджетните приходи. Благодарение на известни икономии по разходната част на ДБ текущият дефицит към 1 ноември 1936 г. е 234 млн. лв. или кръгло с 10% по-малко от средата на лятото. Съгласно пре-

⁵⁴⁵ ЦДА, ф. 159к, оп. 2, а.е. 794, л. 5, 9.

⁵⁴⁶ Пак там, ф. 393к, оп. 1, а.е. 5, л. 8, 32.

⁵⁴⁷ Стоянов, Н. Шестдесет и втора сесия на Финансовия комитет при Обществото на народите (14–19 септември 1936 г.) и България. СпБИД, 1936 г., XXXV, № 9, 546–553.

поръките от септемврийската сесия на ФК хазната трябва да се въздържа от нови извънредни бюджети. През изтеклите три месеца след последния преглед на стопанската ситуация в страната правителството успява да закрие три свръхсметни кредита, разрешени през минали години. Взето е решение в бюджетите на фондовете или като приложение към ДБ да се включат всички фондови сметки, които досега не присъстват нито в редовния бюджет, нито в този на разните фондове.

Най-съществената част от изложението на Финансовото министерство е свързана с конструирането на предстоящия редовен бюджет. Разходната му част се увеличава с 837 млн. лв., но поради включването на приетите вече допълнителни кредити през 1936 г. реалното нарастване е 544 млн. лв. Анализът на стопанското състояние на България не дава надежда на МФ, че приходите ще успеят да покрият тези наложителни разходи, без ново значително повишаване на данъчното бреме. За да успее да уравни бюджет '37 министър Гунев се обръща за съдействие към Финансовия комитет.⁵⁴⁸

В атмосфера на взаимно доверие К. Гунев представя конкретния план на правителството за уравниряването на бюджета без ново увеличение на данъчната преса и без допълнително сконтиране на съкровищни бонове. Всичките основни искания на българската страна получават одобрението на комитета в неговия доклад до Съвета на ОН. ФК констатира, че при запазване на възходящата конюнктура България ще се доближи до почти пълното балансиране на ДБ. Въпреки това комитетът приема исканото нарушение на Протокола по Стабилизационния заем. Правителството в София получава разрешение да използва печалбите от насичането на разменни монети за покриване на бюджетни нужди. Много по-голямо значение има замразяването „до второ нареждане“ на чл. 4, ал. 7, буква „в“ от същия Протокол, според която ежегодните печалби на БНБ могат да се използват само за погашения по дълга на държавата към емисионния институт. Така хазната добива правото да ползва и тези средства за текущи нужди по редовния ДБ. Сконтираните или ресконтирани при Народната банка до момента съкровищни бонове възлизат на 1.426 млрд. лв. ФК допуска прехвърлянето на една част от тях, в размер на 1 млрд. лв., към текущата сметка на хазната в БНБ. Операцията на практика опростява плащането на този едномиларден държавен дълг и облекчава службата за лихви, плащани от съкровището по общото му задължение към банката. Финансовият комитет дава предварителното си съгласие и за промените в Закона за БНБ, които ще са необходими за прилагането на споменатите мерки.⁵⁴⁹

За първи път в дългогодишните отношения на българското правителство с Финансовия комитет, при договаряне на бюджетната макрорамка, се отчита не само необходимостта от стабилни финанси, но и нуждата от допълнителни разходи. Те трябва да стимулират вътрешното търсенето и оттам – производството. Новите акценти в политиката на ФК впечатлява още повече, защото нарушават

⁵⁴⁸ ЦДА, ф. 1067к, оп. 1, а.е. 341, л. 1–5.

⁵⁴⁹ Стоянов, Н. Шестдесет и третата сесия на Финансовия комитет при Обществото на народите (7–13 декември 1936 година) и България. СпБИД, 1937, XXXVI, № 1, 40–49.

принципите, залегнали в Протокола от 1928 г. за отпускане на 7.5% Стабилизационен заем. Тази промяна говори както за нарастващото доверие към икономическата политика на българското правителство, така и за променящата се стопанска парадигма, която доминира международната финансова общност. Хетеродоксните идеи на Д. М. Кейнс пробиват и в „светая светих“ на икономическата ортодоксия.

В резултат на направените препоръки от декемврийската сесия на Финансовия комитет с две Наредби-законали от края на януари 1937 г. и от началото на февруари, същата година, българското правителство разрешава насичането на 50-стотинкови никелови и 100-левови сребърни монети на обща стойност 250 млн. лв. През февруари се изменят и редица членове от Закона за БНБ, с което съкровището добива правото да използва остатъка от чистата печалба на банката за текущи бюджетни нужди наместо за погашение по летищия държавен дълг към емисионния институт. Един милиард от краткосрочните задължения на държавата по съкровищни бонове се преоформя и прехвърля към стария дълг на съкровището по текуща сметка към БНБ. Годишната лихва по него се намалява от 4 на 3%. Съкровищни бонове за номинални 1 млрд. лв. се унищожават, а остатъка за 618 млн. лв. ще се изплаща „постепенно и при възможност“. Хазната се освобождава от задължението да погаси в срок от три бюджетни години сконтираните през 1935 г. 600 млн. лв. в съкровищни бонове.

С разрешение на правителството и със съгласието на носителите на титри през втората половина на 1936 г. Банка „Български кредит“ започва операция по откупуване на неизплатените части от купоните по облигациите. Нетрансферираните поради тежко девизно положение 17.5% от лихвите за периода 15 януари 1935 – 1 юни 1936 г. се погасяват с привеждане на 45% от стойността на купоните, а нетрансферираните 11%, за месеците след 1 юни 1936 г. – с 50%. Привеждането в чужди девизи на остатъците от 11%, респективно 17.5% до договорената 32.5% лихва води до окончателното ликвидироване на тези купони и до връщане на държавата на предадените безлихвени съкровищни бонове за останалите 67.5%. Общата номинална стойност на неплатените остатъци е 162.4 млн. лв.⁵⁵⁰

Съгласно спогодбата с портъорите от 19 март 1936 г. българското правителство е поело задължение да започне преговори по ново споразумение преди края на календарната 1936 г. Разговорите с представителите на комитетите на носителите на титри по външните заеми (английски, френски, холандски, белгийски и швейцарски) се провеждат в Лондон през средата на декември. От българска страна в тях участват министър К. Гунев, Д. Божилов и Н. Стоянов, а групата на бонхолдерите се ръководи от сър Остин Чембърлейн. Още преди започването на прекия диалог кредиторите проучват финансовото положение в страната и установяват значителното подобряване на фискалното и девизното ѝ положение. Предвид възходящата конюнктура, маркирана в няколкото послед-

⁵⁵⁰ Чолаков, С. Политическите дългове на България в системата на заемната ѝ политика. Годишник на Висшето търговско училище. Варна, 1937–1938 г., с. 163.

ни доклада на Финансовия комитет на ОН, портъорите настояват за увеличение на трансферния процент от 32.5% на 40%. Контрапредложението на българската делегация е да се сключи нова спогодба с четиригодишен срок и да се намали службата по лихвите на 26%.⁵⁵¹

В резултат на неколкодневни тежки преговори страната ни успява да подпише ново двегодишно споразумение при запазване на досегашния трансферен процент. Непроменена остава и базата – палие (онази за периода 1930 г. – 1933 г.), върху която се начислява лихвата по предвоенните заеми. Срещу поредния сериозен компромис на кредиторите, правителството се задължава да вписва пълния анюитет по службата в бюджетите за финансовите 1937 и 1938 години. Запазва се и досегашната практика относно нетрансферираните суми, които след привеждането на 32.5% обаче ще се погасяват автоматично. Тази спогодба запазва реалната лихва по довоенните ни заеми между 0.6 и 0.9, а по следвоенните, кумулирано с почти 40-процентната обезценка на лирата и долара, между 1.38 – 1.48%. Според изчисленията на директора на държавните дългове Н. Стоянов наместо да плати 1.144 млрд. лв. за двете бюджетни години съгласно договорите за следвоенните заеми и конвенцията от 1926 г., нашето съкровище ще трансферира само 372 млн. лв., 175 млн. лв. от които през 1937 бюджетна година. Сумата представлява едва 2.54% от разходите по редовния ДБ.⁵⁵²

Новата спогодба повтаря почти напълно споразуменията от пролетта на 1934 г., подписани в края на управлението на Народния блок. Съществената разлика помежду им обаче е, че договарянето на първите съвпада с един от най-тежките периоди за българското стопанство в междувоенния период, докато споразумението от 1936 г. се постига в условията на постоянно подобряваща се икономическа конюнктура, уравновесен бюджет и стабилизирани платежен баланс. Сключените по приблизително същото време спогодби с кредиторите от балканските ни съседки предвиждат трансферен процент, вариращ между 40% и 60% от лихвите. Очевидно правителството в София успява да отстои най-значителното намаление на службата по своя външен дълг.⁵⁵³

Таблица 7.2.

**Реална трансферна лихва по консолидираните външни дългове
през периода 1937–1938 г.**

Заем	Договорна лихва(%)	Лихва по спогодбата (%)
6% 1892	6	0.83850
5% 1896	5	0.69875
5% 1902	5	0.91000

⁵⁵¹ Стоянов, Н. Новата спогодба за службата на външните ни държавни заеми от 1 януари 1937 до 31 декември 1938 г. СпБИД, 1937, XXXVI, № 2, 104–124.

⁵⁵² Пак там; Държавен вестник, LVIII, № 10, 16 януари 1937 г.; Зора, XVII, № 5245, 19 декември 1936 г.

⁵⁵³ Вачков, Д. Отношенията на България с международните финансови среди през втората половина на 30-те години на XX век. Известия на държавните архиви, с. 10–11.

5% 1904	5	0.91000
4.5% 1907	4.5	0.81900
4.5% 1909	4.5	0.58500
7% 1926	7	2.27500
7.5% 1928	7.5	2.43750

Източник: *Стоянов, Н.* Новата спогодба за службата на външните ни държавни заеми от 1 януари 1937 до 31 декември 1938 г. – СпБИД, 1937, XXXV², № 2, с. 109.

Ефектът от ограничените ни плащания не може да не се отрази пряко върху положението на българското стопанство. Покачването на цените на едро у нас започва от началото на 1934 г. с въвеждането на валутните премии и установяването на монополни цени на някои зърнени храни. До края на 1936 г. обаче общият ценови индекс нараства едва с 6%. През 1937 г. увеличението му достига вече 17%. Най-голям дял в покачването има груповият индекс на износните стоки, надвишил с 41% равнището си от 1934/1935 г. От друга страна, индексът на вносните стоки запазва почти непроменено нивото си от базисния период. Външната търговия показва голямо увеличение, както по количество, така и по стойност. Вносът нараства с цели 55%, а износът – с 28%. Търговският баланс на страната за 1937 г. приключва с остатък от 93 млн. лв. срещу 729 млн. лв. активно салдо през предишната година. Отчасти, ръстът на импорта се дължи на започналото от края на 1936 г. превъоръжаване на българската армия.⁵⁵⁴ Общата сума на девизните и златните резерви показва увеличение. Валутните премии при частните компенсации са със значително по-голяма устойчивост, което говори за стабилизиране на външния стокообмен на страната. Неблагоприятната международна стопанска конюнктура от есента на 1937 г. повлиява само частично върху българското стопанство. Цените на стоките, противно на движението им в чужбина, запазват непроменено високото си равнище, достигнато в края на третото тримесечие на годината.⁵⁵⁵

Макар да не е изключително добра като предишните две, реколта '37 е достатъчна, за да осигури необходимия експортен излишък. Съвкупният ръст на земелието след кризисната 1934 г. надхвърля 43%.⁵⁵⁶ Тази възходяща конюнктура не може да не се отрази положително и върху приходите в държавния бюджет. При заложили 8.463 млрд. лв. постъпления по консолидирания ДБ (заедно с този на железниците) реално се събират 9.348 млрд. Най-голямо увеличение в предвидените кредити има Министерството на войната – 58% и Главната дирекция на трудовата повинност (за постройката на пътища) – 51.4%.⁵⁵⁷ Реализираните разходи са 8.706.8 млрд. лв., а полученият излишък е от 642 млн. лв.⁵⁵⁸

⁵⁵⁴ Стенографски дневници на XXIV ОНС, I и. с., 7 з., 1 юни 1938 г., с. 625–635.

⁵⁵⁵ *Христофоров, А.* Стопанското положение на България през първото полугодие на 1938 г. – СпБИД, XXXVII, 1938 г., XXXVII, № 7, с. 425–434.

⁵⁵⁶ *Христофоров, А.* Стопанското положение на България през 1937 г. СпБИД, XXXVII, 1938, XXXVII, № 2, с. 112–122.

⁵⁵⁷ Статистически годишник на Царство България, различни годишници.; Стенографски дневници на XXIV ОНС, I р. с., 28 з., 23 декември 1938 г., с. 490–500.

⁵⁵⁸ ЦДА, ф. 159к, оп. 2, а.е. 787, л. 95.

Той се дължи предимно на извънредни и случайни приходи, добити в резултат на облекченията от кредиторите и от Финансовия комитет, както и на отлагане на разходи за 360 млн. лв. за следващото упражнение. Успешното приключване на бюджета става без да се увеличава данъчното бреме. Вместо това се облекчават акцизите и митата върху бензина, петрола, солта, пироните и материалите, от които се вари ракия. По оценки на финансовото министерство тези мероприятия лишават хазната от 190 млн. лв.⁵⁵⁹

Всички възходящи конюнктурни редове дават възможност на Ас. Чакалов да определи 1937 г. като „най-добрата стопанска година след 1929 г.“⁵⁶⁰ За разлика оттогава обаче покачването на цените няма инфлационен характер. Отсъства и преддепресионната свръхзадължнялост на частното стопанство към кредитните институции. Те, от своя страна, са много по-малко зависими от чуждестранни краткосрочни кредити.

Стопанското съживяване и завършилият за първи път след 1929 г. с излишък бюджет възвръщат кредита на доверие на България в международните финансови среди. Индексът на четирите основни предвоенни заема при база 1934/1935 равна на 100, се покачва от 85, през ноември 1936 г., на 132 през ноември 1937 г. Облигациите по 6-процентния заем от 1926 г. поскъпват с 17%. Това повишение се дължи и на стартираната операция от българското правителство по постепенно изкупуване на титрите по външните дългове.

След значителните отстъпки, направени на 63-та сесия на Финансовия комитет, на следващото му заседание българското правителство решава да се ограничи единствено до станалите традиционни изложения за положението на държавните финанси и на дълговете. Представителят Никола Момчилов запознава ФК с данните от приключилото бюджетно упражнение за 1936 г. Добрите резултати позволяват за първи път, от почти цяло десетилетие, ДБ да завърши с излишък. Отчитайки това в доклада си до СОН, комитетът препоръчва да се „използва сегашното улеснено положение на съкровището, за да се започне преустановеното изплащане на дълга на държавата към БНБ“. Изказва се надеждата, че постите от Погасителната каса задължения за 5.8 млрд. лв. не ще претърпят нови разширения и, че анюитетите ще могат да се събират редовно от длъжниците. В противен случай, комитетът предвижда нови затруднения за държавното съкровище.⁵⁶¹

Участието на България в 64-та сесия на ФК отбелязва началото на една нова тенденция в отношенията на правителството на страната с финансовата секция на Обществото на народите. Добрите стопански показатели, настъпила стабилност в държавното съкровище и уредените за срок от две години плащания по външния дълг водят до рязко намаляване в интензивността на контактите между двете страни. Правителствата в София не отправят нови искания за

⁵⁵⁹ Стенографски дневници на XXIV ОНС, I и. с., 7 з., 1 юни 1938 г., с. 625–635.

⁵⁶⁰ Христофоров, А. Стопанското положение на България през 1937 г. СпБИД, XXXVII, 1938, XXXVII, № 2, с. 121–122.

⁵⁶¹ Стоянов, Н. Шестдесет и четвърта сесия на Финансовия комитет при Обществото на народите (26–30 април 1937) и България. СпБИД, 1937, XXXVI, № 5–6, 336–344.

техническа помощ или емитиране на съкровищни бонове, а комитетът ограничава до минимум критичните бележки по стопанската политика на България. Сравнителната стабилизация, настъпила през втората половина на 30-те години, определя оттеглянето на Финансовия комитет от активни взаимоотношения със страната ни. Редовните му доклади пред Съвета на ОН за 1937 и 1938 г. само споменават напредъка, отбелязан от България, без да се спират на проблеми и трудности. За София значението на сесиите в Женева също намалява значително и в повечето случаи на тях присъства единствено постоянният представител при ОН Н. Момчилов. Политическите въпроси започват да вземат връх в неговите рапорти до Министерството на външните работи и изповеданията, а финансово-икономическата проблематика отстъпва на заден план.⁵⁶²

Междувременно в Европа стават събития, които имат не само огромни политически последици за развитието на обстановката на континента, но се отразяват пряко върху стопанските и търговските взаимоотношения между европейските държави. Аншлусът с Австрия и анексирането на Чехословакия превръщат Третия Райх в единствен фактор в централната част на континента. До момента немският експорт към източноевропейските страни съставлява над половината от целия им външнотърговски обмен. След последните политически промени обвързаността на тези държави с германската икономика нараства допълнително. Макар в София да оценяват ползата от контактите с Берлин тук се смущават от големия дисбаланс в двустранния стокообмен. През цялата 1938 г. премиерът Георги Кьоосеиванов многократно информира британския и френския пълномощни министри за засилващото се търговско и икономическо проникване на Германия у нас. При редовните си посещения в Западна Европа цар Борис III прави всичко възможно, за да предизвика интереса на страните от региона към активизиране на търговските си контакти с България.⁵⁶³

Действията на хитлеристкия режим по разрушаване на Версайската мирна система, вляте опити на Франция да се противопостави и възприетата от Лондон политика на умиротворяване, която на практика означава готовност от страна на Великобритания да приеме някои промени на следвоенното статукво, открива възможности и за малките държави от групата на победените да предприемат стъпки за ревизиране на мирните договори. Още през 1936 г., въпреки забраната, наложена в Ньой, правителството на Г. Кьоосеиванов договаря първите по-крупни доставки на военна техника и въоръжение⁵⁶⁴. Освен променящата се външнополитическа обстановка, сделките стават възможни и благодарение на започналото възстановяване на българското стопанство и укрепване на държавните финанси.

През февруари 1936 г. правителството дава право на военния министър да договори покупки на военна продукция в размер на 1.8 млрд. лв. Скоро са уста-

⁵⁶² Вж. ЦДА ф. 393к за годините 1937–1939 г.; *Вачков, Д.* Отношенията..., с. 12.

⁵⁶³ *Груев, С.* Корона от тръни. Царуването на Борис III. 1918–1943, С., 1991, с. 297–299; *АМАЕ, Europe 1918–1940, Bulgarie, v. 141, pp.110–114.*

⁵⁶⁴ Възможно и през втората половина на 20-те години тайно се осъществяват някои оръжейни сделки, които често предизвикват сериозни политически неприятности, но като цяло обемът на доставките не е съществено. *Марков, Г.* Парола „Сабя“. Заговорите и превратите на Военния съюз 1919–1936, С. 1992, с. 62, 70; *PRO FO, 371/12858, p. 83.*

новени контакти с представители на Берлин и са постигнати договорености. В края на годината Германия отпуска таен кредит за покупка на оръжие от 30 млн. райхсмарки, които по официалния курс (1 р.м = 32,50 лв.) са равни на 975 млн. лв. Срещу получените немски доставки българската държава издава съкровищни бонове с 6-процентна годишна лихва. Изплащането трябва да стане по германо-българския клиринг за периода 1936–1939 г.⁵⁶⁵

Правителството предприема особено активни действия в тази сфера през 1938 г. На 12 март в София е подписан таен протокол с Германия за внос на въоръжения на стойност 30 млн. райхсмарки. Предвижда се издадените по кредита 6-процентни облигации да се погасяват едва след 1 януари 1942 г. като дотогава се плащат само лихвите по тях⁵⁶⁶. Принципът за установяване на определен грахисен период е възприет и в следващите кредити.

Премахването на военните клаузи на Ньойския договор със споразумението, подписано на 31 юли 1938 г. в Солун между държавите от Балканския пакт и България, позволява на правителството в София да легализира вноса на оръжие. Българската страна търси начин да разшири избора си, като много скоро влиза във връзки и с други европейски държави, производителки на военна продукция. На 4 август 1938 г. е сключен договор със специално създадената за случая френска финансова група *Юнион бюлгер*, включваща *Париба, Лазар фрер & сие* и *Луи Драйфус & сие*. *Юнион бюлгер* се ангажира да отпусне кредит от 375 млн. фр., от които за военни доставки са предназначени 75 млн. фр., а останалите 300 млн. фр. са за внос на жп материали. От своя страна българското финансово министерство се задължава на всеки 6 месеца да издава т.нар. признания за дълг – съкровищни бонове, снабдени с 6% лихва и падеж до 20 декември 1951 г. По познатата вече схема, до 20 декември 1941 г., по тях ще се погасяват единствено лихвите. Българското правителство обаче се задължава да поеме плащането на банковите комисионни и всички данъци, такси и др.⁵⁶⁷ Именно тези условия стават причина новият пълномощен министър в Лондон Никола Момчилов, чието мнение по финансовите въпроси се цени високо, да отправи остри критики към договора и дори да препоръча той да не бъде утвърждаван от нашата страна. Бившият управител на БНБ обръща внимание и на факта, че твърде малка част от кредита (само 1/5) е предвидена за военни доставки. В отговор финансовият министър Кирил Гунев заявява, че е в интерес на страната да бъдат привлечени по-голям кръг производители на оръжие, което ще позволи да се закупят материали и техника на най-изгодни цени и по този начин ще се разбие немския монопол.⁵⁶⁸ Наред с това се очаква кредитът да стимулира увеличаването на българския износ за Франция. Въпреки всичко това обаче резервите по договора остават и през декември 1938 г. се стига до разрыв в отношенията с *Юнион бюлгер*. Причина за него е натискът от Париж. Още при възлагането на поръчката, френските индустриалци да получават 80% от стойността ѝ, докато българското

⁵⁶⁵ Петров, Л. Военната икономика на България 1919–1945, С., 1999, с. 62–63.

⁵⁶⁶ Пак там, с. 63.

⁵⁶⁷ ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 2552, л. 66–68.

⁵⁶⁸ Пак там, а.е. 2557, л. 8–9.

законодателство позволява предварително плащане между 30 и 40%.⁵⁶⁹

Успоредно с провалената френска комбинация се правят опити за привличането и на Великобритания във военните доставки за страната ни. През август 1938 г. в Лондон Н. Момчилов води преговори с британски политици и предприемачи за сключване на кредит за България на стойност от 2 млн. лири стерлинги за внос на английски военни и невоенни материали. Обсъжда се възможността да се достави въоръжение за около 1.5 млн. лири стерлинги и жп оборудване за 500 хил. лири стерлинги. Английските банки обаче не са склонни кредитът да се обслужва с 6% съкровищни бонове, като в този процент да влизат и разходите за налози и данъци по него. Друго условие е да бъде дадена официална гаранция от британското правителство, че трансферът по боновете ще се осъществява редовно.⁵⁷⁰ Нежеланието на финансовото министерство и на Експортния кредитен институт да дадат подобни гаранции прави договарянето на кредита невъзможно.

Много по-успешно се развиват преговорите с италианската фирма „Фиат“. Те започват още преди подписването на Солунското споразумение, но се финализират едва на 21 септември 1938 г. със сключването на таен договор. В него се уговаря вноса на специална продукция, на стойност от 600 млн. лв. Условията по кредита следват възприетите вече принципи на първоначално изплащане само на лихвите по 6-процентните съкровищни бонове, като погашението се извърши в периода от 1 юли 1942 г. до 1 януари 1952 г. Уточнено е при поръчката авансово да се изплаща 30% от стойността ѝ, а останалите 70% да се внасят при осъществяването на доставката. Осигуряването на трансфера ще става чрез продажба на българско жито на италианския пазар.⁵⁷¹ Сравнително малкият размер на италианските доставки не успява да разчупи наложилия се немски монопол в започналото превъоръжаване на българската армия.

В стопанското развитие на страната се забелязва един кратковременен конюнктурен спад от есента на 1937 г., който рефлектира частично върху българското стопанство. Към края на годината и у нас се очертават някои по-сериозни признаци на икономически застой като силното свиване на количеството парични знаци в обращение и частично ограничаване на фабричното производство и пласмент. Противно на движението им в чужбина, цените на стоките запазват високото си равнище, достигнато в края на третото тримесечие на годината. През първото полугодие на 1938 г. се забелязва известно задържане на стопанската конюнктура в България, предизвикано главно от външни причини. Поради изолираността на икономиката ни обаче тези кризисни процеси нямат дълбочината и продължителността на новата депресия в Америка.⁵⁷²

Родната индустрия остава изолирана от известното забавяне в темповете на стопанско развитие през 1938 г. Само през първото полугодие на 1938 г. индексът на продажбите на промишлена продукция се повишава с 10%. Същевре-

⁵⁶⁹ Пак там, а.е. 2552, л.143.

⁵⁷⁰ Пак там, а.е. 2557, л. 26.

⁵⁷¹ Пак там, а.е. 2554, л. 49–55.

⁵⁷² Friedman, M., A. J. Schwartz. *A Monetary History of the U.S. 1867–1960*, Princeton, 1971, pp. 409–448.

менно върху селското стопанство се усещат най-осезателно резултатите от икономическия застои. През 1938 г. реколтата при царевичката е с 40% по-слаба от тази през 1937 г., при просото – с 50%, а при ечемика – с 40%. Само добивите от житото и ориза остават приблизително същите. При тази реколта износът може да се запази на старото си ниво само благодарение на плодовете и гроздето. Очевидно, следваната политика към бърза трансформация и разнообразяване на българското земеделско производство започва да дава резултати. За разлика от зърнените храни обаче експортът на гроздето, ябълките и сливите не носи приходи в свободни валути. Търговският баланс на страната остава положителен единствено поради по-умерения внос през годината. Свиването му се дължи, както на спадащите международни цени, така и на по-ограничените държавни поръчки в чужбина.⁵⁷³

Слабата зърнена реколта, довела до налагане на забрана върху износа на тези стоки, застрашава девизния баланс на България. Грубата сметка показва, че едва 40% от експорта отива към пазари със свободни валути. При приблизителен износ за 5 млрд. лв. това носи 2 млрд. лв. в златни девизи. Съгласно общата наредба за вноса и износа обаче стопанството ни може да разчита на 10–12% разполагаемо свободно камбио, равняващо се на 200–220 млн. лв. Очевидно тези приходи не стигат, тъй като само по спогодбата с портъорите България дължи 200–205 млн. лв. Към тях трябва да се прибавят разноските за легациите ни в чужбина, за студентите, за резерв в БНБ, с който тя да интервенира на пазара, за да поддържа нивото на валутните премии. Поради пасивния търговски баланс с Англия и някои страни със конвертируеми монети, златните авоари на БНБ в по-голямата си част представляват излишъци по клиринговите сметки. Единствен лъч сред тази нерадостна картина е чувствително увеличение на златния резерв на БНБ. Това спасява от срив борсовите котировки на четирите основни предвоенни заема, които дори показват известно подобрение.⁵⁷⁴

Въпреки затрудненията, които изпитва във външната си търговия и през 1938 г. правителството на Георги Кьоосеиванов продължава започнатата още в предходната година политика към намаляване на номиналната стойност на външния дълг. Тези действия имат своята стопанска логика, тъй като получаваните трансферни облекчения след 1932 г. включват само лихвите, отлагайки пълния обем на службата по главницата за по-късен период. Стопанското възстановяване показва, че София не ще може да разчита и за в бъдеще на предишната отстъпчивост на кредиторите. След изтичането на двегодишния договорен период, с голяма доза сигурност би могло да се предположи, че страната ни ще е принудена да приема повишен дългов трансфер.

Преценявайки, че състоянието на бюджета позволява допълнителни разходи, държавата предприема операция по обратното изкупуване на облигации по пред- и следвоенните заеми. При ниските котировки на световните борси

⁵⁷³ Стенографски дневници на XXIV ОНС, I р. с., 28 з., 23 декември 1938 г., с. 490–500.

⁵⁷⁴ Христофоров, А. Стопанското положение на България през първото полугодие на 1938 г. СпБИБ, XXXVII, 1938 г., № 7, с. 425–434; Христофоров, А. Стопанското положение на България през 1938 г. СпБИБ, XXXVII, 1939 г., № 3, с. 165–176.

(12–13% по довоенните и 31–34% по двата следвоенни заема) отделеният паричен ресурс е много по-малък, отколкото би бил нужен дори при намаления трансфер. България се решава на операцията и поради основателните са страхове, че при сключените от Унгария и Гърция спогодби с кредиторите, които по оценка на БНБ са „по-неблагоприятни в сравнение с нашата“, страната ни сигурно ще бъде притисната от портърорите да приеме повишаване на процента на лихвените плащания.⁵⁷⁵

Изкупуването се осъществява основно от Главната дирекция на държавните дългове (ГДДД) и БНБ, и в по-малка степен от Банка „Български кредит“.⁵⁷⁶ Използва се посредничеството на различни учреждения и лица, но най-вече на лондонските банки *Хенри Шрьодер* и *Англо-континентъл иксчейндж лимитид*.⁵⁷⁷ Инвестирайки в операцията около 34. 302 млн. лв., равняващи се на 1.32 млн. зл. фр., ГДДД откупува в рамките на 1 година облигации по заемите от 1892, 1902, 1904, 1907 и 1909 г. на номинална стойност от 10.55 млн. зл. фр. По Бежанския и Стабилизационния заем са изкупени ценни книжа с номинал 75 000 лири стерлинги, 575 000 долара и 3 320 000 фр. фр.⁵⁷⁸ Като се добави и ефектът на предприетите от БНБ и от „Български кредит“ изкупувания общата равносметка е, че до края на 1938 г. се унищожават книжа за номинални 970 млн. лв. Поради ниските им курсове за тях бюджетът плаща едва 297.5 млн. лв. За целия период от 1936 г. до началото на Втората световна война, през септември 1939 г., българската държава откупва по следвоенните си заеми облигации за номинални 1 167 600 британски лири, 9 885 000 щатски долара и 14 890 000 френски франка или в левове 2.83 млрд. лв. Срещу това реално са платени 419 млн. лв., което прави дискаунт от 80%. По този начин хазната спестява ежегодно разходи от около 70 млн. лв.⁵⁷⁹

Таблица 7.3.

**Количество на облигациите по някои предвоенни заеми,
държани от български физически и юридически лица в номинални
златни франкове**

	5% 1902	Заеми 5% 1904	4.5% 1907
1931	6 000 000	7 000 000	12 350 000
1932	7 270 000	10 900 000	20 200 000
1933	8 300 000	12 250 000	23 000 000
1934	9 500 000	13 400 000	24 400 000
1935	9 800 000	13 400 000	25 400 000
1936	10 000 000	14 500 000	26 300 000

⁵⁷⁵ ЦДА, ф. 285к, оп. 1, а.е. 196, л. 241–242, 294. Цит. по: Българска народна банка. документален сборник. Т. 4, 1930–1947 г. С., 2004 г., с. 808.

⁵⁷⁶ За изкупуването са ползвани услугите и на частни посредници. Напр. през 1937 г. БНБ одобрява предложеното от ООД „Комекс“ – София откупуване на 3 000 лири стерлинги от 7% 1928 заем. Българска народна банка. Документален сборник. Т. 4, 1930–1947 г. С., 2004 г., с. 810–811.

⁵⁷⁷ ЦДА, ф. 285к, оп. 4, а.е. 141, л. 784–800.

⁵⁷⁸ Пак там, оп. 2, а.е. 2689, л. 2–10.

⁵⁷⁹ Стенографски дневници на XXV ОНС, II р. с., 32 з., 24 декември 1940 г., с. 765–785.

1937	10 450 000	14 800 000	27 600 000
1938	14 800 000	16 300 000	30 000 000

Източник: *Зафиров, В.* Българските държавни външни облигационни заеми. Положение, служба, движение на облигациите, рентабилитет. – Финансов подем, V, 1939, № 10, с. 15.

По същата схема през октомври 1937 г. е ликвидирана и цялата 7-процентна емисия от 1923 г. „Ено“. БНБ изкупува облигации и скрипти за номинални 95 760 британски лири и 3 540 800 френски франка. Равностойността в левове на изтеглените от обръщение книжа е 25.1 млн. лв., а реално платени от бюджета са 23.8 млн. лв. Разликата от 1.3 млн. лв. Управителният съвет на БНБ решава да включи към годишната ѝ печалба.⁵⁸⁰

Ново изостряне на отношенията с носителите на титри.

Споразумение от 25 ноември 1938 г.

По-плавното развитие на българското стопанство през първото полугодие на 1938 г., топящите се авоари в свободни валути и изтичащата спогодба с кредиторите принуждават кабинета в София да активизира отново контактите си с Финансовия комитет на ОН и носителите на титри. Както може да се очаква, преговорите по новото споразумение с портърите протичат в много по-тежка и напрегната обстановка от досегашните. В рамките на четири дни, в края на ноември 1938 г., делегациите на кредитори и длъжници се опитват да наложат своята гледна точка. Голямата депресия отдавна е приключила и портърите по държавните ни заеми проявяват много по-малка склонност към компромис. След шестгодишен период на непрестанни отстъпки и на значително облекчаване на службата по външните дългове, равняващо се на 12 млрд. лв., както и при една възходяща конюнктура от вече две и половина години, кредиторите смятат, че е дошъл моментът, в който страната ни трябва да поеме по-съществена част от погашението на своите външни задължения.

При проведените преговори в края на 1936 г. стопанското подобрене на България не е така ясно, което кара носителите на титри да запазят установения още в 1934 г. трансферен процент. Няколко месеца по-късно обаче, когато финансовото съживяване излиза наяве, те се чувстват излъгани, тъй като очевидно са се съгласили с по-нисък от възможния за страната ни трансфер. За да избегнат повторение на предишните преговори, кредиторите се подготвят с обстойна информация за действителното финансово и общостопанско положение на България. Те разполагат с подробни данни за обема на земеделското и индустриалното производство, външната търговия, платежния баланс и девизните резерви на Народната банка. Не остава в тайна и предприетата от БНБ, ГДДД и „Български кредит“ операция по изкупуване на облигации по външните държавни дългове.

⁵⁸⁰ ЦДА, ф. 285к, оп. 1, а.е. 200, л. 2163–2166. Цит. по: Българска народна банка. Документален сборник. Т. 4, 1930–1947 г. С., 2004, с. 808.

За да се противопостави на тези настроения сред кредиторите, които пре-дугажда, българската делегация в състав: министър Д. Божилов, управляващия БНБ К. Гунев и Н. Стоянов, подготвя подробен 23-страничен доклад, описващ стопанското състояние на страната след 1932 г. Според него положението по бюджета за 1938 г. е по-неблагоприятно от това за предходната година поради липса на допълнителните еднократни приходи и заради по-слабата реколта. Уравновесяването на бюджетите в периода след 1932 г. коства нарастването на вътрешния държавен дълг с 936.6 млн. лв. Изложението завършва с извода, че „стопанското възстановяване и финансовото заздравяване на България не е още достатъчно задоволително, за да може да отговори на належащите държавни и обществени нужди и на задълженията към чужбина“.⁵⁸¹

Този извод се посреща доста враждебно от кредиторите, които още на първото заседание на 21 ноември 1938 г. поставят под въпрос продължаването на преговорите. Водейки се от постигнатите наскоро споразумения с Югославия, Гърция, Румъния и Унгария, портъорите настояват за покачване на трансферния процент на 53. Това би увеличило тежестта за бюджета от 180 млн. лв. на около 300 млн. лв. Българската делегация се противопоставя енергично и опитва да защити досегашното статукво. Тя изтъква, че неблагоприятната реколта³⁸ ще принуди страната да изразходва част от девизния си резерв за внос на храни. При реалната опасност от прекъсване на преговорите делегатите ни са принудени да се съгласят принципно с повишаване на процента на плащане, но предлагат то да е от 32.5 на 35%, при нова двегодишна спогодба.

В защита на това умерено повишение се привеждат редица доводи. Българските представители се опитват да обяснят на кредиторите, че държавният ни бюджет не покрива нуждите на едно нормално съществуване. Неговото уравновесяване е с цената на поддържането на мизерно ниво на заплати и пенсии и на орязването средствата за стопанско и културно развитие на страната. Двата следвоенни заема се сключват при съвсем различна и възходяща конюнктура, при която экспортните ни стоки имат 5–6 пъти по-високи цени на международните пазари. БНБ не разполага със значителен златен резерв и слабото му покачване е необходимо, както за запазване вярата в стабилността на националната валута, така и за покритието на лева при растящата банкнотна емисия за задоволяване нуждите на стопанството. Обратното изкупуване на дълг намалява, макар и частично, бремето на девизния трансфер, но повишава котировките на книгата по българските заеми.

Тези доводи не срещат разбиране сред кредиторите и те правят последно компромисно предложение за едногодишна спогодба при 42% трансфер. В резултат на почти две пълни денонощия на изтощителни преговори делегацията ни успява да свие исканията на портъорите до 36.5% служба през първото полугодие на 1939 г. и 40% – през второто. Това дава среден годишен трансфер от 38.25%. Според кредиторите тази тяхна отстъпка надхвърля границите на нормално допустимия компромис, тъй като увеличението в службата е само с 32

⁵⁸¹ Стоянов, Н. Новата спогодба за службата на външните ни държавни заеми от 1 януари до 31 декември 1939 г. СпБид, 1939, XXXVIII, № 2, 93–112.

млн. лв. Общият трансфер от 215 млн. лв. представлява едва 3% от бюджета за 1938 г.

Съгласно подписаната на 25 ноември 1938 г. спогодба службата по довоенните заеми продължава да бъде на база процентите (палие) за 1930–1933 г. Не се предвиждат никакви изменения и относно нетрансферираните суми. Въпреки доста изгодните условия за страната ни лондонският „Файнаншъл нюз“ характеризира споразумението като „задоволително, доколкото това разумно може да се очаква при съществуващите условия“. По достойнство се отчита и „готовността на българското правителство да се съгласи на едно почтено увеличение на службата по дълговете“.⁵⁸² Нарастването на трансфера повишава реалната лихва по довоенните заеми до 0.7–1%, а по следвоенните – до 1.6–1.7% след приспадане продължилата обезценка на британската лира и щатския долар.

На 14 декември 1938 г., при обсъждането на спогодбата в Народното събрание, всички изказали се депутати – Никола Сакаров, Петко Стоянов и Георги Говедаров – приемат, че при тогавашните условия делегацията ни е постигнала максимално възможното. Спогодбата, по думите на Г. Говедаров, е „поносим и разумен за българската държава компромис“.⁵⁸³ Като доказателство се привежда фактът, че веднага след сключването ѝ курсовете на довоенните ни заеми на Парижката борса скачат с 30–43%. Притесненията идват само от очевидното желание на кредиторите за в бъдеще да отидат на по-голямо увеличение.⁵⁸⁴

Спогодбата с кредиторите осигурява една сравнително спокойна година на правителството. Това му позволява да концентрира цялата си енергия за преодоляване на последствията от започналата през септември Втора световна война. Военните действия водят до нова обезценка на лирата от 394 на 339 лв. и на франка от 5.49 на 2.20 лв. Свивът на курсовете намалява реалната тежест на трансфера и осигурява остатък от девизи, които да се използват за продължителното изкупуване на облигации по външните заеми. През годината страната откупва титри за номинални 238 млн. лв. по следвоенните и 4 млн. лв. по довоенните дългове.⁵⁸⁵

В развитието на конюнктурата през 1939 г. се наблюдават две фази. Първата бележи периода на благоприятно развитие и обхваща първите осем месеца на годината, а втората – последното четиримесечие. До септември стопанският възход е всестранин и обхваща всички важни икономически сектори. През тази фаза индустриалното производство превишава по обем равнището от 1938 г. с 12%.⁵⁸⁶ Наблюдава се твърде чувствително увеличение на строежите както в провинцията, така и в столицата. С избухването на световната война обаче се пречупва тенденцията на растеж, започнала още в края на 1934 г. Засиленият износ на български земеделски произведения и затрудненият внос на сурови материали и готови произведения води до постепенно покачване на цените. Мерките

⁵⁸² Пак там.

⁵⁸³ Стенографски дневници на XXIV ОНС, I р. с., 22 з., 14 декември 1938 г., с. 407.

⁵⁸⁴ Пак там, с. 395–415.

⁵⁸⁵ Пак там, 27 з., 10 април 1940 г., с. 643.

⁵⁸⁶ Христофоров, А. Стопанското положение на България през 1939 г. СпБИД, XXXIX, 1940, № 2, с. 100–114.

на правителството за ограничаване на спекулата дават само частичен резултат. Въпреки това в областта на производството и размяната през последното четиримесечие се наблюдава известен застой. Войната предизвиква масово теглене на влогове, значително увеличение на паричното обращение и голямо спадане курсовете на държавните ценни книжа на вътрешния пазар. Макар в края на годината изтеглените депозити да се връщат наново в банковата система паричната маса остава на много по-високо равнище в сравнение с предходната година.

Всъщност разширението на банкнотното обращение започва от втората половина на 1938 г., когато БЗКБ поема почти изцяло финансирането на Дирекцията за храноизнос при изкупуване на реколтата. Поради преустановяване на експорта в края на годината Дирекцията не е в състояние да се разплати с банката. Успоредно с факторите, тласкащи паричните показатели нагоре с кръгло 15%, нараства и скоростта на обращение на паричната маса. Средномесечно общият индекс на цените на едро за цялата 1939 г. надскача параметрите за 1938 г. с 1.8%.

Въпреки че войната стимулира сериозното нарастване на българския износ, приходите в златни девизи продължават да намаляват. Докато през 1938 г. 20% от експорта ни се насочва към свободни пазари, то през 1939 г. те поемат едва 14% от изнесените български стоки. От постъпилите 1.118 млрд. лв. в чужди девизи страната изразходва по външните си анюитети 180 млн. лв., 28 млн. лв. – за легациите, 41 млн. лв. – за държавни доставки, 21 млн. лв. – за командировки. Остатъкът отива за внос на суровини и други стоки на компенсационни начала или се отстъпва на БНБ. В резултат на инфлационните процеси и намалелите девизни приходи покритието на лева спада с 1.88%. По думите на финансовия министър Божилов обаче увеличението на банкнотното обращение с 1.4–1.6 млрд. лв. не подкопава стабилността на националната ни валута, защото срещу него държавата разполага със закупени и складирани от Дирекцията храни за 2 млрд. лв.⁵⁸⁷ Според Божилов България е една от малкото страни, посрещнали извънредните си военни разходи през 1939 г. с редовни приходи. Това налага приемането на три извънредни бюджета за 770 млн. лв., 128 млн. лв. и за 75 млн. лв.

Ниските реални лихви по външните държавни дългове поставят страната в деликатно положение предвид сравнително високите трансферни проценти по трите вътрешни заема. Международните кредитори с право негодуват от подобна неравнопоставеност. Според тях постоянните опити на София за издействие на нови облекчения прикриват нежеланието ѝ за съвместно изпълняване на задълженията си. Политиката на правителството предоставя достатъчно доказателства на портъорите в тази посока. Те смятат, че щом при тази икономическа ситуация в страната тя успява да отделя средства за 6.5-процентната рента по трите вътрешни заема (1914, 1921 и 1923 г.), то очевидно напълно във възможностите ѝ е да плаща на външните си кредитори по-висока от досегашната 1% и 2% лихва.

⁵⁸⁷ Стенографски дневници на XXV ОНС, I р. с., 27 з., 10 април 1940 г., с. 637–657.

Явният двоен стандарт принуждава в началото на януари 1939 г. правителството да прокара през Народното събрание закон за намаляване лихвата по вътрешните заеми. Инициативата на финансовото министерство има двояка цел – чрез нея се внася частично успокоение сред чуждестранните носители, спестяват се около 35 млн. лв. на хазната, които биха отишли за погасяване на купоните и се дава възможност на държавата да емитира нов вътрешен заем при значително по-поносими лихвени условия.⁵⁸⁸

⁵⁸⁸ Пак там, 38 з., 13 януари 1939 г., с. 782–790.

*Осма глава***Българският външен дълг
през Втората световна война, 1939–1944 г.**Политиката по дълга в периода на българския неутралитет

Избухналата на 1 септември 1939 г. Втора световна война не само поражда огромни затруднения пред развитието на международната търговия, но създава нови условия в осъществяването на финансовите взаимоотношения между европейските държави. Променената политическа и стопанска обстановка налага българското правителство да потърси нови подходи за решаването на проблема с външния дълг на държавата. Контактите с международните финансови среди изискват поради обявления от България на 15 септември 1939 г. неутралитет и цялостно възприетата политика на въздържане от участие на страната в световния конфликт, от една страна, да се запазят коректните отношения и да продължи обслужването на външните задължения, но от друга страна, да се издействат облекчения на плащанията, които да позволят на България да съхрани финансовата и икономическата си стабилизация, както и да може да посрещне всички евентуални усложнения и неблагоприятни въздействия, произтичащи от военните действия.

Възползвайки се от нарасналите нужди на воюващите държави от селскостопанска продукция, през есента на 1939 г. правителството на Г. Кьосеиванов насочва усилията си към обвързване на въпроса за трансфера на анюитетите с разширяване на българския износ за страните, с които търговията се осъществява в свободни девизи. Съществен успех в това отношение е договорената през декември 1939 г. с британското правителство покупка на значително количество българско жито и слънчогледово семе, на общата стойност 82 750 лири стерлинги (около 28 млн. лв.), като половината от сумата е предназначена за плащанията по външния дълг от второто шестмесечие на годината, а с другата половина България трябва да закупи от Великобритания памук, памучни прежди и вълна.⁵⁸⁹

През декември е направен опит за сключване на подобна сделка и с Франция. Министерският съвет решава да се продаде на френската република 10 000 т жито по международни цени като получената сума се използва за обслужване на дълга и за внос на необходимите за българската икономика стоки. Посредническа роля в операцията осъществява комисарят на ОН в България Пиер Шейсон. Но предложената цена от френското правителство от 120 фр. фр. за квинтал (50 кг) не удовлетворява управляващите в София. Специалистите към Дирекцията за храноизнос уточняват, че на сходна цена България изнася жито срещу долари, които са много по-стабилна валута в този период, отколкото френските франкове. Освен това се отбелязва, че най-вероятно през следващите месеци ще се по-

⁵⁸⁹ ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 2737, л. 36.

вишават международните цени на зърнените храни. По тези причини българското правителство се отказва от сделката, като все пак е предложено на френската държава да купи царевица и кюспе⁵⁹⁰. Франция обаче не проявява интерес към новата оферта.

Стремежът на българския кабинет да използва обслужването на дълга за увеличаване на износа за западните държави се проявява и в започналите преговори с комитетите и асоциациите на носителите на облигации по българските заеми. В края на 1939 г. изтича едногодишният срок на поредното споразумение за определяне на трансферния процент на плащанията по лихвените купони и трябва се уточнят новите условия. За разлика от предходните споразумения, сега за първи път преговорите протичат в екстремните условия на бушуващ военен конфликт, обстоятелство, което позволява на българската страна да заеме и отстоява една по-твърда позиция.

На 15 декември, още преди да са започнали разговорите, финансовият министър Д. Божилов, с писмо до Комитета на бонхолдерите в Лондон, представя българските предложения за службата по дълга. Основните моменти в тях са, че от 1 януари 1940 г. до възстановяването на нормалното положение (т.е. до края на войната) се прекратява трансферът в свободни девизи. Тяхната равностойност ще се превежда в левове по специална сметка в БНБ, на името на сдруженията на портърорите. Запазват се определените от последното споразумение и отнасящи се за второто шестмесечие на 1939 г. плащания, в размер на 40% от стойността на купоните. Портърорите ще могат да използват сумите от тези сметки за закупуване на стоки от България, чийто износ не е забранен. С получените средства от продажбата им в чужбина ще се плащат съответните купони във Великобритания, Франция, САЩ, Холандия, Белгия и Швейцария. Срещу разликата от оставащите 60% от стойността на купоните, както досега, ще се издават на комисаря на ОН безлихвени съкровищни бонове в левове. И след 1 януари 1940 г. плащанията по главницата на външните заеми продължават да бъдат преустановени⁵⁹¹.

Българското решение да се прекрати трансфера в конвертируема валута финансовият министър аргументира с намалелите девизни приходи от външната търговия. Тезата получава допълнителна подкрепа и от писмо на П. Шейсон до портърорите с дата 18 декември 1939 г. В него комисарят потвърждава, че възможността на България да привежда годишните си вноски ще зависи до голяма степен от пласирането на нейни стоки във Великобритания и Франция.⁵⁹²

Въпреки тези уверения представителите на носителите на български облигации изразяват своето недоволство от начина, по който правителството в София едностранно се опитва да налага промяна в трансферните условия, настоявайки проблемът да се реши чрез преговори. Нежелаяйки да влиза в открита конфронтация с английските и френските финансови среди, кабинетът приема поканата за разговори и определя за свои делегати пълномощния министър в

⁵⁹⁰ Пак там, л. 58.

⁵⁹¹ ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 3101, л. 1

⁵⁹² Пак там, а.е. 2737, л. 51

Лондон Никола Момчилов и новия директор на държавните дългове Александър Моллов. Дадените им инструкции обаче изискват да не се правят съществени отстъпки от основните в изразената с писмото от 15 декември 1939 г. българска позиция.⁵⁹³

Военната 1939 г. е знаменателна в още едно отношение – през нея дългогодишният директор на ГДДД Никола Стоянов се оттегля поради напреднала възраст. В писмото си Добри Божилов му благодари за това, че „тъй умело и с успех ръководи почти цели 20 г. дълговата политика на страната.“⁵⁹⁴ На негово място, както вече стана дума, е назначен Александър Моллов, който работи от 1920 г. като секретар на Главната дирекция на държавните дългове, а от 1927 г. е повишен в началник отделение.

Преговорите с портърите започват на 31 януари 1940 г. в Лондон. Заседанията се председателстват от лорд Бесбъроу. Българската делегация представя трудностите, които войната е причинила на търговията със свободни девизи и необходимостта малките налични количества да се използват предимно за внос на стоки, без които българската икономика би претърпяла сериозни сътресения. Изложено е състоянието на държавния бюджет, като е обърнато внимание на увеличените разходи за отбрана, които предстоят пред 1940 г.⁵⁹⁵ Ето защо отново се настоява държавите-кредиторки да поемат известно количество от износа ни, с приходите от който България да продължи обслужването на своите външни дългове. Лондонският комитет и Парижката асоциация обаче заявяват, че като професионални сдружения на бонхолдери те не могат да поемат ангажменти от името на своите правителства. Освен това портърите оспорват опасенията на българската страна, че резервите на БНБ ще намалеят и няма да са достатъчни за обслужването на външните финансови задължения. Кредиторите искат да се увеличи и процентът на трансфер, но Н. Момчилов и Ал. Моллов категорично отказват да се дебатира равнище по-високо от 40%. Преговорите се развиват изключително мъчително и дори лорд Бесбъроу заплашва, че, ако правителство в София откаже да трансферира суми в чужди девизи, ще бъде обявено в неустойка.⁵⁹⁶

След неколкодневни напрегнати преговори двете страни достигат до ново временно споразумение, подписано на 12 февруари 1940 г. Стесненото положение на кредиторите и опасността от едностранно прекъсване на платежите кара носителите на титри да приемат основните искания на София. Службата по всички външни задължения се извършва с привеждане на 40% от лихвите, пресмятани за предвоенните заеми върху процентите (палие), предвидени по конвенцията от 11 декември 1926 г. за периода 1930–1933 г., а за следвоенните – върху номиналната им стойност. Поради несигурност на постъпленията в свободни девизи, с разменените впоследствие писма, кредиторите поемат обещанието да съ-

⁵⁹³ Пак там, а.е. 3101, л. 10.

⁵⁹⁴ Финансов подъем, V, 1939, № 6, с. 8–9.

⁵⁹⁵ ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 3101, л. 58–59.

⁵⁹⁶ Пак там, л. 63.

действат за закупуване от френското и британското правителства на голямо количество български тютюни. Със сумите от продажбите от около 200 млн. лв. (100 млн. франка), ще се изплащат купоните по дълговете.⁵⁹⁷

Пред Народното събрание Д. Божилов заявява, че известно повишаване на лихвите няма да постави в стеснение държавния бюджет. Въпреки по-големия процент реалният трансфер през годината ще е по-малък благодарение на продължаващата обезценка на долара, лирата и франка. От 139 лв. за долар котировките през 1940 г. спадат до 83 лв. (с 59%), а тези на лирата – от 500 на 320 лв. (с 64%). В резултат на девалвацията на двете валути, договорените според изчисленията на българските финансови експерти 40% плащания, се равняват на 26.28% от предвидения по заемните договори трансфер. Поради обезценката на трите валути, в които са деноминирани българските външни задължения съкровището ни ще привежда 153 млн. лв. годишно при 40%, докато при 32.5% реалните разходи на хазната са били 300 млн. лв. Не бива да се забравя, че облигации за около 2 млрд. лв. номинал са домицилирани в България, което значително облекчава службата. Ето защо, по думите на финансовия министър „тази спогодба е косвено по-изгодна от миналогодишната“.⁵⁹⁸ Френската част по Стабилизационния заем се погасява в т.нар. франкове „Поанкаре“, но вноските по „Ено“ са в книжни франкове. Тяхната стойност вместо 5.49 лв. вече е едва 1.90 лв.⁵⁹⁹

Съгласно споразумението от 12 февруари 1940 г. за нетрансферираните части през март 1940 г. българското правителство предава на комисаря на Обществото на народите безлихвени съкровищни бонове. Промените в Европа обаче поставят дълговия въпрос в съвсем нов контекст. В рамките на няколко месеца, от април до юни, немската военна машина прегазва Холандия, Белгия и Франция. Луфтвафе предприема систематични бомбардировки над Великобритания, които според всички са предвестие за скорошен десант на Острова. Българското правителство запазва самообладание и отказва да последва настойчивите гласове от различни среди за едностранно прекратяване на плащанията. Защиатавайки бюджета пред камарата, Добри Божилов заявява, че „това е много мъчен и деликатен въпрос и да си кажа открито има и политически елемент в него“.⁶⁰⁰ Спиране на плащанията ще осуети освобождаване на нетрансферираните средства, които за 1939 г. са 380 млн. лв. Според Божилов, икономисвайки 50–60 млн. лв., хазната ще се лиши от осем пъти по-голяма сума.

Вместо едностранен мораториум, кабинетът предпочита да запази формално фасадата на подписаните споразумения с кредиторите. Базирайки се на последната спогодба, на 1 април 1940 г. София обявява официално, че преустановява трансфера на лихвите в чужбина поради неспазения от Англия и

⁵⁹⁷ Стенографски дневници на XXV ОНС, III р. с., 3 з., 30 октомври 1941 г., с. 12–13; Държавен вестник, LX, № 58, 13 март 1940 г.; Калинов, Т. Българските държавни дългове. Народностопански архив, I, 1946, № 3, с. 403–404.

⁵⁹⁸ Стенографски дневници на XXV ОНС, II р. с., 4 з., 1 март 1940 г., с. 35.

⁵⁹⁹ Зафиров, В. Българските държавни външни облигационни заеми. Положение, служба, движение на облигациите, рентабилитет. Финансов подем, V, 1939, № 10, с. 13–16.

⁶⁰⁰ Стенографски дневници на XXV ОНС, I р. с., 32 з., 18 април 1940 г., с. 805.

Франция ангажимент за закупуване на български тютюни.⁶⁰¹ Останала без девизи, страната е „принудена“ да прибегне до подобна крайна мярка. В опит да поизглади последствията от решението си обаче правителството на Б. Филев прави изключение за шестата и последна вноска от стабилизационния заем, дължима на 15 април 1940 г. Платежите след 1 април 1940 г. ще се извършват редовно на предвидените падежни дати, в левове в БНБ, по две отделни сметки за всеки заем: едната предназначена за плащане на купоните в чужбина, а другата предназначена за плащане на купоните в България. От последната сметка, в последствие започва трансфер на домицилираните, както у нас, така и в Германия, Франция и протектората Бохемия, и Моравия облигации.⁶⁰²

Гласовете за цялостно скъсване с кредиторите обаче ескалират, когато само месец по-късно Вермахтът завършва операцията по обкръжаване и унищожаване на френската армия при Седан. При приемането в парламента на бюджета на Главната дирекция на държавните дългове Д. Божилов е принуден да обяснява отново, че България ще „има повече вреда от преустановяването на плащанията към странство, отколкото, ако правителството продължи по този път, в който е вървяло досега“.⁶⁰³ Министърът обаче декларира, че кабинетът работи по премахването на международния финансов контрол. Постигната е вече „доброволна“, по думите на Божилов, оставка на един от представителите, а с другия се водели преговори. Две седмици по-късно, в изявление пред камарата, премиерът Богдан Филев съобщава за постигнатото споразумение за подаване на оставката на комисаря на ОН и на съветника при централната банка, считано от 31 май 1940 г. Съгласно договореността техните функции се прехвърлят върху БНБ, включително и правото да получават безлихвените съкровищни бонове за нетрансферираните суми.⁶⁰⁴

Проявената тактичност от българска страна и международните обстоятелства, съпътстващи нашия мораториум, предизвикват доста умерени реакции у носителите на титри. В чуждата преса, и то в една форма, „която не буди никакво безпокойство“, кредиторите заявяват, че „за нещастие, България е засегната от едно сериозно прекъсване на износната ѝ търговия за страни със свободна валута, и трансферите в размер на 40% от лихвата, които бяха уговорени миналия февруари, бяха преустановени през април. Българското правителство все така е депозирало в левове съответната сума от нетрансферираните 40% в кредит на блокираните сметки при БНБ. Комитетът изказва надеждата, че българското правителство ще намери някакъв начин за подновяване на трансферите в скоро време“.⁶⁰⁵ В резултат на преустановения трансфер по външните държавни заеми девизните плащания на страната към странство се свеждат до минимум. В края на 1940 г. министър Божилов информира народните представители, че през годината са преведени за анюитетите по дълговете само 58 млн. лв., за издръжка

⁶⁰¹ ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 3843, л. 7.

⁶⁰² Стенографски дневници на XXV ОНС, I р. с., 32 з., 18 април 1940 г., с. 798–808.

⁶⁰³ Пак там, 40 з., 3 май 1940 г., с. 1038–1039.

⁶⁰⁴ Пак там, 45 з., 14 май 1940 г., с. 1227–1228.

⁶⁰⁵ Пак там, II р. с., 32 з., 24 декември 1940 г., с. 779.

на легациите – 19 млн. лв., за доставки, главно военни – 45 млн. лв. и за командировки – 4 млн. лв.⁶⁰⁶

Бързото развитие на военната обстановка в Европа през пролетта и лятото на 1940 г. и впечатляващите успехи на Вермахта създават условия за разглеждането и решаването на въпроси, свързани с промяна на границите в източната част на континента. Откриват се благоприятни възможности за осъществяването на някои български териториални аспирации. В политиката на София за мирна ревизия на териториалните клаузи на Ньойския договор централно място заема проблема за връщане на Южна Добруджа. Под германски натиск румънското правителство приема да започнат двустранни преговори, които приключват на 7 септември 1940 г. с подписването в Крайова на спогодба, уреждаща връщането на Южна Добруджа към България.⁶⁰⁷ Поради предвижданата взаимна размяна на население спорните финансови въпроси, съпътстващи териториалната промяна стават много и твърде сложни. От своя страна българското правителство се стреми да подпише възможно най-скоро спогодбата. Затова в окончателния документ от 7 септември са уредени в анекс само част от финансовите въпроси, а за останалите се предвижда да бъдат разрешени по-късно със специално допълнително споразумение. В анекса е договорено България да заплати на Румъния държавната ѝ собственост в Южна Добруджа, изразяваща се в земи, сгради, инсталации, както и в различни данъчни вземания от местното население, отпуснати държавни кредити и др. Сумата, която българското правителство трябва да заплати е определена на 1 млрд. леи и трябва да се преведе на два транша – първият на 15 януари 1941 и вторият на 15 януари 1942 г.⁶⁰⁸

След установяването на българска администрация в Южна Добруджа се подновяват преговорите с румънската държава по останалите висящи финансовите претенции. На 10 октомври е подписано споразумение между двете централни банки, уточняващо начините на плащанията и обмяната на румънската валута, намираща се в българското население. През ноември започва подготовка за сключване на финансово-икономическа спогодба. Основната ѝ цел е да определи различните видове вземания и дългове на българите от района към румънски граждани. В тази връзка на 20 ноември за Букурещ заминават двамата български представители: директорът на БНБ Слави Тошев и администраторът на БЗКБ д-р Асен Чакалов.

Първото заседание с румънската делегация се провежда на 25 ноември и още на него проличават същественият различия в становищата на двете страни. Румънците настояват спогодбата да се отнася само за вземания между частни лица, докато българите искат да се разшири обхвата ѝ като се включат и претенциите на българското население от Добруджа към румънската държава.⁶⁰⁹ С основание се изисква Букурещ да признае вземанията на българи по неизплате-

⁶⁰⁶ Пак там, с. 778.

⁶⁰⁷ Кузманова, А. От Ньой до Крайова. Въпросът за Южна Добруджа в международните отношения (1919–1940), С., 1989 г., с. 258–261.

⁶⁰⁸ ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 3098, л. 28.

⁶⁰⁹ Пак там, л. 39.

ните до този момент доставки за румънската армия, облигациите и временни разписки по вътрешните румънски заеми, пенсиите на тези, които са придобили право на това, както и да се върнат удържките на нямащите все още право на пенсия лица. Настоява се за обезщетение на нанесени повреди на движимо и недвижимо имущество, за изнесен от румънските власти инвентар, за изсечени гори и пр.⁶¹⁰ Румънските представители енергично отхвърлят българските искания като приемат да изплатят единствено направените от населението влогове и реквизициите, за които има издадени документи. Всъщност за българската страна проблемът се състои в това, че от всичките поставени претенции на обща сума 802.6 млн. леи, с официални документи могат да се подкрепят едва 144.3 млн. леи. На този факт именно обръщат внимание българските делегати в доклада си до Д. Божилов, като същевременно признават, че направените оценки от българските власти за нанесените щети са твърде високи. Така например една гора, изсечена край с. Гарван, Силистренско, е оценена на изключително голямата стойност от 145 млн. леи – цифра, която румънската страна никога няма да приеме за сериозна.⁶¹¹

Друго голямо разногласие възниква по въпроса за определяне на курса на лева и леята. Заявено е, че България настоява за ревизия на установения по клиринговата спогодба курс, който е твърде висок – 0,45 леи за 1 лв. Румънските делегати категорично отхвърлят предложението за промяна на съществуващия курс.⁶¹² Непримиримотта на заетите от двете страни позиции и нежеланието да се намери компромис довеждат преговорите до неуспех.

В стопанско отношение 1940 г. е значително по-тежка от предходната. Снабдяването със суровини продължава да е един от основните проблеми пред страната. Вносът се свива с 51%, но фактическата контракция е значително по-голяма поради покачването на цените. Благодарение дейността на новосъздадените импортни централи „Българска търговия“ и „Българска промишленост“ между пролетта и есента на 1940 г. настъпва сравнително нагаждане на пазара към новите военни условия. Въпреки това цялата година преминава под знака на относителната липса на някои суровини и стоки. Даденото повишение през август на монополните цени и нестихващата психоза за презапасяване продължават да тласка ценовия индекс нагоре. Поради редица вътрешни и външни причини от есента настъпва ново разстройство на вътрешния пазар. То се неутрализира частично едва в края на годината чрез мерки за въвеждане на разпределителни карти и декларацията на кабинета, че до септември 1941 г. не ще допусне ново повишение на земеделските и индустриалните цени.⁶¹³

Едно от средствата за поддържане равновесието по търговския, а оттам и по платежния баланс е девизната политиката на БНБ. Наредбите от 23 август 1939 г. и 9 март 1940 г. опростяват съществено камбиалния контрол върху стокообмена. Държавата се отказва да взема известен процент девизи без премия от

⁶¹⁰ Пак там, л. 41.

⁶¹¹ Пак там, л. 43.

⁶¹² Пак там, л. 42.

⁶¹³ Христофоров, А. Развитието на българското стопанско през първата военна година. СпБИД, XXXIX, 1940 г., № 7, с. 458–470.

по-лесно продаваеми артикули. Наместо досегашните три диференцирани премии от 30%, 40% и 50% се създава една обща 35-процентна валутна премия.⁶¹⁴

Свиването на вноса рефлектира в едно не само относително, но и абсолютно намаление на промишленото производство. Чрез сключването на редица колективни трудови договори през пролетта на 1940 г. нивото на надниците се повишава значително. Повсеместното покачване на цените обаче налага правителството да увеличи заплащането на труда с нови 15%. Въпреки забавянето на растежа в индустрията касовите постъпления на съкровището нарастват с цели 20%. Прирастът се дължи главно на приходите от вътрешни заеми, сконтирани съкровищни бонове, преки данъци и акцизи.⁶¹⁵

Войната има двустранно отражение върху външнотърговския стокообмен на страната. От една страна тя задушава вноса, но от друга – поражда глад за български произведения, което отпушва износа. Нарасналият с близо 30% експорт води до силно активен търговски баланс и до увеличаване на девизната наличност с половин млрд. лв. Валоризацията на златната наличност с 25% премия счетоводно повишава златния шок на съкровището. Добитите от операцията 500 млн. лв. остават в „дълбок резерв“ на БНБ за извънредни нужди. Нарасналият девизен шок позволява на правителството да продължи, макар и в по-ограничен размер, откупването на титри по държавните заеми. Общата сума на изкупените облигации достига номинални 2.2 млрд. лв., срещу които реално платени са едва 420 млн.⁶¹⁶

Разширеният приток на валута подхранва постепенната обезценка на националната монета. Наред с редица фундаментални фактори проинфлационно въздействие през 1940 г. оказва и обмяната на близо 700 млн. леи от жителите на Южна и от бежанците от Северна Добруджа. Несигурността, която войната води след себе си, унищожава търговията на кредит и тя преминава изцяло към кешови разплащания. Това допълнително увеличава паричната маса.⁶¹⁷ Проинфлационен е и ефектът на гласуваното в края на 1940 г. изменение на чл. 35, т. 17 от Закона за БНБ. По него банката добива право да изкупи съкровищни бонове за около 1.5 млрд. лв., издадени на чуждестранни фирми за изплащането на държавни доставки. Използвайки свободния авоар на емисионния институт, съкровището спестява 6% годишна лихва върху боновете. Чрез операцията се икономисват по различни оценки между 1.6 и 4 млрд. лв.⁶¹⁸ Предварително се постига съгласието на управителя на централната банка и на председателя на Финансовия комитет за увеличение от 80 на 140 процента на размера, до който БНБ може да облича капитала си в съкровищни бонове. За опозицията в парламента това нарастване е „прекомерно“ и тя изказва опасенията, че то допълнително ще подхрани обезценката на лева.⁶¹⁹

⁶¹⁴ Стенографски дневници на XXV ОНС, I р. с., 32 з., 18 април 1940 г., с. 798–808.

⁶¹⁵ Христофоров, А. Стопанското положение на България през 1940 г. СпБИД, XL, 1941 г., № 3, с. 185–208.

⁶¹⁶ Стенографски дневници на XXV ОНС, II р. с., 32 з., 24 декември 1940 г., с. 766.

⁶¹⁷ Пак там, с. 765–785.

⁶¹⁸ Пак там, I р. с., 27 з., 10 април 1940 г., с. 637–657; Пак там, II р. с., 32 з., 24 декември 1940 г., с. 765–785.

⁶¹⁹ Пак там, I р. с., 5 з., 5 март 1940 г., с. 47–57; Христофоров, А. Стопанското положение на България през 1940 г. СпБИД, XL, 1941, № 3, с. 185–208.

Макар бюджетните приходи да отбелязват една трайна тенденция на нарастване техният ръст изостава далече зад прогресивно увеличаващите се разходи за превъоръжаване на армията, за осъществяването на доставки за железниците и за обществени строежи. Финансирането на тези мероприятия става заемобразно чрез т.нар. от Добри Божилов „сконтиране на бъдещето“. Към края на 1940 г. задълженията на съкровището по държавни доставки достигат 14 млрд. лв. Чистото произведение на нестоковите дългове възлиза на 5.632 млрд. лв. Следователно общата сума на търговските и паричните кредити е 20 млрд. лв.

Таблица 8.1.

Нестокови вътрешни дългове 1932–1940 г.

Финансова година	Сума в млн. лв.
1932/33	953
1933/34	1 450
1934/35	1 217
1935	2 069
1936	1 776
1937	2 308
1938	1 963
1939	1 080
1940	664

Източник: Стенографски дневници на XXV ОНС, II р. с., 35 з., 27 декември 1940 г., с. 911–913.

Всичко това кара финансовият министър да признае пред народните представители, че не завижда на колегата си, който ще е начело на МФ след 1 януари 1942 г. Тогава започва погашението по редица отложени разходи като анюитета надхвърля 2 млрд. лв. За да се подготви за подобен свръхразход, Божилов образува специален фонд, като приход в който постъпват средствата от слетите фондове; реализираните излишъци по бюджетите за 1940 и 1941 г.; предвидената като буфер сума при евентуално намаляване на приходите по ДБ; средствата от валоризацията на златните резерви; спестените лихви от откупените съкровищни бонове по силата на изменения чл. 35 от ЗБНБ и освободените суми, които до края на 1941 г. се използват за посрещане анюитетите на изплатените вече предишни държавни доставки.⁶²⁰

С цел финансово заздравяване се приема и допълнение към Закона за оформяне изплатените, но неоформени разходи през разни години. До 1935 г. редица неотложни нужди на държавата се покриват срещу разписки. Поради липса на кредити, достатъчно време или други формални причини срещу тях, не се издават платежни нареждания. Бюджетното им оформяне започва в 1930 г., ко-

⁶²⁰ Пак там, 32 з., 24 декември 1940 г., с. 765–785; пак там, I р. с., 32 з., 18 април 1940 г., с. 798–808.

гато парламентът гласува 1.65 млрд. лв. заем. По него не се отпускат реално средства, а счетоводно се оформят направените вече разходи. Постепенно обаче между 1930 и 1935 г. се натрупват нови 250 млн. лв. Именно те се „ликвидират“ с новоприетия закон. Наред с тях бюджетно се оформят и изплатени през годините средства за изкупуване на облигации по българските държавни заеми.⁶²¹

Тъй като спогодбата от началото на 1940 г. изтича в края на декември и поради „невъзможност“ да се влезе във връзка с чуждестранните сдружения на носителите на титри, с Постановление № 9 от 19 декември 1940 г., МС одобрява правилата, по които ще се осъществява службата по държавните заеми до края на войната. Домицилираните в България купони по предвоенните заеми ще стават в левове, равностойни на дължимите суми в златни франкове съгласно спогодбата от 12 февруари 1940 г. Титрите по 5% 1896 г. заем ще продължат да се погасяват в левове. Купоните по следвоенните задължения ще се изплащат в предвидените по същата спогодба проценти от валутите, означени в купоните (франкове, долари и лири стерлинги). Превалутирането в левове ще става по официалния разменен курс на БНБ, увеличени със законната премия от 35%.

Погашението на титрите в Германия и Протектората Бохемия и Моравско по предвоенните заеми ще се извършва в марки, респективно в чешки крони, изчислени на база на фигуриращите в купоните суми в марки, по процентите, установени в поменатото по-горе споразумение. Сумите по трансфера, предназначени за останалите държави ще се внасят в левове заедно със законната премия (35%) по специални сметки в БНБ на името на портъорите за заемите 1892, 1896, 1909, 1923, 1926 и 1928 г., и на името на делегата на заемите – за заемите 1902, 1904 и 1907 г. За остатъка от 60% от лихвите и за погашението в пълния размер за заемите 1926 и 1928 г., в началото на всяка година българското правителство ще предава на централната банка безлихвени съкровищни бонове. Те ще се намаляват в края на всяка година със сумите, предназначени за плащане в България, Германия и Протектората. За остатъка ще се издават нови съкровищни бонове, които ще бъдат върнати на правителството след като то трансферира в чужда валута сумите в левове, предназначени за изплащане на купоните извън България, Германия и Протектората. В бюджета си за всяка година правителството ще предвижда кредит за пълния анюитет по службата на заемите, като премията се пресмята само върху сумите за лихви, подлежащи на плащане⁶²².

Развитие на дълговия проблем след включване на България във войната

Още през есента на 1940 г. настъпват събития, които съществено променят обстановката на Балканите. Избухналата през октомври война между Италия и Гърция, превръща полуострова в театър на активни бойни действия и принуждава държавите от региона по-ясно да определят своите позиции спрямо две-

⁶²¹ Пак там, 3 з., 29 февруари 1940 г., с. 22–24.

⁶²² Пак там, III р. с., 3 з., 30 октомври 1941 г., с. 12–13.

те враждуващи коалиции. След известно колебание и не без вътрешни съмнения, на 1 март България, а на 25 март 1941 г. – Югославия, се присъединяват към Оста. Извършеният малко по-късно преврат в Белград предизвиква светкавичната намеса на концентрираните в Румъния немски войски. Същата съдба сполетява и Гърция. В резултат българското правителство получава правото да установи своя администрация във Вардарска Македония и Беломорска Тракия.

Прекратяването на следвания почти година и половина неутралитет има важни политически последици за България. Включването във Втората световна война обаче внася и съществени промени във финансово-икономическите отношения на страната с останалите европейски държави. Не на последно място придобиването на нови територии в Македония и Тракия влече след себе си поемането от София на допълнителни външни финансови ангажменти.

Като начало се предприемат стъпки за нормализиране и дори активизиране на икономическите отношения с установения във Виши колаборационистки режим на маршал Петен. Сред откриващите се възможности централно място заема въпросът за разширяване на българския износ към Франция срещу ангажимент част от получените средства да бъдат използвани за възстановяване службата по външните заеми. След размяна на писма, на 3 юли 1941 г., двете правителства се съгласяват на покупка на 1.5 млн. кг български тютюни от френската режия на обща стойност 61 млн. фр. Близо една трета от тях (25 млн. фр.) ще бъдат пренасочени за изплащането на купоните с падеж от 1 април 1940 г. до 30 юни 1942 г.⁶²³ Споразумението е одобрено от правителството на Б. Филов през ноември 1941 г. и в началото на следващия месец пълномощният министър на Виши у нас Жул Франсоа Блондел уведомява своето правителство за осъществената сделка. Подновяването на службата обаче има изцяло временен характер и е пряко свързано с реализирания експорт на партидата български тютюни.⁶²⁴ Дори когато се отнася до „междусъюзнически отношения“, българското правителство се придържа към възприетия от него още в началото на войната принцип – трансфер на плащанията по външните заеми се извършва само срещу осъществен български износ в съответната страна.

През стопанската 1941 г. кабинетът „Филов“ полага огромни усилия за намиране средства за растящите държавни нужди, свързани с отбраната, големия брой мобилизирани и администрирането на новите земи. Те са насочени, на първо място, към увеличаване редовните приходи. За тази цел се въвеждат нови, „рационализират“ се стари данъци или ставките им се увеличават. На второ място се прибегва до краткосрочни и дългосрочни заеми, като се полагат особени грижи за „народните спестявания“. Официално инфлационното финансиране се отрича като принцип от държавата. Пред парламента министърът на финансите Д. Божилов обявява нееднократно, че кабинетът „е решително против всякаква помисъл за инфлация“.⁶²⁵ При привличането на средства за бюджетни нужди правителството на Б. Филов прилага пропорцията 50:50 между данъци и

⁶²³ ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 3278, л. 2.

⁶²⁴ Пак там, а.е. 3842, л. 7.

⁶²⁵ Стенографски дневници на XXV ОНС, III р. с., 23 з., 18 декември 1941 г., с. 389.

заеми, установена и в другите страни. Както ще стане ясно по-късно обаче, зад тези декларации се прикрива пуснатата вече на пълни обороти печатаща банкноти машина.

Предприетите мерки от правителството позволяват на бюджета да посрещне нарасналите плащания по държавните доставки, реализирани през предишни години. Основната част от тях са за задоволяване на нуждите на отбраната. Докато през 1936 г., при бюджет от 6 млрд. лв., военните разходи са 20%, то през 1942 г. те са 46% от 26 милиарден ДБ. Благодарение на данъчната и финансовата политика хазната учетворява приходите си от преки и косвени данъци. Бюджетът е не само балансиран, но по него се реализират и редица излишъци. Основен проблем остава обаче продължилото нарастване на паричното обращение. За една година паричната маса скача от 13.467 млрд. лв. на 18.650 млрд. лв. (т.е. с 27.8%). За пред обществото Д. Божилов се опитва да обясни това единствено с увеличаването на националния доход и на ценовите индекси с по 50%.⁶²⁶

Все по-трудно сдържаната инфлация расте от гласуваните през 1942 г. няколко допълнителни бюджета за оформянето на извънредни държавни нужди. Първият от тях е за 2.75 млрд. лв. и разходите по него се покриват чрез очаквани „свръхприходи“ и икономии по редовния ДБ. Финансирането на 3.8 млрд. лв. по втория извънреден бюджет става чрез емисия 3% съкровищни бонове и допълнителните икономии и „свръхприходи“.⁶²⁷

Девизната наличност отбелязва сериозното повишение от 2.314 млрд. лв. в края 1940 г. на 9.768 млрд. лв. – в края на октомври 1941 г. Резервът в свободни валути нараства с 35 млн. шв. фр. Притокът на чужди платежни средства се дължи както на обмяната на драхми и динари от новоприсъединените земи, така и на това, че значителна част от вноса по държавни доставки става на кредит, докато износът се заплаща изключително в брой.⁶²⁸

Засилването на стопанските контакти с Централна Европа намаляват значително броя на частните компенсации. През първата половина на годината разрешените сделки на компенсационни начала са за 499 млн. лв. при 1.174 млрд. лв. през същия период на 1940 г. Това позволява на кабинета да премахне отрицателните и положителните премии. Според девизната наредба валутите продължават да се продават със старите премии до 30 септември 1942 г., но при изкупуването им премии отпадат незабавно. Тази мярка намалява с 35% бремето на външния трансфер. Допълнително службата се облекчава и от това, че над 50% от облигациите по следвоенните заеми са вече откупени от държавата. В резултат всички платежи по купоните им автоматично се връщат в хазната. През годината съкровището изкупува нови титри на стойност 5.5 млн. лв. Валутните плащания намаляват и по други причини. Издръжката на легации, доставките на стоки, командировките поради войната са причина за спада с 68% – от над 200 млн. лв. на 65 млн. лв. Вследствие на операцията по откупуване на обли-

⁶²⁶ Пак там, IV р. с., 25 з., 24 декември 1942 г., с. 567.

⁶²⁷ Пак там, 51 з., 16 март 1943 г., с. 1026–1027.

⁶²⁸ Пак там, III р. с., 17 з., 9 декември 1941 г., с. 236.

гациите по външните задължения, обезценката на лирата и франка и на увеличаване на населението, външният дълг на глава от населението пада от 4480 лв. 3772 лв.⁶²⁹

Таблица 8.2.

Държавен дълг към 1 януари 1943 г.

Публичен дълг	Сума в лв.
Външен консолидиран	12 595 317 458
Вътрешен консолидиран	8 407 317 458
Неконсолидиран заедно с дълга към БНБ и разните съкровищни бонове	17 053 684 953
Общо консолидирани	25 461 002 411
Общо вътрешни и външни	38 056 823 686

Източник: Стенографски дневници, IV р. с., 25 з., 24 декември 1942 г., с. 567

Присъединяването на нови територии към България през пролетта на 1941 г. довежда до известно нарастване на външните държавни дългове. Основно, увеличението се формира от предприетото в началото на 1942 г. разпределяне държавното имущество на Югославия, в това число на държавните ѝ задължения. След поражението ѝ през април 1941 г. Югославия престава да съществува, а на нейна територия се създават Сърбия (окупирана от германски войски), Черна гора (под италианска окупация) и Хърватско. Останалите части на бившето кралство са разпределени между Германския Райх, България, Албания и Унгария.

Първоначално проблемът за югославския дълг се обсъжда между Германия и Италия (представяща Албания и Черна гора), а от пролетта на 1942 г. и с т.нар. държави-приобретателки. Преговорите, които се провеждат в Берлин от 17 до 25 април се ръководят от германския представител Вилхелм Фабрициус. Българската страна се представя от пълномощния министър в Атина Константин Вачов. Още преди април 1942 г. отделните делегации излагат възраженията си по предложения им вариант и дават своите становища. Главните противоречия се проявяват по въпросите за разпределянето на външните и вътрешните дългове на бившата югославска държава. По предварителни данни сумата на външните дългове е около 4 млрд. динара, а на вътрешните – 33 млрд. динара. Така общият публичен дълг възлиза на 37 млрд. динара, равни на 60.5 млрд. лв. (по определения курс – 61 динара за 100 лева).⁶³⁰ Съобразно заетите територии е предложено разпределянето на задълженията да стане по схемата: Хърватско – 42%, Сърбия – 29%, Италия (Черна гора и Албания), България и Унгария – по 8% и Германия – 5%.⁶³¹ Дълго време хърватският делегат д-р Милорад Стразнишки отказва да приеме определения за страната му процент и настоява да се увеличи процентът на

⁶²⁹ Пак там, 23 з., 18 декември 1941 г., с. 383–393.

⁶³⁰ ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 3473, л. 95.

⁶³¹ Пак там, л. 63.

другите държави. Специално за България Стразниcki настоява той дори да бъде удвоен. В крайна сметка В. Фабрициус успява да го убеди да се запази предварителното разпределение.

Предложенията от българска страна са да се съкратят някои от задълженията към държавните банки и по този начин да се намали цялостно размерът на вътрешния дълг. Освен това България не желае да поеме дял от заемите, сключвани от Белград до 1912 г., тъй като те не се отнасят до присъединените от нея земи (в Македония е установен сръбски режим след Балканските войни, т.е. след сключените заеми до 1912 г.). Германската делегация проявява готовност да приеме българското становище за редуциране на вътрешния дълг, но не и за външните заеми, заявявайки, че това много ще усложни разпределението им и ще проточи във времето решаването на проблема⁶³².

Сериозните разногласия между отделните страни стават причина за прекъсване на преговорите и за продължение на двустранните срещи на В. Фабрициус в Загреб и Будапеща. След като са възприети някои компромисни решения и са преодолени най-острите противоречия, на 22 юли 1942 г. в Берлин е подписана Спогодба за подялба на югославското имущество. Запазено е процентното разпределение, а българските предложения са взети под внимание, в резултат на което размерът на вътрешния дълг е намален на 18 млрд. динара.⁶³³

Съгласно Спогодбата всяка държава-преобретателка се задължава да направи известно плащане за удовлетворяване на договорните лица, които са собственици на заемни титри или са кредитори по нетитрирани вземания от вътрешния и външния дълг на бивша Югославия. За тази цел всяка държава-приобретателка ще бъде обременена с една част от вътрешния дълг на Белград и от неговия външен дълг, но само дотолкова, доколкото на 15 април 1941 г. заемни титри или нетитрирани вземания са се намирали в у договарящите се лица. За такива се приемат физическите и юридическите лица, имали към 1 декември 1941 местожителство или местоседалище в придадената на една държава-преобретателка територия от бившата югославска държава или в една от самите държави-преобретателки.

За уеднаквяване на титрирания и нетитрирания дълг той се определя в динари, а задълженията, деноминирани в друга валута, се пресмятат по уредените от спогодбата разменни курсове. До 4 месеца след подписване на договора всяка държава трябва да извади от обращение югославските държавни облигации, намиращи се в нейната територия чрез обмяната им със свои ценни книжа. Тези изтеглени облигации и поетите нетитрирани дългове ще се предават на уравнилното бюро, подчинено на германското управление в Белград. Към бюрото всяка от страните може да аташира по един свой представител. Ако стойността на предадените облигации е по-малка от частта, предвидена по чл. 5, съответната държава-преобретателка трябва да постави на разположение разликата в брой или в свои облигации по номиналната стойност. Външните дългове на

⁶³² Пак там, л. 93–94.

⁶³³ Пак там, л. 61–68, 95.

Югославия, предмет на тази спогодба, се изброяват изчерпателно в Приложение II.⁶³⁴

В допълнителна спогодба се предвижда България да поеме и нови задължения в резултат от натрупания до април 1941 г. югославски пасив по клиринга за около 2.2 млрд. динара. В частта за пенсионните осигуровки на България се падат около 35 млн. динара, съответстващи на 57 млн. лв. Що се отнася до придобитото от България югославско държавно имущество, то е абсолютно невъзможно да се даде дори приблизителна цифра, която да послужи за сравнение със сумите на поетите финансови задължения, тъй като до септември 1944 г. не е направена цялостна оценка на бившата югославска собственост. Известно е обаче, че големите държавни активи – 3 млрд. динара златна наличност и около 2 млрд. динара в свободни девизи са били прехвърлени в чужбина преди военното поражение на Югославия.⁶³⁵

Активните търговски отношения на България с Германия в годините на войната, довели до натрупването на значително положително салдо по клиринга, както и затрудненията на Райха да снабдява в достатъчна степен българската икономика и отбрана с машини, военни материали и всякакви индустриални стоки, става причина Берлин да предложи ликвидиране на българските задължения към Германия по старите външни заеми. За първи път проблемът е повдигнат през май 1942 г. на среща с германска стопанска делегация. Офертата е с част от активното българско салдо да се откупят съкровищните бонове по заема с *Дисконто Гезелшафт* и облигации по българските външни заеми. Още тогава Д. Божилов проявява готовност за изкупуване на книжата от *Дисконто Гезелшафт* по 60% от номинала им, а облигациите – по котировките им от април 1942 г. на Парижката и Амстердамската борса⁶³⁶.

След като е постигнато принципно съгласие по въпроса, на 17 юни в София пристига специална германска правителствена делегация, водена от д-р Шифнер, за да уточни конкретните параметри на сделката. Седмица по-късно са подписани два тайни протокола. Първият се отнася до съкровищните бонове. Българското правителство се ангажира да изкупи излезлите от тираж за времето от 5 юли 1932 г. (откогато българската държава плаща процент от амортизацията и лихвите, за разлика от външните заеми, по които се трансферира само процент от лихвените купони) до 5 януари 1942 г., възлизащи на 1 244 838 долара.⁶³⁷ По сключения с берлинската банка договор от 4 май 1929 г. боновете са издадени в долари и трябва да се изплатят от 5 юли 1930 г. до 5 юли 1944 г. Така че сега в протокола се урежда основната част от дълга към *Дисконто Гезелшафт*. Уговорено е българската държава да изплати 3.095 млн. райхсмарки по германо-българския клиринг до 15 юли 1942 г. За унгарския (4.5%) и швейцарския дял (4%) от същите бонове е договорено службата да продължи по досегашния ред.⁶³⁸

⁶³⁴ Стенографски дневници на XXV ОНС, IV р.с., 4 з., 3 ноември 1942 г., с. 100–104.

⁶³⁵ ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 3473, л. 96, 99.

⁶³⁶ ЦДА, ф. 258к, оп. 1, а.е. 3592, л. 9.

⁶³⁷ Пак там, л. 8.

⁶³⁸ Пак там, л. 9.

Вторият таен протокол постановява Германия да продаде на България облигации по българските предвоенни заеми (1892, 1896, 1902, 1904, 1907 и 1909 г.), собственост към 1 април 1940 г. на германски притежатели и на притежатели от Протектората Бохемия и Моравия. Определените в протокола цени на откупуване варират между най-ниската – 26 райхсмарки за облигация от 500 зл. фр. от заема 1896 г., до най-високата, от 41 райхсмарки – за облигация от 500 зл. фр. от заемите 1902 г. и 1904 г. Общото количество на предложените облигации възлиза на 19 321 млн. зл. фр. или на номинална стойност около 9.6 млн. зл. фр. В текста е отбелязано, че броят на облигациите може да нарасне или да намалее. Плащането трябва да се осъществи по клиринга до 10 януари 1943 г.

Заради сериозните разногласия относно определянето на цените, по които ще се изкупуват облигациите, германската делегация предупреждава българското правителство, че е напълно възможно вторият протокол да не бъде ратифициран. Затова се предвижда в такъв случай към първия протокол да се увеличи курсът на откупуване на бонове от 75% на 80%, като получената разлика от близо 194 хил. райхсмарки да се използва за удовлетворяване на исканията на германските портъори на облигации. Българските представители изразяват готовността на правителството да откупи и облигации от двата следвоенни заема, сключени под гаранцията на ОН. Предложените от българите цени (150 райхсмарки за облигация от 100 лири стерлинги и 160 райхсмарки за облигация от 500 щатски долара) обаче се определят от германските делегати като извънредно ниски и поради тази причина тези заеми не са включени в протокола.⁶³⁹

Безспорно, подписаните на 24 юни 1942 г. документи уреждат по един твърде изгоден за България начин ликвидирането на задълженията по външните заеми към германските носители и дълга към *Дисконто Гезелшафт*. Първо, защото се извършва по линията на клиринга и второ, защото уговорените цени са доста ниски. Така, чрез част от положителното си салдо, което още през лятото на 1942 г. е ясно, че в близко бъдеще Германия няма да е в състояние да стопи, българската държава успява да намали обема на външния си дълг.

През 1942 г. продължават и контактите с правителството във Виши за обслужване на задълженията към френските портъори чрез износ на български тютюн. Възприето е да се приложат принципите, залегнали още в споразумението от лятото на 1941 г. На 23 декември 1942 г. е сключена поредната спогодба между двете правителства. Този път се договаря износът на 1 млн. кг тютюн на стойност около 47.5 млн. фр. фр. От тях 24 млн. фр. фр. ще бъдат използвани за изплащане на лихвените купони с падеж от 2 юни 1942 г. до 30 юни 1943 г., останалата сума ще се използва за внос на френски стоки (най-вече 1000 газгенератора) и за откупуване на мина „Плакалница“.⁶⁴⁰ Поради забавянето на продажбата на български тютюн от френската режия в началото на май 1943 г. българското правителство преустановява изплащането на изтеклите във Франция купони. След продължителни допълнителни преговори, на 10 септември 1943 г.,

⁶³⁹ Пак там, л. 10.

⁶⁴⁰ ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 3278, л. 131.

Министерският съвет потвърждава спогодбата и се подновява трансфера на плащанията.⁶⁴¹

След приключването на войната, през 1945 г. е подписна последната подобна спогодба. По силата на всички тези договорености страната ни обслужва във Франция купоните, с падежи между 1 април 1940 г. и 1 юли 1944 г. Набавянето на девизи за трансфера става чрез продажбата на български тютюни на френската режия. Добитите по този начин средства във франкове се предават на разположение на БНБ по специална блокирана сметка при *Париба*. С тях централната ни банка закупува злато на кюлчета, което се продава на части от *Париба* в размер, необходим за посрещане на анюитетите по domiciliраните във Франция облигации. С равностойността на платените купони постепенно се заверяват блокираните сметки в левове при БНБ в полза на *Париба*.⁶⁴²

През 1944 г. холандското сдружение на носителите на титри от българските държавни заеми се съгласява и с разрешението на кралското правителство в Хага започва изплащането на купоните, с падежи след 1 април 1940 г., намиращи се в Нидерландия. Провизиите за трансфера се осигуряват чрез българо-немския и германо-холандския клиринг. Сумите във флорини се превеждат на холандските банки постепенно с представяне на купоните на гишетата им. Необходимите средства в левове се вземат от депозитните сметки при БНБ. Общата преведена сума през 1944 г. е 47 134 824 холандски флорина.⁶⁴³ Кредиторите правят постъпки и за реализирането на подобна схема с облигациите, собственост на белгийски граждани и фирми, като за целта се използват българо-немския и германо-белгийския клиринг. Правителството в Брюксел обаче отказва да разреши операцията. Поради липса на свободни девизи не се осъществява трансфер и по външните държавни заеми в Швейцария.⁶⁴⁴

През март 1944 г. регентите Б. Филов, принц Кирил и премиерът Д. Божилов обсъждат възможността за промяна на външнополитическата ориентация на България. Б. Филов подчертава важността от спечелване симпатиите на малките страни. Министър-председателят споделя, че *Париба* е готова да вдигне контрола незабавно, ако София възстанови изплащането на купоните по външните си дългове, намиращи се в швейцарски, белгийски и холандски портьори. Става дума за допълнително обременяване на държавния бюджет с 70 млн. лв., 60 млн. от които за Швейцария. Филов отбелязва, че при условие че България и в момента продължава службата си към Франция е „напълно справедливо да плати тази сума“.⁶⁴⁵ Изобщо на трансферните проблеми и лицата, свързани с тях, се гледа като възможен мост към очертаващите се победители във войната. С тази цел пълномощният министър в Берн Първан Драганов се среща с бившия комисар на ОН в София – Рене Шарон. В момента той е „връзката на голистите“ в Швейцария и като такъв би могъл да окаже отново безценна помощ на България.

⁶⁴¹ Пак там.

⁶⁴² Калинов, Т. Българските държавни дългове. Народно стопански архив, I, 1946 г., № 3, с. 404–405.

⁶⁴³ Пак там, с. 405.

⁶⁴⁴ Пак там.

⁶⁴⁵ Филов, Б. Дневник. С., 1990 г., с. 672–673.

Що се отнася до последната спогодба с новото френско правителство от 1945 г. *Париба* настоява поради поскъпването на златото да се увеличи стойността на купоните във френски франкове. За заемите от 1902 и 1904 г. се предлага повишение от 40.033 на фр.фр. на 40.571, за заема от 1907 г. – от 36.047 на 39.214 и т.н. При всяка нова продажба на златото във франкове се настоява да се определя нова стойност на купоните в зависимост от курса на франка спрямо златото. Главната дирекция на държавните дългове отказва да приеме тези искания, тъй като при сключване на спогодбите през 1945 г. се е имало предвид, че стойността на купоните с падежи между 1 юли 1943 и 1 юли 1944 г. ще бъде еднаква с тая на облигациите преди 1 юли 1943 г., защото на тази база са били внасяни сумите в левове по специалните сметки при БНБ. В противен случай сметките в левове ще се окажат недостатъчни за изплащане на въпросните купони и липсата няма възможност да се набави, поради извънредно тежкото финансово положение на страната.

Годишите на Втората световна война могат да бъдат оценени като успешни за политиката на българската държава по решаването на проблема с външния дълг. Използвайки специфичните политически и икономически условия, създадени от световният военен конфликт, правителствата на Г. Кьосеиванов, Б. Филов и Д. Божилов не само не допускат увеличаване на външната задлъжнялост, напротив, в резултат на откупуване на значителен брой облигации по пред- и следвоенните заеми на изгодни цени или направо чрез клиринговите спогодби е постигнато съществено намаляване на дълга в абсолютни стойности. Така например размерът на външния дълг в края на 1929 г., без да се включват репарациите и окупационните задължения, е 16.8 млрд. книжни лева, а към края на Втората световна война възлиза на 12.5 млрд. книжни лева. Главната причина за тези благоприятни резултати се дължи на факта, че до есента на 1944 г. страната не участва в активните бойни действия, което ѝ позволява да съхрани до голяма степен стопанския и финансовия си потенциал, да посрещне значителна част от допълнителните разходи със средствата на държавния бюджет, без да прибегва до външно финансиране. Възприетата политика да се обвързват плащанията по заемите с реализиран износ на български стоки води както до облекчаване на службата по дълга, така и до завоюване на нови позиции за българските произведения на европейските пазари.

Александър Стамболийски подписва мирния договор в Ньой сюр Сен на 27 ноември 1919 г. НБКМ – БИА

Пропаганден плакат във връзка с наложените на България репарации по Ньойския мирен договор. НБКМ – БИА

* Отговорността за подбора, подредбата и коректността на текста и датировката на снимките в тази част е изцяло на Д. Вачков.

Българска правителствена делегация в Генуа, 1922 г. На преден план в светлото пардесю е министър-председателят Александър Стамболийски. НБКМ – БИА

Александър Стамболийски по време на световната икономическа конференция в Генуа – пролетта на 1922 г. НБКМ – БИА

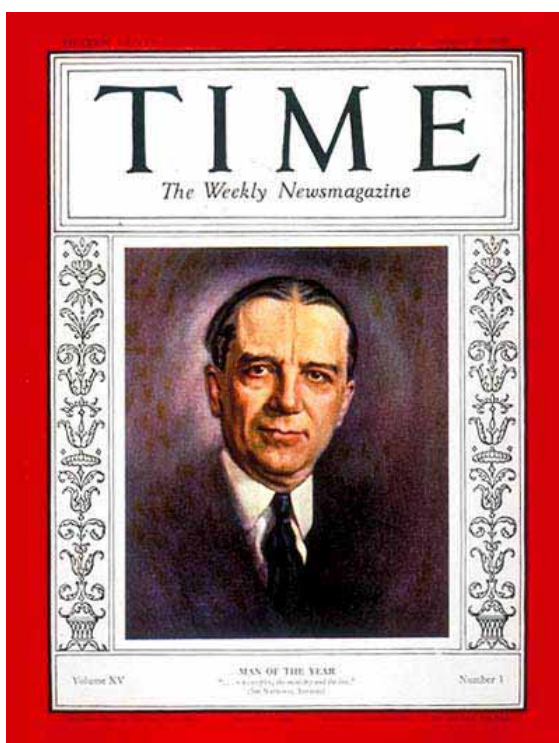
Ръководители на БЗНС. От ляво на дясно: Александър Стамболийски, Александър Димитров, Цанко Бакалов и Марко Турлаков. НБКМ – БИА

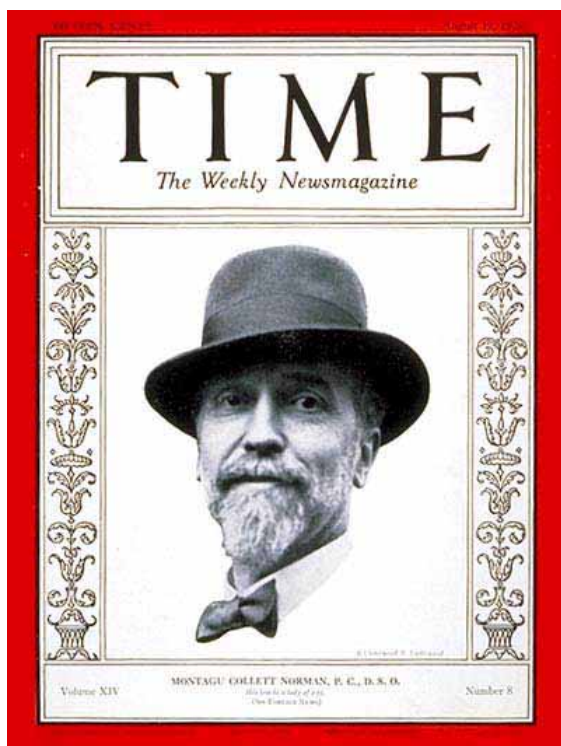
Никола Стоянов (вдясно) в Берлин по повод преговорите с „Дисконто Гезелшафт“ през 1923 г. НБКМ – БИА

Чарлз Доус – американски банкер, изготвил през 1924 г. план за стабилизиране на германските финанси посредством разсрочено плащане на репарациите

Оуен Йънг – американски банкер, изготвил през 1929 г. план за окончателно уреждане на германските репарации

Монтегю Норман – управител на Банк ъф Ингланд през 20-те години на XX век

Заседателната зала на Съвета на Обществото на народите НБКМ – БИА

Българска правителствена делегация на посещение в Рим през 1928 г. На преден план от ляво на дясно са тримата министри: И. Вълков, А. Буров и В. Моллов. ЦДА, ф.1067

Строеж на железница. НБКМ – БИА

Строеж на железопътен мост по линията „Раковски – Мастанли“, изградена със средства от Бежанския заем. НБКМ – БИА

Жп линията „Раковски – Мастанли“, пусната в експлоатация. НБКМ – БИА

Българска делегация отпътува за заседание на Съвета на ОН – 1932 г. На преден план са председателят на Народното събрание и лидер на Демократическата партия Александър Малинов (вторият от ляво на дясно), финансовият министър Стефан Стефанов (третият) и министър-председателят Никола Мушанов (четвъртият).
НБКМ – БИА

Българска делегация в Женева през 1932 г. В средата е председателят на Народното събрание Александър Малинов. НБКМ – БИА

Стефан Стефанов – финансов министър в периода от октомври 1931 г. до май 1934 г. НБКМ – БИА

Комисарят на ОН Жан Вато (крайният вляво) на Централната гара в София през 1932 г. НБКМ – БИА

Откриване на международната икономическа конференция в Лондон през 1932 г.
Британският крал Джордж V чете приветственото слово. ЦДА, ф.1067

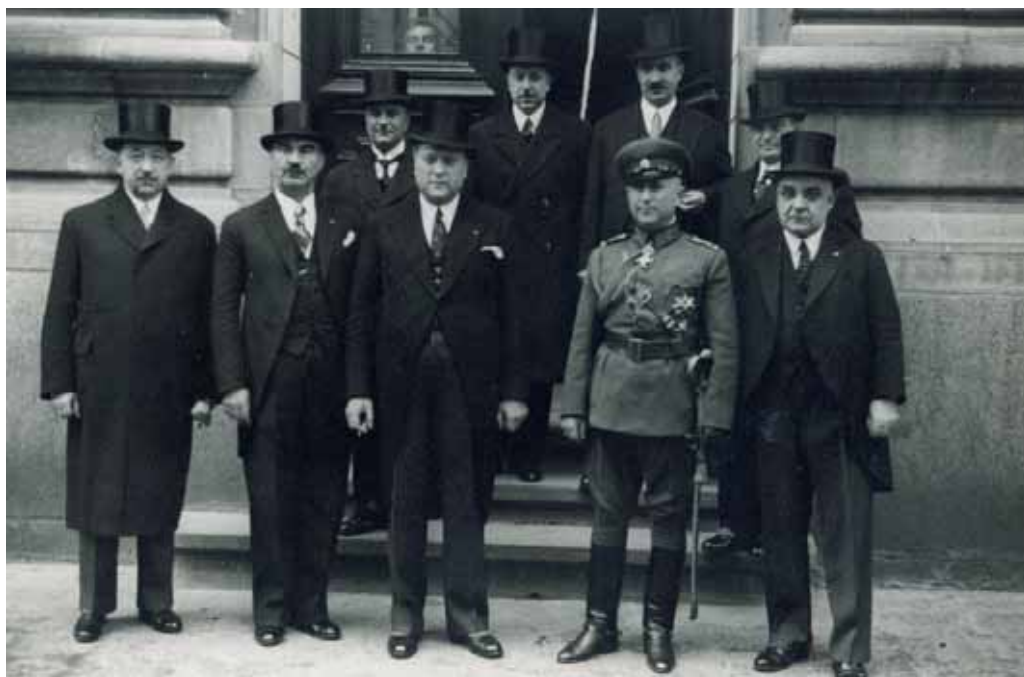
Главна дирекция на държавните и гарантираните от държавата дългове – пролетта на 1934 г.
ЦДА, ф.1067

Българска правителствена делегация в Женева през 1936 г. На снимката се виждат: Никола Стоянов (вторият от ляво на дясно), Георги Къосеиванов (третият) и Коста Баталов (четвъртият). НБКМ – БИА

Генералната асамблея на Обществото на народите – септември 1936 г. На третия ред вторият вдясно е българският представител Никола Стоянов. ЦДА, ф.1067

Правителството на Георги Къосеиванов от ноември 1938 г. На първия ред крайно вдясно е финансовият министър Добри Божилов. НБКМ – БИА

Управителният съвет на БНБ през 1938 г. НБКМ – БИА

Сградата на Банк дьо Пари е де Пеи-Ба (вдясно) през 1910 г.

Фондовата борса в Ню Йорк в началото на XX век

Фондовата борса в Ню Йорк през 20-те години на XX век.

Сградата на Банк дьо Франс днес

Фондовата борса във Франкфурт днес

Лондонското сити днес

Парижката фондова борса в началото на XX век

Сградата на фондовата борса в Париж днес

Сградата на Банк ъф Ингланд днес

ПОКАЗАЛЕЦ НА ФИНАНСОВИТЕ ИНСТИТУЦИИ

А

Англо-континентъл иксчейндж лимитид – 180.

Англо-Пражка кредитна банка – 169.

Б

Балфур д'Орнеле – 26, 27.

Банк дьо Пари е де Паи-Ба – вж. Париба.

Банк ъф Ингланд – 25, 49, 62, 67, 72, 87, 88, 97, 208, 220.

Банка „Български кредит“ – 156, 157, 158, 172, 180, 181.

Банка за международни плащания – 114.

Банка д'Италия – 70.

БЗБ (Българска земеделска банка) – 87, 88, 89, 92, 98, 105, 107, 108, 112.

БЗКБ (Българска земеделска и кооперативна банка) – 159, 165, 169, 184, 191.

Блеър енд Ко – 70, 71, 89, 90.

БНБ (Българска народна банка) – 25, 32, 35, 38, 40, 44, 45, 48, 61, 63, 65, 67, 68, 73, 77, 78, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 112, 114, 128, 131, 132, 133, 134, 136, 138, 140, 141, 144, 152, 158, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 170, 171, 172, 175, 177, 179, 180, 181, 182, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 202, 203, 216.

БЦКБ (Българска централна кооперативна банка) – 87, 88, 89, 92, 98, 105, 107, 108, 112.

Българска земеделска банка – вж. БЗБ

Българска земеделска и кооперативна банка – вж. БЗКБ

Българска ипотечарна банка – 89, 90, 107, 110, 169.

Българска народна банка – вж. БНБ

Българска централна кооперативна банка – вж. БЦКБ

Д

Дисконто Гезелшафт – 45, 95, 96, 102, 103, 200, 201, 206.

К

Креди сюис – 70.

Креди фонсие франко-бюлгар – 90.

Л

Лазард Брадърс (Лазар Фрер) – 89, 90, 177.

Луи Драйфус & сие – 177.

О

Отоманска банка – 70, 104.

П

Париба (Банк дьо Пари е де Пеи-Ба) – 16, 68, 70, 87, 144, 177, 202, 203.

Р

Райхсбанк – 44, 45, 95.

С

Софийска банка – 24.

Спейър енд Ко – 70, 71.

Стърн Брадърс – 70, 104.

Ф

Федерален резерв – 112.

Х

Хенри Шрьодер Бенкинг Корпорейшън – 70, 71.

Хенри Шрьодер енд Ко – 70, 89, 104, 180.

Хоуп енд Ко – 70.

Ш

Швейцарска национална банка – 80.

Ю

Юнион Бюлгер – 177.

ПОКАЗАЛЕЦ НА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА

А

Авенол, Жорж – 60, 65.

Адор, Густав – 19.

Алберти, М. – 92.

Антонов, Никола – 158, 159, 160, 162, 163.

Афталион, Албер – 38.

Б

Балфур, Джон – 144.

Барк, Пиер – 88.

Батолов, Коста (Константин) – 158, 160.

Бесбъроу, лорд – 188.

Бианкини – 92.

Блекет, Базил – 36.

Блондел, Жул-Франсоа – 196.

Божилев, Добри – 128, 160, 167, 170, 172, 182, 184, 187, 188, 189, 190, 192, 194, 196, 197, 200, 202, 203, 216.

Бойл, Едуард – 139.

Бонар Лоу, Андрю – 37.

Боне, Жорж – 135.

Боргезе, Ливио – 35.

Борис I цар – 163, 176.

Боршард, Кнут – 120.

Бриан, Аристид – 31, 2, 112.

Брус, Хенри – 55.

Брюнинг, Хайнрих – 126.

Буров, Атанас – 41, 46, 58, 60, 61, 65, 68, 81, 85, 90, 93, 96, 97, 113, 114, 209.

Бъкстон, Ноел – 41, 66.

В

Вато, Жан – 131, 132, 133, 146, 149, 152, 157, 158, 213.

Вачов, Константин – 198.

Велчев, Дамян – 155.

Венизелос, Елефтериос – 82.

Влахов, Димитър – 32.

Врангел, ген. Пьотър – 29.

Вулфсон, Лео – 24.

Вълков, Иван – 58.

Г

Генов, Георги П. – 120, 148.
Георгиев, Кимон – 58, 99, 155, 159, 160, 161.
Гечев, Ангел – 32.
Говедаров, Георги – 183.
Готие, Пол – 144, 146, 163.
Гунев, Кирил – 165, 167, 170, 171, 172, 177, 182.

Д

Дайра – 133, 146, 162, 165.
Даладие, Едуар – 139.
Данаилов, Георги – 113.
Данев, Стоян – 23.
Даскалов, Райко – 27, 28, 35.
Де Борд – 92, 95, 128, 130.
Деникин, ген. Антон – 29.
Джуджев, Георги – 80, 81, 82, 84.
Димитров, Александър – 206.
Дод, Чарлз – 96.
Доус, Чарлз – 46, 207.
Драганов, Първан – 202.
Дръмгънд, Ерик – 54, 60, 79, 80, 81, 90, 140.
Думер, Пол – 17.
Дьолакроа, Леон – 19.

Е

Ено, полк. Анри – 38.
Ерио, Едуар – 139.

З

Златев, Пенчо – 56, 161, 162, 163.

И

Иванов, Асен – 61, 65, 88.
Инъоню, Исмет – 53.

Й

Йънг, Оуен – 112.

К

Календеров, Михаил – 162.
Калфов, Христо – 42, 48, 49, 54, 55.
Камбон, Анри – 128, 129.
Каракашев, Владимир – 33, 92, 160.

Кафандарис, Георгиос – 80.
Кейнс, Джон Мейнард – 172.
Кемал, Мустафа – 11, 53.
Кемпнер – I 128, 133.
Кенард – 63.
Кирил, принц – 202.
Кларк – 24, 25.
Клоц, Луи Люсиен – 12.
Ковачевич, ген. – 91.
Колондре – 123.
Корф, полк. А. – 52, 80, 82.
Костурков, Стоян – 150.
Кун, Бела – 47.
Куомджийски, Ангел – 48.
Кьосеиванов, Георги – 82, 165, 176, 179, 186, 203, 215, 216.
Кьостнер, Николай – 136, 138, 146, 158, 159, 160, 163, 170.
Кързон, лорд Джордж – 24, 29.

Л

Лавал, Пиер – 128.
Ламсън, Майлс – 63.
Линдзей, Роналд – 85.
Лит-Рос, Фредерик – 123.
Лушъор, Луи – 113, 115.
Лъвдей – 159, 162, 164.
Ляпчев, Андрей – 41, 46, 48, 50, 55, 58, 59, 66, 67, 86, 91, 97, 102, 111.

М

Маджаров, Рашко – 109.
Макнейл – 49, 55.
Малинов, Александър – 16, 31, 120, 123, 124, 127, 212.
Мамарчев, Димитър – 21, 22.
Мелхиор – 115.
Миков, Димитър – 60.
Милеран, Александър – 31, 32.
Милошев, Стоян – 24, 25.
Моллов, Александър – 188.
Моллов, Владимир – 58, 61, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 80, 81, 82, 90, 93, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 110, 113, 114, 115, 209.
Момчилов, Никола – 164, 166, 170, 175, 176, 177, 178, 188.
Мусолини, Бенито – 151.
Мушанов, Никола – 68, 120, 127, 128, 129, 130, 134, 139, 140, 144, 146, 150, 151, 152, 153, 156, 212.
Мьолен, Тер – 19, 21, 23.

Н

Нимайер, Ото – 49, 62, 64, 65, 66, 82, 83, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 100, 102, 104, 127, 128, 133, 146, 162, 165.

Норман, Монтегю – 49, 62, 67, 97, 208.

О

Озборн, С – 88.

П

Пангалос, ген. Теодорос – 56.

Пастухов, Кръстьо – 152.

Петен, маршал Анри Филип – 196.

Поанкаре, Раймон – 31, 32, 35, 110.

Политис, Никола – 54.

Попов, Кирил – 27, 46.

Попов, Филип – 46.

Поспишил, Вилем – 92, 114, 115.

Проктър – 59.

Р

Радев, Симеон – 60.

Радославов, Васил – 16.

Рение, Джеймс де – 79, 81, 84.

Реньол, Албер – 100, 101.

Ривет-Карнак, Томас – 48, 49.

Робев, Владимир – 52, 80.

Робърт, – 115.

Розенберг – 160.

Рувър, Марсел де – 52, 53, 79.

Ръмболд, Хорас – 56, 57, 78.

Рюеф, Жак – 92.

Рясков, Марко, – 162, 163.

С

Савов, ген. Михаил – 27, 32.

Сакаров, Никола – 183.

Сарафов, Стоимен – 73, 76.

Сесил, Робърт – 49, 55.

Сипман, Х – 88.

Солтър, Артър – 49, 62, 88, 97.

Стамболийски, Александър – 16, 18, 21, 24, 27, 34, 35, 36, 37, 42, 50.

Стефанов, Стефан (план „Стефанов“) – 119, 120, 128, 131, 136, 139, 149, 150, 152, 153, 154, 157, 212, 213.

Стоянов, Никола – 17, 19, 20, 26, 27, 28, 32, 34, 35, 37, 45, 46, 61, 89, 102, 103, 113, 122, 123, 125, 128, 129, 130, 133, 137, 139, 142, 143, 144, 147, 152, 158, 162, 164, 165, 166, 167, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 182, 188, 207, 215.

Стоянов, Петко – 183.

Стоянов, Тянко – 95.

Стразницики, д-р Милорад – 198.

Страшиморов, Димитър – 19.

Стрейкоуч, Х – 88.

Сувич, Фулвио – 92, 114, 115.

Т

Тардийо, Андре – 12.

Теодоров, д-р Теодор – 113.

Теодоров, Теодор – 8, 16, 26.

Тиксие – 59.

Тимадуей – 146.

Тодоров, Петър – 155, 156, 157, 158, 160, 161.

Томсън, лорд – 41.

Тончев, Димитър – 95.

Тошев, Андрей – 163.

Тошев, Слави – 191.

Турлаков, Марко – 23, 25, 26, 28, 33, 34, 206.

Тьонис – 126.

У

Уейли – 123.

Уилсън, Удро – 11, 14.

Уоли, С. – 100.

Уотърло, Сидни – 128, 129, 137.

Ф

Фабрициус, Вилхелм – 198.

Фаденхехт, Йосиф – 27, 45, 46.

Факта, Луиджи – 35.

Фалети, А. – 95.

Филов, Богдан – 190, 196, 202, 204.

Финлей, Джон – 60.

Фланден, Пиер Етиен – 128.

Франше Д'Епре, ген. Луи Феликс – 15.

Фрейзър, Дръмънд – 21, 22, 23.

Х

Хаджимишев, Панчо – 97, 123, 142, 143, 147.

Хитлер, Адолф – 151.

Хорти, адмирал Миклош – 151.

Хувър, Хърбърт (Хуваров мораториум) – 121, 122, 123, 124, 125, 126.

Ц

Цанков, Александър – 39, 49, 50, 54, 55, 56, 58, 99.

Цорбадзоглу, Георгиос – 52.

Ч

Чакалов, Асен – 160, 175, 191.

Чембърлейн, Остин – 55, 63, 82, 94, 139, 163, 172.

Чичерин, Георгий – 33.

Ш

Шаландар – 83, 92, 104.

Шарло, Марсел – 16, 17, 132.

Шарон, Рене – 60, 61, 71, 72, 75, 76, 88, 93, 107, 108, 109, 110, 128, 131, 133, 138, 140, 143, 144, 146, 159, 162, 164, 202.

Шафнер, д-р – 200.

Швеленгробел, – 75.

Шейсон, Пиер – 158, 159, 163, 165, 170, 186, 187.

Шеризе, граф Рене дьо – 26.

Шишманов, Димитър – 113.

Шлипер, Густав – 102.

Щ

Щреземан, Густав – 112.

Ъ

Ърскин, Уйлям – 49, 91.

Я

Якобсон, Ж – 92.

Янсен (Жансен) – 92, 144.

ИСТОРИЯ
НА ВЪНШНИЯ ДЪРЖАВЕН ДЪЛГ
НА БЪЛГАРИЯ
1878–1990 г.
Втора част

Първо издание
Формат 1/16/170x240
Обем 232 с.

Художествено оформление, предпечатна подготовка, печат и подвързия:
„Печатни издания на БНБ“